

PODATKI O DIPLOMSKI NALOGI

Ime in priimek: Aleksandra Ilić

Naslov diplomske naloge: Socialno in ekonomsko življenje migrantov iz nekdanje SFRJ v Berlinu pred padcem zidu in po tem

Kraj: Berlin, Nemčija

Leto: 2010

Št. strani: 189

Št. prilog: 1

Št. virov: 29

Deskriptorji: migracije; zgodovina migracij iz Jugoslavije v Nemčijo; migracijska politika; socialna politika in migracije; delavci na začasnem delu v tujini; vojni pregnanci; iskalci azila; antropologija, ekonomija in psihopatologija vsakdanjega življenja; socialno delo z migranti.

Povzetek:

V svoji diplomski nalogi predstavljam socialno in ekonomsko življenje skupnosti državljanov nekdanje Jugoslavije, ki so prišli v Berlin kot »gastarbajterji«, to se pravi kot ekonomski migranti, pred »balkansko vojno«, in pregnancev, to pomeni »vojnih migrantov« z nekdanjega jugoslovanskega področja, ki jim je Berlin ponudil relativno varno zatočišče. Jugoslovani, ki so bili za Turke druga največja skupnost tujcev v Nemčiji, so s svojo dodatno izobrazbo in obnašanjem velikokrat poskušali poudariti, da predstavljajo »evropske« in »kulturno razvite« narode. To je bil tudi poglavitni razlog za njihovo precej hiter asimilacijski proces, skozi katerega so prikrili morebitna dejstva, ki bi jih v nemški družbi razkrila kot tujce. Z različnimi intervjuji nadalje prikažem drugo generacijo priseljencev, ki se, kot so v pogovorih sami povedali, identificirajo za Nemce. Med pregnanci je bilo manj problemov z integracijo v nemško družbo, saj jih je bila večina dobro izobrazena še pred prihodom v Nemčijo.

Za primerno metodološko orodje sem si v želji doseči temeljni cilj diplomskega dela, izbrala pripoved (v akademskem jeziku: *poglobljene intervjuje z močnimi elementi ustne zgodovine*). Ustna zgodovina je predvsem zapisovanje, ohranjanje in interpretiranje tako preteklih kot sedanjih informacij, ki so osnovane na pripovedovalčevih osebnih izkušnjah in mnenjih. Takšno raziskovalno orodje se pogosto oprime neposrednega pričevanja o preteklih dogodkih, vključuje pa lahko tudi folkloro, mite in zgodbe, ki se prenašajo od ust do ust. Poleg tega da je neprecenljiv vir za ohranjanje znanja, razumevanja in spomina starejših ljudi, lahko v razgovor vključi tudi mlajše generacije.

Title: Social and economic life of the ex-Yugoslav migrants to Berlin before the fall of the Wall and afterwards

Key words: migrations; history of migrations from Yugoslavia into Germany; migration politics; social politics and migrations; workers on temporary job abroad; war refugees; asylum seekers; anthropology, economy and psychopathology of everyday life; social work with migrants.

Abstract:

This work presents social and economical life of the community of Yugoslav people who came to Berlin before the »Balkan war« as Gastarbeiters, what means economical emigrants, and refugees, what means »war emigrants« who found Berlin as their quite secure shelter. Yugoslavs, second biggest foreign community (after Turkish one) wanted to show they were »European« and »culturally developed« nations through their extra education and behaviour. That was the main reason for quite a quick assimilation process, hiding the possible facts of being recognized as foreigners in German society. Through various interviews I also point on the second generation of the immigrants where there is very visible that youngsters identified themselves as Germans. Among refugees there were less problems of integrating into German society, as their majority has already been highly qualified before.

I found storytelling (in academic language: in-depth interviews with strong elements of oral history) as the proper methodological tool for my basic diploma purposes. One sees oral history as basically the recording, preservation and interpretation of historical – and contemporary – information, based on the personal experiences and opinions of the speaker. It often takes the form of eye-witness evidence about past events, but can include folklore,

myths and stories passed down over the years by word of mouth. While it is an invaluable way of preserving the knowledge, understanding and memorabilia of older people, it can also involve interviewing younger generations.

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO
DIPLOMSKA NALOGA

**SOCIALNO IN EKONOMSKO
ŽIVLJENJE MIGRANTOV IZ
NEKDANJE SFRJ V BERLINU PRED
PADCEM ZIDU IN PO TEM**

Mentorica: doc. dr. Mojca Urek

Aleksandra Ilić

Somentor: prof. dr. Jürgen Nowak

Berlin 2010

ZAHVALA IN POSVETILO

Diplomskega dela bi ne bilo brez velike pomoči mojih sogovornikov, ki so me pristrčno sprejeli v svoje okolje in mi dali veliko število informacij iz svojega vsakdanjega življenja in svoje velike migrantske izkušnje.

Naloga bi bila neizvedljiva brez velike pomoči Kerstin Miersch, M.A., koordinatorke mednarodne pisarne na ASH v Berlinu. Ona mi je dala prvo spodbudo, da svoje diplomsko delo opravi v Berlinu. Prav tako se zahvaljujem svoji mentorici doc. dr. Mojci Urek in somentorju prof. dr. Jürgenu Nowaku, ker sta me spodbujala pri delu. V ključnem momentu so mi nesebično pomagali doc. dr. Lea Šugman Bohinc, as. dr. Vera Grebenc in dekan FSD, izr. prof. dr. Bogdan Lešnik.

Posebej sem hvaležna Grupi 484 iz Beograda, s katero sem vzpostavila tesno sodelovanje in ki mi je podarila precej literature za diplomu. Prav tako se zahvalim dr. Marjanu Drnovšku z Inštituta za slovensko izseljenstvo v Ljubljani, ki me je na svojevrsten način napotil k iskanju virov z zgodovinskega stališča, pa tudi samemu inštitutu, ker mi je pomagal in me oskrbel s precej literature. Poleg tega se zahvalim Anni Kuzti, ki je v Senatu mesta Berlin za integracijo in migracijo spremljala življenja naših pregnancev in mi dala na razpolago vse statistične podatke in informacije, ki jih je zadnjih 20 let zbirala skupaj z Ausländerbehörde iz Berlina. Vsega tega bi ne bilo, ko bi mi dipl. socialna pedagoginja Mira Renka, ki dela v posvetovalnici za ženske, ne dala glavnih smernic, kako naj kar najučinkoviteje raziskujem med »gastarbajterji« in pregnanci. Prav tako dolgujem zahvalo dipl. socialni delavki Mariji Mijatović-Rimac, ki je spremljala moje delo z migranti, dokler sem delala kot svetovalka za migrante za Caritas. Prof. dr. Christian Voß z Instituta za slavistiko Humboldtove univerze me je napotil na Südost Gesellschaft, zato da bi lahko čim boljše spremljala raziskovalno delo s področja Jugovzhodne Evrope. Zahvaljujem se tudi SüdostEuropa e. V., Bosiljki Schedlich in Christofu Rollu, ki so mi omogočili praktično delo z migranti znotraj institucije, ki je od samega začetka vojne na Balkanu sprejemala vojne pregnance, jim pomagala in dala pobudo za njihovo okrevanje od travm, ki so jih dobili med vojno. Z razgovori in sugestijami mi je precej pomagala tudi Helena Dembsky, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja z izkušnjo terenskega dela med bosensko diasporo v Berlinu.

Za veliko podporo se moram zahvaliti tudi svojemu možu Mihi Zadnikarju in svoji mami Branislavi Ilić – brez njene srčne podpore bi se dela sploh ne bila lotila.

Diploma je posvečena Jugoslaviji in generaciji, rojeni v njej leta 1972.

KAZALO

1. UVOD	5
2. TEHNIKA, ORODJA, METODA, METODOLOGIJA	11
2.1. Nekaj teoretskih izhodišč in kratka zgodovina migracijskih teorij v posebnem razmerju do socialnega dela	12
3. METODOLOGIJA V OŽJEM SMISLU – ZA POTREBE NALOGE	18
4. REZULTATI	21
4.1. Sodobne migracije iz SFRJ v ZRN – Osnovni dejavniki migracij in kategorije migrantov	21
5. »GASTARBAJTERJI«; NJHOV POLOŽAJ, STATUS, OBLIKE IN NAČINI PRIHODA; PRILAGAJANJE	28
5.1. Oblike prihoda v ZRN 1968-1991	28
5.2. Prihod v mesto, prvi vtisi, prvi ukrepi	30
5.3. In zakaj ravno Nemčija?	33
5.4. Integracija in sprejemanje jezika pri »gastarbajterjih« in izseljencih pred letom 1991	37
5.4.1. Če so te imeli dovolj, so te ročno poslali nazaj	38
5.4.2. Ambivalenca do jezika – posebne potrebe po učenju	40
5.5. Status in pridobivanje dokumentov	41
5.5.1. Povabila in vizumi – kako izkoristiti sorodstvena razmerja?	43
5.5.2. Preračunljivost ali preživetje?	46
6. PERCEPCIJA DOMA PRI JUGOSLOVANSKIH DELAVCIH	48
6.1. Varčevanje zaman in varčevanje za odloženi čas	50
6.2. Ekonomski položaj in dohodek	52
6.3. Darila in obiski kot konstitucija mita o začasnem delu na tujem	53
6.4. Opuščanje prijateljskih vezi kot znamenje za novo (tudi namišljeno) integriranost	55
7. STATUS PREGNANCA – DRAMA SODOBNOSTI	57
7.1. Oblike prihoda pregnancev in azilantov v ZRN po letu 1991	58
7.1.1. Podobnost poti do novega sveta	59
7.1.2. Izkušnja potovanja v neznano zaradi bega od doma	63

7.2. Pravni status pregnancev in azilantov, socialna pomoč in pravica do dela	65
7.2.1. Prosilci za azil – srečni ali nesrečni v izgnanstvu?	66
7.2.2. Za urejanje statusa in nujno potrebnih dokumentov so ljudje morali kombinirati vrsto različnih strategij	68
7.2.3. V času od prihoda v Nemčijo pa do vsaj deloma varnega statusa je lahko preteklo več let	71
7.2.4. Stanovanje in stanovanjska problematika	73
7.2.5. Delo	77
7.2.6. Dohodek, pridobljen z delom in zaposlitvijo so kombinirali z različnimi državnimi denarnimi pomočmi ali drugimi oblikami socialne pomoči	80
7.3. Kam naj se vrnemo? Kako smo ostali tukaj?	82
7.3.1. Ali je vrnitev sploh možna in smiselna?	84
7.3.2. Tačas se nacionalizmi v stari domovini še krepijo	86
7.4. Razmerje pregnanec – »gastarbajter«	88
7.4.1. Pomilovanje enih na račun drugih	92
8. RAZPRAVA	97
9. SKLEPI	100
10. PREDLOGI	101
11. VIRI IN LITERATURA	102
12. PRILOGA – INTERVJUJI V CELOTI IN V IZVIRNIKU	105
Izjava o avtorstvu	189

1. UVOD

Glavna tema mojega diplomskega dela so delavci, delavke¹ na začasnem delu v tujini (v nadaljevanju: »gastarbajterji«)², prebežniki, begunci, pregnanci³ in azilanti z območja nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ), ki so v mesto Berlin in njegovo okolico prišli tako iz ekonomskih, političnih in drugih razlogov (na primer zružitev družine), kakor tudi zapuščajoč območja, v katerih je divjala vojna. »Gastarbajterji« so prihajali v glavnem legalno, medtem ko so prebežniki uporabljali bodisi neregularne, ali pa organizirane načine prihoda in v novem okolju nadaljevali z življenjem po svojih zmožnostih. Skozi poglobljene intervjuje (angl. *in-depth interviews*) so mi pojasnjevali svoj ekonomski položaj po prihodu v Berlin, razlagali, kakšna je možnost za integracijo v novo družbo, v kateri so se znašli, ter kako so jo doživljali na začetku, sčasoma, dokler se navsezadnje niso odločili ostati. Navajali so tudi različne razloge, ki so botrovali tej odločitvi. Nadalje so mi pojasnjevali razmerja, skozi katera so doživljali in še doživljajo drug drugega – »gastarbajter« / azilant⁴ / pregnanec – in navajali prepreke, s katerimi so se soočali. Opisovali so svoje vsakdanje življenje v Berlinu kot mestu, kjer je bilo še zlasti indikativno, da je večina prišla iz ruralnih področij nekdanje SFRJ ali iz manjših mest, izvzemši Zagreb in Sarajevo. Orisovali so tudi, kakšen je njihov pogled na mentalitete v obeh okoljih, nekdanjem in novem, kako doživljajo politično situacijo v nekdanji SFRJ in kako pojmujejo novonastale republike na njenem ozemlju. Raziskovalno gledano, me je zanimalo, kako so se Jugoslovani znašli v drugem kulturnem in jezikovnem okolju.

¹ V nadaljevanju naloge zgolj zaradi lažjega branja uporabljam en sam, moški slovnični spol.

² Iz razlogov, ki naj ilustrirajo delitve, razlike in druge pomembne distinkcije med imigranti zelo različnega tipa (razteza se od grozot vojnega prebežništva do slepe želje po finančnem uspehu), namenoma uporabljam žargonsko popačenko »gastarbajter«.

³ V nadaljevanju naloge uporabljam izključno termin *pregnanci* in opuščam *prebežnike* in *begunce* (razen, ko je tako izrecno zapisano v izjavah sogovornikov in drugih navedbah). Izraz *pregnanci* se je sredi devetdesetih let 20. stoletja uveljavil tudi v tukajšnji družboslovni in humanistični literaturi – z njim namreč še dodatno poudarimo eklatantno socialno-politično dimenzijo: Ljudje so bili večinoma *nasilno pregnani* od doma in od tam niso »zgolj« bežali.

⁴ Termin *azilant* ima v Sloveniji predvsem zaradi medijskega in političnega diskurza v prvih letih 21. stoletja, ko je v Slovenijo (ki je v večini primerov za migrante predstavljala le tranzitno državo) izjemno veliko število prosilcev za azil in drugih migrantov, negativno konotacijo. Kljub temu v nadaljevanju diplomskega dela zaradi lažje jezikovne formulacije, pa tudi zaradi tovrstnega poimenovanja med sogovorniki samimi, namesto sintagme 'oseba, ki je v Nemčiji pridobila azil', uporabljam izraz »azilant«.

Svojo raziskavo sem opravila na terenu: a) v nekdanjem Jugoslovanskem kulturnem centru, ki se je po razpadu SFRJ preobrazil v Südost Europa Kultur e.V., v b) Srbskem društvu in c) v prostem razgovoru z ljudmi, ki sem jih spoznala med svojim bivanjem v Berlinu in s katerimi sem stkala pristno prijateljstvo. Raziskavo sem opravila med septembrom 2008 in aprilom 2010. Kakor pri vsakem raziskovalnem delu, sem tudi tukaj naletela na prepreke, zlasti ko sem se obrnila na diplomatska predstavništva nekdanjih republik SFRJ, saj so mi bili takoj pripravljene pomagati zgolj na Veleposlaništvu Bosne in Hercegovine, v zadnji fazi pa tudi na Veleposlaništvu Republike Srbije. Z ljudmi iz Slovenije se mi ni posrečilo vzpostaviti kontakta oziroma mi v raziskovalni ambiciji pri pričujočem delu niti niso bili zanimivi, saj sami sebe že vidijo kot državljane Evropske unije. Imela sem težave z ljudmi, ki si zavoljo velikega strahu in represije, vsega doživetega v bližnji preteklosti, kar – v drugi obliki, na tujem – doživljajo še danes, niso želeli povedati svoje zgodbe.

Skozi neformalne mreže med migranti se pogosto širijo lažne, napačne informacije, med katerimi je zelo indikativna zlasti ta, da jih spraševalci, raziskovalci izkoriščamo. Kar zadeva delovno metodo, je bilo bistvenega pomena, ali sem intervjuje opravljala v vsakdanjem, tako imenovanem civilnem okolju, ali pa smo se srečali v institucionalnem delokrogu. Kadar je bilo ozračje prijateljsko, je pripoved stekla obojestransko. Zgodbe iz takšnega ozračja so sproščenejšje, pri njih je verjetnost, da so resnične, precej večja kakor pri zgodbah, ki sem jih zapisala v institucionalni sferi. Številne pripovedi, zlasti tiste, ki so jih podali prebežniki in prosilci za azil, so negativistične, zvečine neresnične in pretirane, še posebej v primeru, ko je bil govor a) o delu na črno; b) o tem, kako priti do rezidenčnega bivališča; c) kako pridobiti socialno pomoč in č) o tem, ali imajo informatorji »spodaj« (na ozemlju nekdanje SFRJ) kakšno lastnino oziroma nepremičnino. »Gastarbajterji«, ki imajo v Berlinu urejen status, tovrstnih težav v večini nimajo. Oni so mi večidel razlagali načine integracije v družbo. Prebežniki so mi, za razliko od njih, govorili, kaj pravzaprav pomenijo ti pojmi in so večinoma zatrjevali, da v nemško družbo niso integrirani. Pripovedovali so o svojem vsakdanjiku in o tem, kako doživljajo Berlin.

Vsaka zgodba je organizirana okrog različnih tematik. Nekomu je bila važnejša njegova lastna preteklost v času SFRJ, drugi so tisto razdobje v svojem življenju obsojali, večina pa je poudarjala tematiko varnosti, družine, mobilnosti. V nekaj primerih se je pripetilo, da sem nehala zastavljati vprašanja in so sogovorniki, ljudje sami začeli govoriti o svoji

»najpomembnejši« zadevi, ki se jim je dogodila. Vsekakor pa sem – tako ali drugače – dobila dober uvid v njihovo situacijo.

Sredi prejšnjega stoletja so številni državljani SFRJ začeli zapuščati svojo domovino predvsem zato, da bi izsanjali svoje sanje in si ustvarili nove življenjske možnosti v razviti in demokratični Zvezni republiki Nemčiji (nekdanja Zahodna Nemčija; v nadaljevanju: ZRN). Navkljub miroljubni mednarodni politiki koeksistence, ki jo je v istem času začela promovirati vlada SFRJ, je bil na njenem ozemlju trg dela slaboten in zasičen, bilo pa je tudi veliko prebivalstva, ki se kratko malo ni znašlo v tedanji komunistični vladavini. Večina migrantov si je za svoje novo okolje in »obljubljeno deželo« izbrala ZRN, in to tako zaradi visokega in zagotovljenega standarda kot tudi zaradi geografske bližine. Migracije v času miru so bile v glavnem bodisi ekonomske ali politične narave. Številni so odšli v ZRN, da bi si v čim krajšem času nabrali dovolj finančnih sredstev in imovino, s čimer bi se bili potem vrnili v svojo matično domovino, SFRJ. Sociološki vidik nam skozi pričujočo nalogo narekuje, da opazujemo družbena razmerja, ki generirajo migracije, nadalje posledice migracij na nova družbena razmerja v novem in – posredno – starem okolju, zatem uvidimo vlogo migrantov, ustanavljanje migrantskih institucij v državah, kjer se ti naseljujejo, v našem primeru ZRN in njenem glavnem mestu Berlin.

Po mirnodobnih migracijah v ZRN, katerih vrhunec so bila sedemdeseta leta 20. stoletja, so za to okolje ključna devetdeseta leta, ki se zgodovinsko navezujejo na padec berlinskega zidu, na razpad SFRJ, množično izseljevanje, razseljevanje in prebežništvo. Številni nekdanji Jugoslovani so svoje zatočišče našli v ZRN – Nemčija je bila med vsemi evropskimi državami pravzaprav tista, ki je sprejela največ pregnancev, samo Berlin kot njeno glavno mesto približno 36.000 ljudi. Neposredno po prihodu v Berlin so se pregnanci soočili s stanjem liminalnosti – niso bili niti tukaj niti tam – saj jim »mednarodna skupnost« ni podelila statusa begunca, kot ga določa Ženevska konvencija o beguncih iz leta 1951. Ta konvencija namreč statusa begunca ne podeljuje prebivalstvu, ki beži pred posledicami državljanske vojne. Prebežniki so tako v Berlinu namesto stalne zaščite prejeli tako imenovani *Duldung*⁵, kar pomeni, da jih je država tolerirala (dobesedno: »trpela«) za določen čas. V praksi je to pomenilo, da so bili, denimo, pregnanci iz Bosne in Hercegovine po podpisu daytonskega

⁵ Praksa »začasnega odloga deportacije«, ki jo določa člen 60a, 2. odstavek Zakona o prebivališču (*Duldung*). Uporablja se v primerih, ko migrant izgubi pravico do prebivališča, deportacija pa iz zakonskih ali drugih razlogov tudi ni možna.

sporazuma 21. decembra 1995 obvezani zapustiti območje Berlina, kar dobro potrjuje tudi izjava ene izmed mojih sogovornic:

S12⁶: »Bistveno vprašanje je bilo vedno vprašanje Duldunga – ali lahko ostanemo tukaj. To je trajalo do leta 1994, ko je bilo najvažnejše, da se beguncem zagotovi stalno bivališče, kar ni bilo zmeraj lahko. Stalnega bivališča niso mogli dobiti, pač pa so lahko dobili samo Duldung, šele kasneje se je odprla možnost stalnega bivanja. Ko so dobili neke vrste zagotovila in osnovne varnosti, da so lahko ostali tukaj, so jim rekli, da hočejo ostati do konca vojne, potem gremo tako ali tako nazaj. Ko so si pridobili Duldung, je nastala težava z berlinskimi hajmi. Sprva niso hoteli živeti v teh skupnih bivališčih, ampak so hoteli imeti svoja stanovanja. Zatem je prišel na vrsto boj za delovno dovoljenje, sledila je želja po več denarja, po podpisu daytonskega sporazuma konec leta 1995 pa se je pojavilo še vprašanje, koliko časa lahko sploh še ostanemo, tako da je prišlo do nove, strahotne negotovosti.«

Migrante iz Hrvaške so deportirali potem, ko je tedanji hrvaški predsednik Franjo Tuđman leta 1994 z ZRN podpisal bilateralni sporazum o vračanju beguncev, tako da se je velika večina vrnila na Hrvaško, kar potrjuje tudi spodnja izjava enega izmed sogovornikov:

S12: »Od leta 1994 Hrvatom niso več podaljševali Duldungov, edinole če so prihajali z vojnega območja. V splošnem lahko rečemo, da so od spomladi leta 1994 Duldunge lahko dobili samo ljudje iz Bosne in Hercegovine.«

To dejstvo je močno vplivalo na spremembe v strategiji življenja prebežnikov v Berlinu. Kdor je še zmeraj tu, v Berlinu, je najverjetneje ostal na podlagi diagnosticirane postravmatske stresne motnje. Danes živi v Berlinu okrog 8.000 prebežnikov, največ z območja BiH. Zavaljo nenehnega strahu pred deportacijo iz ZRN se številni prebežniki in prosilci za azil sploh niso učili nemškega jezika, saj se jim to niti ni zdelo pomembno, ko pač niso imeli pravice do dela in šolanja. Samo izjemno majhno število prebežnikov, ki so prišli v ZRN

⁶ S je okrajšava za *sogovornik*, termin, ki ga bom uporabljala tudi v nadaljevanju besedila namesto uveljavljenega termina *informer*, in to z argumentom, da je šlo izrazito za sodelovanje in dvosmerno komunikacijo, ne pa zgolj za golo in suhoparno nabiranje informacij, ki bi potem komu ali čemu »služile«. Zaradi varovanja osebnih podatkov in ohranitve zaupnosti so vsi sogovorniki, ki so mi zaupali svoje izjave za pričujočo raziskavo, ostali anonimni. V diplomskem delu jih označujem z S1, S2, S3, S4, S5, S6 ... do S16.

bodisi na samem začetku vojne oziroma nekje do leta 1993, je dobilo delovna dovoljenja – nemške oblasti so to boniteto kasneje ukinile.

S12: »Od leta 1993 niso mogli dobiti delovnega dovoljenja, pred tem so ljudje s statusom begunca to dobili brez težav. Delovno dovoljenje je bilo omejeno s časom trajanja Duldunga. Nekateri so si našli delo, drugi ne.«

Svoje zatočišče na območju mesta Berlin so prebežniki našli pri svojih sorodnikih, prijateljih in v tako imenovanih begunskih domovih (nemško: *das Heim* – poimenovali so jih kar: *heimi*; *hajmi*).

S12: »Sprva niso hoteli živeti v teh skupnih prostorih, pač pa so hoteli svoja stanovanja. Zatem so hoteli, če le mogoče, delovno dovoljenje, nadalje več denarja ...«

S kapitalskega vidika so migracije s področja nekdanje SFRJ nekako prispevale k temu, da je ZRN dobila ceneno delovno moč. Prebežniki so bili v splošnem nezaželeni, ker so tedaj živeli neintegrirani in odvisni od socialne pomoči, kar je praksa večine še danes, medtem ko so bili z desničarskega in nacionalističnega vidika migranti tisti, ki so odvezemali delo domačim delavcem, prebežniki pa tisti, ki so s svojim delom na črno zniževali ceno dela.

Jugoslovanom je bila vsekakor ponujena možnost, da živijo v ZRN. Nemcem je bilo obenem ponujeno, da si naredijo predstavo o skupnem življenju z Evropejci iz nekih drugih, »nedemokratskih« krajev, pri čemer slednji za razliko od Turkov – pred Jugoslovani največje manjšine v Nemčiji – niso bili druge verske izpovedi. S prebežniki se je nemška družba soočila kot z ljudmi, ki so bili razseljene osebe, podobno kot so bili po koncu druge svetovne vojne oni sami, tako da so skozi primer Jugoslovanov lahko evocirali spomin na svoje nekdanje življenje, na preživete travme svojih prednikov, tako da so na lepem spregovorili z njimi.

Tako je za številne pregnance, kot tudi za »gastarbajterje«, ZRN postala nova domovina. Jugoslovani so med najbolj integriranimi priseljenci, saj že druga generacija priseljencev nemščino uporablja kot prvi jezik, srbski/hrvaški/bosanski jezik⁷ pa kot drugi.

⁷ Med pogovori so sogovorniki, ki sicer govorijo srbski, hrvaški, bosenski, makedonski ali albanski jezik, večinoma dejali, da govorijo 'naš' jezik, ki se je v času nekdanje Jugoslavije imenoval srbsko-hrvaški ali 'jugoslovanski' jezik. V nadaljevanju diplomskega dela sledim njihovemu pojmovanju in namesto naštetih jezikov uporabljam izraz 'srbsko-hrvaški jezik'.

Osnovna ideja diplome se napaja z lastnimi izkušnjami migrantov, ki ji hkrati vseskozi nudijo inspiracijo. Raziskovanje migracij zmeraj in povsod pomeni tudi iskanje nove identitete – navsezadnje to velja tudi za raziskovalko, ki je sama migrantka. Na terenu v Berlinu sem se soočila z drugimi migranti in njihovimi usodami. Izgradnja lastnih zamisli pomeni tudi način, kako se izogniti določeni usodi in poiskati novo možnost, novo pot. Tako pri drugemu (v tem primeru sogovorniku) kakor pri sebi.

2. TEHNIKA, ORODJA, METODA, METODOLOGIJA

Če je *poglobljeni* intervju razširjena tehnika med samim pogovorom, je vsekakor potrebno omeniti, kaj se pripeti v fazi, ko zmanjka pripravljenih vprašanj. Takrat sem se oprijela *polstrukturiranega* oziroma *nestrukturiranega* intervjuja, pri katerem sledimo načrtanemu vodilu, da dobimo podatke, ki nas zanimajo, in ne sprašujemo več po vnaprej pripravljenih vprašanjih. Sledimo le opornim točkam. S privolitvijo sogovornikov sem vselej uporabila diktafon in pogovore posnela. Intervjuji so potekali individualno.

V samem obdobju terenskega dela, ko sem intenzivno opravljala bodisi v celoti strukturirane bodisi polstrukturirane in nekajkrat povsem nestrukturirane intervjuje, sem se v nekaj primerih oprijela tudi klasične metode opazovanja z udeležbo. To se pravi, da sem sogovornike spremljala in pozorno opazovala v različnih vsakdanjih situacijah, zlasti pred pogovorom in po njem, s čimer sem lahko pred tem zbrane informacije sproti preverila in poglobila, hkrati pa so mi na ta način dali tudi uvid v izkušnjo vsakodnevnega življenja posameznih skupnosti v Berlinu.

Kar zadeva pripravo, sem se tehnično in v marsičem tudi metodološko oprla na znamenito, danes že klasično delo Silve Mežnarić »*Bosanci*«. *A kuda idu Slovenci nedeljom?* Za to sem se odločila predvsem zato, ker sem ob študiju tega dela lahko prepoznala učinkovite načine, s katerimi se je avtorica približala sogovorniku in navsezadnje tudi ponudila gradivo, ki se dovolj dobro približa mojemu pojmovanju socialnega dela. Temeljni sklopi, ki so me zanimali med pogovori, so bili naslednji:

- uvodno seznanjanje; vprašanja za »tipanje«
- obči biografski podatki
- stanovanjske razmere
- delo; delovna dovoljenja; dokumenti; birokracija
- načrti za prihodnost
- jezik in komunikacija
- povezave z drugimi *gastarbajterji* in Nemci
- migrantska biografija v ožjem smislu (poglobljeno)

- investicije in lastnina
- temeljni problemi bivanja v ZRN
- prosti čas v Berlinu
- povezanost s SFRJ – z okoljem, iz katerega so prišli
- medgeneracijski stiki, posredni problemi, širša družinska razmerja
- ali bi se vrnil v SFRJ – v okolje, iz katerega so prišli
- kaj gre še pričakovati kratkoročno, kaj dolgoročno v življenju?

2.1. Nekaj teoretskih izhodišč in kratka zgodovina migracijskih teorij v posebnem razmerju do socialnega dela

Migracije so predmet, ki naravnost kliče po interdisciplinarnem pristopu.⁸ Socialno delo samo – kot tudi druge discipline v svojih posamičnih, izoliranih pretenzijah – nikakor ne morejo obvladati širnega gradiva, informacij, zapažanj in problemov, ki se pojavijo pri tej tako zelo »človeški« dejavnosti. Ker problem migracij vse prevečkrat meji na »usodo«, je razlogov za interdisciplinarnost oziroma celo multidisciplinarnost še toliko več. Socialno delo *per se* po svoji naravi dela tudi nima ambicij po pisanju *hard-line* teorije, tako da kratko malo mora upoštevati dognanja drugih disciplin. Podobno ugotavljata urednika izjemnega kompendija migracijskih teorij tudi za zgodovino – že površen pregled zgodovine migracij nam namreč pokaže dejstvo, da se je historiografski arzenal zmeraj napajal pri socioloških teorijah. Še zanimivejši je postopek pri demografiji, ki je, seveda, ključnega pomena tako za osnovno spremljanje migracij kakor za vsako resno nadgradnjo.⁹ Demografija naravnost mora upoštevati tako sociološke kakor ekonomske teorije. Nadalje seveda ne moremo brez geografskih oziroma politično-geografskih dejavnikov. Politična in pravna teorija nam najbolj pomagata pri razumevanju, zakaj, kdaj in kdo kam odide in zakaj, kdaj in kdo se lahko vrne na izhodišče, torej v domovino. Precej pomembnemu vprašanju – zakaj kdo sploh migrira? – se še najbolj približajo psihologija, socialna in kulturna antropologija, od katerih je, kakor sem sproti ugotavljaja na terenu tudi sama, le streljaj do bistva socialnega dela v razmerju do

⁸ Cf. Brettell, Hollifield (2000), str. vii.

⁹ *Ibid.*, str. 17.

takšnih in drugačnih migracij. Predvsem antropologija je s svojim *par excellence* empatičnim pristopom kot »najeksaktnjša med vsemi humanističnimi vedami« odprla številna spregledana vprašanja in zanjo lahko rečemo, da je konceptualno – oziroma spričo svojevrstne eklektične kombinatorike, ki zmeraj jukstaponira a) teorijo in b) terensko etnografsko delo drugo poleg drugega – marsikdaj daleč spredaj pred dosežki drugih humanističnih in družboslovnih znanosti. Kar zadeva teoretske izsledke, torej ni nič čudnega, da sem se pri svojem terenskem delu v Berlinu tudi sama še najbolj oprla na antropologijo, bolje rečeno: na razne antropologije (psihološko; politično; socialno; kulturno; urbano; antropologija migracije). Drznila bi si celo dodati, da je moj način dela, metode, metodologije in obravnave blizu nečemu, kar bi lahko pogojno imenovali »antropologija socialnega dela« (poglobljeni intervjuji, opravljeni na terenu, se napajajo v antropološki teoriji in povratno vplivajo na izsledke v nalogi), s tem da se v nekem momentu prestavi na ožje polje teorije oziroma antropologije prebežništva.

Tako za zgodovino kakor tudi za antropologijo in sociologijo je v migracijskih teorijah vseprisoten model *integracije*,¹⁰ torej koncept, do katerega se je potrebno šele dokopati – do njega mora priti migrant, do njega mora prav tako priti raziskovalec; vsak seveda s svojega lastnega konca, in po navadi je samo od empatije in sposobnosti uvida¹¹ odvisno, ali se ta dva konca (prvi je osebno tragičen; *prizadet* – drugi je osebno opazovalski oziroma zapisovalski; *prizadeven*) sploh ujmeta. Integracija torej pride v poštev šele »na koncu« celotnega procesa, ki zadeva tako sogovornika kot spraševalca. Zmeraj gre bodisi za takšno ali drugačno integracijo oziroma *reintegracijo* (vrnitev na izhodišče; v domovino; nazaj). Seveda pa sam suh termin v sebi nosi kopico nadaljnjih problemov, saj je integracija lahko a) osebni uspeh ali pa b) osebni poraz. Prav podobno je tudi z reintegracijskimi procesi.

Prvi in najslavnejši socialnoantropološki koncept, ki ga kaže upoštevati pri vseh migracijah, prebežništvu, begunstvu, je brez dvoma koncept *liminalnosti*. Neverjetno se zdi, da je ta koncept v svoji precej osnovni postavki obveljal debelo stoletje in zdrži kritiko še dandanes. Po navedkih *Oxford English Dictionary* je pojem liminalnosti sicer uvedla psihologija, in to

¹⁰ Po definiciji IOM-a, »[i]ntegracija /.../pomeni dvosmerni proces obojestranske prilagoditve med migranti in večinsko družbo, pri čemer ti dve skupini ne le sprejmeta druga drugo, temveč doprinašata k oblikovanju skupne kulture. Medtem ko se pripadniki različnih kultur učijo od kulture drugega, vsak posameznik oziroma kulturna skupnost ohranja del kulturne dediščine in raznolikosti.« (IOM 2004; *ibid.*, str. 15).

¹¹ *Uvid* je tukaj mišljen kot predpogoj za produktivno teorijo oziroma pogoj za uspešen raziskovalni postopek.

že leta 1884, uveljavljeni konceptualni obliki pa ga je v svojem slavnem, neizogibnem delu *Les rites de passage* (Šege prehoda) leta 1909 približal Arnold Van Gennep. Van Gennep je koncept sicer uporabil za opis ritualov odraščanja (inicijacijske obrede) in poroke, a je obveljal tudi v obliki etnologiji oziroma antropologiji, tako da je med najuporabnejšimi tudi pri migracijskih teorijah. Njegova tripartitna struktura se deli takole:

1. ločitev; separacija; odvzem dotedanjega socialnega statusa;
2. liminalno obdobje; »niti tukaj niti ne več tam«;
3. reasimilacija; ponovna vključitev v družbo; pridobitev novega socialnega statusa.¹²

Kot bodoča socialna delavka sem se med pripravo, spraševanjem, obravnavo, obdelavo intervjujev in skoz posebno (empatično) razmerje do oseb, ki so spregovorile z mano za pričujočo raziskavo, vsekakor ves čas zavedala njihove potencialne liminalnosti – da številni med njimi pravzaprav »niso nikjer«. Stoletje nadaljnjih izsledkov v socialni antropologiji je koncept liminalnosti, to vmesnost, suvereno odmaknilo od temporalnosti – čas liminalnega obdobja ni bil tako bistven kot prostorska razmerja, pri katerih je bistvena ravno liminalnost. V mojem primeru je to nov kraj, novo bivališče, ki to pravzaprav še ni in ni znano, ali sploh kdaj bo. V navezavi z liminalnostjo je za socialno delo ključnega pomena marginalnost oseb, ki so v posebnem položaju in na posebnem kraju. Kot v svojem prelomnem delu ugotavlja Turner (1974), je marginalnost natanko to: biti na robu nečesa. V družbenih znanostih ni velike razlike med marginalnostjo in inferiornostjo, morda je med njima le distinkcija, da je marginalna figura v splošnem odrinjena na rob iz socialnih razlogov (npr. rasa, vera), medtem ko je inferiorna, podrejena figura domala vedno ekonomsko inferiorna. Obema figurama je skupno to, da sta nemočni in nista v položaju, ko lahko odločata sami. V mojem primeru se marginalnosti in inferiornosti pridruži še *outsider*: če bi bili pregnanci, za razliko od »gastarbajterjev«, zgolj marginalni in inferiorni, bi bila njihova usoda zapečateni. Včasih se pripeti, da jih, začuda, rešuje in reši prav *outsiderstvo*, toda kaj, ko ne nastopajo iz te osnovne pozicije, ki vendarle nudi možnost izbire. *Outsiderstvo* samo po sebi ni marginalno in inferiorno, saj *outsider* sam izbere svojo ekonomsko inferiornost ali socialno marginalnost. Še

¹² Cf. van Gennep (2000), *passim*.

najbolj se mu približajo prosilci za azil, ki imajo pred liminalnim razdobjem status disidenta, figure, ki se politično ne strinja z obstoječim stanjem oziroma režimom. Neoliberalno pravo v svoji zahodni različici je v zadnjih petnajstih, dvajsetih letih tudi na tem področju naredilo drastične redukcionistične korake, tako da je za ugodje *outsiderstva* v liminalnem prostoru potrebna zadostna množica ljudi in posebna politična volja razsojevalcev (to vemo iz nove politike Evropske unije do prebežništva, to vemo tudi iz bližnje zgodovine zahodnega Balkana in drugih krajev, saj za tak status in odločitev dandanašnji velikokrat ne zadoščajo niti dokazljivi elementi genocida, etnocida in drugih zločinov proti človeštvu).

Zgodovina migracij je zgodovina človeštva. V svojem bogato navajanem delu Klaus J. Bade pravi, da »[h]omo migrans¹³ obstaja, odkar obstaja *Homo sapiens*, saj so selitve ena izmed *conditio humana*, prav tako kot rojstvo, razmnoževanje, bolezen in smrt.« (2005: 8). Migracije so naravno stanje človeških reči, in antropologija – posredno pa tudi druge humanistične in družboslovne znanosti – brez izjeme navajajo vse etnije, ljudstva, narode in nacionalne države kot takšne, ki so se »nekoč prej« od »nekod« preselila. Kadar naletimo na znano sodbo šovinističnega tipa, češ Romi so prišli iz Indije in nimajo tukaj kaj početi, je tako najbolj učinkovit odgovor v obliki vprašanja: »Od kod si pa ti prišel?«

Podobno ugotavlja avtor uvodnega besedila v zelo instruktivnem kompendiju migracijskih teorij:¹⁴ med pojave migracije lahko od začetka človeške družbe štejemo tako prakso lova in nabiralništva kot tudi transhumanco in nomadstvo, torej vse ključne preselitvene elemente, ki so se v človeštvu ohranjali ves čas in ohranili vse do današnjih dni, naj jih neoliberalna politika in pravo še tako zavirata. V preseljevalno shemo sodijo tudi vojne oziroma vpadi drugih skupnosti, naravne katastrofe, klimatske spremembe, močan je faktor lakote. Že biblijska legenda o judovskem eksodosu, že Homerjev ep *Odiseja* nas v evropski zavesti dovolj indikativno in močno nagovarjata, za kaj gre oziroma kaj vse se nam vsem lahko pripeti, pa vendarle redko kdaj, če sploh, pomislimo na to, ko uporabimo sintagmo o »obljubljeni deželi« in ko namesto *živahno* ali *nepredvideno potovanje* rečemo *odisejada*. Migracijske mite in procese pozna bodisi v literaturi ali ustni zgodovini prav vse človeštvo, ne le njegov zahodni del. Pogostoma so bili vezani na gradnjo pomembnih objektov in na

¹³ Izraz prvič uporabi Bade v svojem delu *Homo Migrans: Wanderungen aus und nach Deutschland* (Homo Migrans: Selitve iz Nemčije in vanjo) iz leta 1994.

¹⁴ Cohen (1996).

trgovanje in so v dobršni meri sooblikovali osnovno diasporo, kakor jo poznamo v predmoderni dobi.

Migracijski trendi, problemi in plodno teoretsko polje, ki obdaja migracije, so postali izjemno kompleksen in dinamičen družbeni pojav. Zelo pomembno je, da ga nikdar ne izzvzamemo iz širšega zgodovinskega konteksta, pri čemer nimajo vloge »selitve narodov«, pač pa zlasti in predvsem zgodovina kot taka v korelaciji z množičnimi migracijami, s kakršnimi se srečujemo v sodobnih družbah in kulturah. Kar zadeva sama termina *družba* in *kultura*, ki sta seveda postala uveljavljeni obči mesti tako v vsakdanji govorici kakor v akademskem svetu, ugotavljam, da je bila prav antropološka teorija migracij tista, ki ju je večkrat pretehtala in postavila pod vprašaj. Spet lahko potrdim, da je zlasti kar zadeva *kulturo*, antropologija daleč pred drugimi humanističnimi / družboslovnimi vedami. Zadnjih deset, petnajst let se izraz pojavlja izključno kot »kultura«, najradikalnejše antropološke teze v sodobnosti pa gredo celo v smer, ki povsem zanika kakršno koli razvpito ali širno »kulturo«, z izjemo medčloveškega stika »na štiri oči«. Takšne radikalnosti bi ne bilo brez razmerja, ki so jo do »kulture« postavili prav migracijski študiji. Antropologija kot primarna raziskovalka »kulture« je namreč v sebi dolga desetletja nosila ukoreninjeno, včasih celo samoumevno podobo, kaj naj bi ta »kultura« bila, kar je po mnenju Brettellove bistveno za kasen pojav in razvoj migracijskih teorij. Potem ko ostro zavrne, da so bili že Karl Marx, Friedrich Engels in Max Weber tisti, ki so v drugi polovici 19. stoletja in na začetku 20. utemeljili nekakšno antropologijo migracij, stanje in razloge brez ustrezno teoretiziranih migracij argumentira takole: »[Zgodnji] etnografski opisi življenja /.../ večinoma predstavljajo portrete, opise ločenih in brezčasnih kultur, za katere se zdi, da so brez povezave z zunanjim svetom. Kot da zunanji svet nanje sploh nima vpliva. Ta način antropološke reprezentacije je bil značilen za obdobje Margaret Mead [trideseta leta 20. stoletja] in funkcionalistično paradigmo, ki je oblikovala večino antropoloških teorij do leta 1960. To je bila antropologija, ki je, poleg drugega, v sebi nosila ukoreninjeno definicijo kulture, kar pojasnjuje, zakaj antropologija v primerjavi z drugimi družbenimi vedami migracijskim študijem ni pripisovala velikega pomena vse do poznih petdesetih let in začetka šestdesetih let (20. stoletja). Ko pa so antropologi vse pogosteje zavračali predstavo o kulturah kot o ločenih, teritorializiranih in

homogenih enotah, ki se relativno niti ne spreminjajo veliko, je postalo tudi razmišljanje in teoretiziranje o migraciji vse bolj možno.«¹⁵

Ker je antropologija, poudarjam, tista veda, ki je poslej razvila tudi teorijo in prakso poglobljenega (in siceršnjega) intervjuja, kot je v pogostni rabi tudi pri socialnem delu, se zdi bistvenega pomena, da se še nekolikanj poglobim v njeno razmerje do migracijskih študijev. Raziskovanje migracijskih procesov je po desetletjih porodnih krčev danes postalo že skorajda modno, zlasti ko se je začelo osredotočati na transnacionalne procese, na status in problem *diaspore priseljencev* in je na ta način podalo marsikateri kritičen pogled na koncepte identitete, hibridnosti, a kljub trendom ohranja svoj pomen znotraj antropologije in sorodnih ved, saj nam nudi zelo poseben pogled v delovanje individua in družbe skozi prostor-čas. »Takšno zanimanje je plodno, ko presega običajna vprašanja migracije: kdo?, kdaj?, zakaj? Namesto tega skuša sodobno družboslovje skozi etnografijo in sorodne metodološke postopke zabeležiti izkušnje imigranta ter njegovo razumevanje pomena družbenih in kulturnih sprememb, ki so rezultat odhoda iz enega konteksta in prihoda v drugega.«¹⁶

Kar se torej začne z liminalnostjo, se prej ali slej zaključi z integracijo.¹⁷

¹⁵ Brettell, Hollifield (*op. cit.*), str. 97.

¹⁶ *Ibid.*, str. 4.

¹⁷ Integracija oziroma, natančneje rečeno, socialna integracija je gibanje, ko se deprivilegirane, marginalne oziroma »nove« socialne skupine in skupnosti trudijo in naposled dosežejo, da jih sprejme družbeni večinski red – *mainstream*.

3. METODOLOGIJA V OŽJEM SMISLU – ZA POTREBE NALOGE

Diplomsko delo temelji na izčrpnih, v družbenih znanostih in humanistiki tako imenovanih poglobljenih intervjujih (angl. *in-depth interviews*) z emigranti iz nekdanje SFRJ. Intervjuji so bodisi polstrukturirani ali nestrukturirani. Takšna biografska metoda mi je omogočila boljši uvid v človeško doživljanje lastne situacije, misli in občutij o svojem statusu, o družbenem in osebnem položaju, o integriranosti v nemško družbo, o pomembnih življenjskih vprašanjih, s katerimi so bili sogovorniki preokupirani, ko so prišli in ostali na območju mesta Berlin. Intervjuji so nestrukturirani ali polstrukturirani zato, da bi intervjuvancu / sogovorniku / informatorju omogočila več svobode pri pripovedovanju o svojem življenju oziroma percepciji samega sebe. Poleg tega je namen in osnovni cilj poglobljenih intervjujev, kakor so pri socialnem delu v pogostni rabi, tudi ta, da se skozi vprašanja in odgovore (skozi celotno pripovedno shemo) razjasnijo ozadja problemov, navad, običajev in vsakdanjega življenja v tej ali oni skupnosti, v tem primeru v skupini migrantov iz nekdanje SFRJ. Prepričana sem, da je poglobljeni intervju najrelevantnejši vir informacij, saj te prihajajo neposredno iz sogovorčeve pripovedi in skozi njegov lasten uvid v situacijo, v kateri se je znašel. Intervjujev nisem prevajala in sem jih zaradi raznih jezikovno-socialnih posebnosti ohranila v izvorniku.

Moje terensko delo je bilo osnovano na iskanju potencialnih sogovornikov preko institucij, v poznejši fazi pa se mi je to posrečilo tudi zasebno, na raznih kulturnoumetniških prireditvah, ki so jih organizirali ljudje, poznani od prej. Kakor pri vsakem terenskem delu, sem tudi pri svojem naletela na prepreke in marsikdaj zelo težko našla sogovornika na predlagano temo. Bilo je namreč precej raziskovalcev, ki so moje sogovornike za časa svojega terenskega bivanja v Berlinu že večkrat spraševali, tako da so bili potencialni sogovorniki prepričani o tem, kako nimajo več povedati kaj novega, oziroma so sprva privolili v razgovor, pa se kasneje potuhnili. Raziskava je tako – z večjimi in manjšimi težavami – trajala več kakor eno leto. Potem ko sem si ustvarila mrežo poznanstev, in po nekaj uspešno opravljenih intervjujih, sem se odločila za tako imenovano *snow ball* metodo, kar je v mojem primeru pomenilo, da sem nove sogovornike iskala prek že vzpostavljenih stikov z intervjuvanimi. Moja ciljna skupina so bili imigranti s področja nekdanje SFRJ, pri čemer se nisem omejevala po narodih

in narodnostih, a sem naposled izpustila Slovence, ki niso odgovarjali na predlog o sodelovanju, tako da je izjema le en sogovornik, rojen v Ljubljani in s slovenskim potnim listom.

Raziskava obsega deset oseb ženskega in šest moškega spola, med katerimi trojica pripada drugi generaciji migrantov, šest jih je iz generacije »*gastarbajterjev*«, ena oseba je svetnik v berlinskem Senatu za integracijo in migracijo, ena oseba je vodja srbskega društva, dvoje oseb je bilo v postopku za pridobitev azila, troje oseb je imelo v času razgovorov status begunca, a imajo v trenutku, ko pišem diplomsko delo, že pravico do bivanja v ZRN na osnovi diagnosticirane potravmatske stresne motnje.

Raziskovalni proces je bil interaktiven, kar pomeni, da sem bila obenem raziskovalka in predmet raziskovanja. S svojo navzočnostjo sem vsekakor vplivala na osebe, ki so sodelovale pri raziskavi. V socialnem delu je v uporabi cela vrsta načinov za zbiranje podatkov – sama sem si izbrala terensko delo, pri čemer sem tega dopolnila z biografsko metodo, intervjuji in neposrednim opazovanjem z udeležbo.¹⁸ Tako sem se odločila zaradi same tematike, ki me je zanimala (torej predvsem temeljnega raziskovalnega vprašanja: Kako so se Jugoslovani znašli v Berlinu, kako so se tam integrirali, najprej pred vojno kot delavci na začasnem delu v tujini, ki so se v mirnem času priselili bolj ali manj prostovoljno, kaj je bilo z drugo generacijo, torej z njihovimi otroki, navsezadnje pa tudi, kako so bili v Berlinu integrirani ljudje, ki so tja prišli z vojno izkušnjo in končali bodisi kot prebežniki bodisi kot prosilci za azil. Zanimali so me njihova medsebojna razmerja in stiki, percepcija doma, identiteta *gastarbajterjev*, identiteta prebežnikov, identiteta azilantov. Zato sem se odločila za natančno spraševanje. Beleženje intervjujev v srbsko-hrvaškem jeziku mi kot nativni govorki ni predstavljalo posebnega problema. Ker sem tudi sama emigrantka, so me ljudje vzeli za »svojo«, češ da tako ali drugače delimo eno in isto usodo, kar je pomenilo, da so se mi na neki stopnji v razgovoru bolj odprli in mi lažje zaupali marsikaj o svojih uspehih in neuspehih.

¹⁸ V socialnem delu je to metoda, pri kateri je opazovalec član same skupine, ki jo opazuje, in se med opazovanjem pridruži oziroma udeleži njene dejavnosti. Ta metoda je v socialnem delu uporabna pri različnih raziskavah, v mojem primeru je bila v rabi za opazovanje dela in prostega časa migrantov iz nekdanje SFRJ.

Med delom s strukturiranimi in nestrukturiranimi intervjuji sem se držala načrta, ki sem si ga napravila pred samo raziskavo, kar je pomenilo, da bi od sogovornikov skozi osebno zgodbo, ne glede na vprašanja, pridobila določene neogibne informacije, pri čemer mi je bilo dovoljeno uporabiti diktafon. Intervjuji so potekali posamično, individualno, nikdar v skupini več ljudi, in večinoma na osnovi zaupanja, ki sem si ga pridobila v začetnem obdobju spoznavanja. Identično zvrst intervjujev sem uporabila tudi med razgovorom s predstavnikom srbskega društva in svetnico iz berlinskega Senata za migracijo in integracijo, ki je bila za raziskavo nadvse koristna in neobhodna oseba, saj je že od samega začetka vojne spremljala usodo azilantov in prebežnikov iz nekdanje SFRJ.

Med opravljanjem intervjujev, med pripravami nanje in med izbiranjem sogovornikov sem se oprijela tudi metode neposrednega opazovanja z udeležbo, zlasti ko sem delala pri Südost Europa e.V.¹⁹ in Caritas Verband, posvetovalnici za migrante in družino.²⁰ Neposredno opazovanje z udeležbo je pomenilo, da sem sogovornike spremljala skozi njihov vsakdanjik, ko so delali in preživljali svoj prosti čas, medtem ko so organizirali kosila, rojstnodnevne proslave in kulturnoumetniške prireditve – vse to večinoma v organizaciji Südost Europa e.V.

¹⁹ Združenje, ki je nastalo v Berlinu leta 1991, se aktivno trudi na področju medkulturnega dialoga. V začetku je bilo organizirano kot platforma za dialog med Nemčijo in Jugovzhodno Evropo, sčasoma pa se je poslanstvo te platforme razširilo v precejšnje število medsebojnih korelacij in pobud s samega jugovzhodnega območja Evrope, s posebnim poudarkom na Zahodnem Balkanu.

²⁰ Krščanska dobrodelna organizacija se je sprva ukvarjala z družino in otroki, ko je postala migrantska in azilna problematika zelo pereča, pa je svoje zanimanje zelo razširila. Poleg posvetovalne in terapevtske funkcije se precej ukvarja tudi z etiko, stanovanjskim vprašanjem in humanim menedžmentom.

4. REZULTATI

4.1. Sodobne migracije iz SFRJ v ZRN – Osnovni dejavniki migracij in kategorije migrantov

Na formiranje, razvoj, oblike in intenzivnost jugoslovanskih migracij navzven so vplivali zgodovinski, ekonomski, demografski, politični, socialni, etnični, pa tudi individualni psihološki dejavniki. Čeprav jih le stežka ločimo od drugih motivacijskih sil, so bili ekonomski dejavniki kljub vsemu največji motiv za jugoslovanske migracije navzven. Zlasti z vključevanjem SFRJ v mednarodno delitev dela in z notranjimi upoštevanji gospodarskih reform se je do migracij navzven razvil pozitiven odnos. Preobilje in prezasičenost delovne moči je bilo za aktivno prebivalstvo v času, ko v domovini niso mogli najti zaposlitve, najosnovnejši pogoj za odhod na tuje. Zaposlitev v tujini je iskal tudi delovni presežek iz kmetijskih dejavnosti. Migranti pa niso bili zgolj v domovini nezaposleni ljudje: SFRJ so zapuščali tudi tisti, ki so jih pritegnile a) višina dohodka v inozemstvu; b) večje možnosti za varčevanje; c) hitrejša reševanje materialnih težav in č) splošno izboljšanje življenjskega standarda. Migracije iz SFRJ po drugi svetovni vojni so bile posledica ekonomske nujnosti spričo stanja, v kakršnem se je znašla država.²¹

Migracije zaradi zaposlitve so prevladujoči tip migracij iz SFRJ do konca devetdesetih let 20. stoletja. Tovrstne zaposlitve so bile organizirane s posredovanji med pristojnimi službami za zaposlovanje (Zvezni urad za zaposlovanje) zlasti na osnovi korenitih biletaralnih sporazumov med SFRJ in ZRN konec šestdesetih let 20. stoletja:

- sporazum med vladama SFRJ in ZRN o regulaciji zaposlovanja (12. oktober 1968);
- sporazum med vladama SFRJ in ZRN o zavarovanju v primeru brezposelnosti (12. oktober 1968);
- sporazum med SFRJ in ZRN o upoštevanju sporazuma o socialni varnosti (9. november 1968);

²¹ *Jugoslovenski pregled*, št. 3, 1995.

- sporazum o spremembi sporazuma z dne 12. oktobra 1968, ki sta ga SFRJ in ZRN podpisali o socialni varnosti (9. oktober 1974);
- sporazum med Zveznim izvršnim svetom skupščine SFRJ in vlado ZRN o pošiljanju jugoslovanskih delavcev iz organizacij združenega dela v SFRJ in o zaposlovanju v ZRN na osnovi pogodbe o izvajanju del (24. avgust 1988);
- sporazum o sodelovanju na področju poklicne reintegracije državljanov SFRJ, začasno zaposlenih v ZRN (5. maj 1989).

Na osnovi mednarodnega sporazuma o sodelovanju z ZRN na področjih kulture in šolstva so se regulirali tudi pogoji za vzgojo in izobraževanje v maternem jeziku, kar je pomenilo dopolnilni pouk za otroke delavcev iz SFRJ na začasnem delu v ZRN.²² Ko so bili podpisani sporazumi o regulaciji zaposlovanja, je bil posledično tudi val preseljevanja iz SFRJ največji – vzroki so bili večinoma ekonomske narave. Že zelo zgodaj v času ekonomskih migracij, na samem začetku tega trenda v SFRJ, ki se je od konca šestdesetih let 20. stoletja dalje stopnjeval, so za to prebivalstvo začeli uporabljati izraz »delavci na začasnem delu v tujini«, kar je pomenilo, da so ti ljudje zgolj začasno zapustili državo in so se nameravali v kratkem času tudi vrniti. Tedaj je nastal tudi novi tip migranta – *der Gastarbeiter* – ki obdrži državljanstvo matične države, v državi-gostiteljici pa ga pojmujejo kot »začasnega migranta« oziroma »gostujočega delavca«.²³ SFRJ je takšno začasno množično preseljevanje podpirala, saj je tako zlahka zmanjševala število nezaposlenih doma, obenem pa je s samim aktom posredništva velikokrat tudi dobro zaslužila. Ni odveč pripomniti, da je ZRN zlasti v obdobju vladavine levo-socialdemokratskega kanclerja Willyja Brandta (med letoma 1969 in 1974) rade volje podpisovala socialno precej ugodne sporazume s SFRJ in se je s tem precej radikalno odkupovala za nacistične zločine med drugo svetovno vojno. Brandtov čas je bil čas otoplitve odnosov med državama – takrat je ZRN prvič po drugi svetovni vojni obiskala tudi močna jugoslovanska delegacija. Zaradi Brandtove močne »Ostpolitik« (otoplitve odnosov z Vzhodom na sploh) so bili ponovno vzpostavljeni tudi diplomatski odnosi, ki jih je ZRN leta 1956, ko je SFRJ priznala Nemško demokratično republiko (NDR), enostransko prekinila. Oziroma, kot je povedal sogovornik iz ene izmed organizacij za pomoč priseljencem:

²² Cf. Pavlica (2005).

²³ Cf. Štumberger (2005), str. 105.

SI4: »Pri večini migrantov je bilo zaznati odločitev tipa »grem s trebihom za kruhom, iskat boljšo življenjsko priložnost in zapuščam domovino«. Številni med njimi so v ZRN nameravali ostati nekaj let, si tačas doma zgradijo hišo in se vrnejo, a so ostali tam tudi po štiri desetletja.«

ZRN je po »gospodarskem čudežu« v petdesetih letih 20. stoletja desetletje kasneje nadaljevala s hitrim ekonomskim razvojem. Gospodarska ekspanzija je omogočala nova delovna mesta, tako da se je število delavcev iz tujine nenehno in strmo povečevalo. Jugoslovanske meje so se leta 1963 tudi uradno odprle, država je poslej dovoljevala izseljevanje. Do leta 1963 v SFRJ (tedaj imenovani še Federativna ljudska republika Jugoslavija – FLRJ) poznamo samo neregulirane in tako imenovane ilegalne prehode čez mejo. Po tem letu se začne organizirano izseljevanje prebivalstva, ki se drastično poveča zlasti po podpisu zgoraj omenjenih sporazumov med ZRN in SFRJ. Leta 1973 pa je ZRN zdrsnila v resno ekonomsko krizo,²⁴ tako da je država z odlokom, sprejetim 30. novembra 1973, prepovedala zaposlovanje delavcev brez nemškega državljanstva. Toda ne glede na odlok se število delavcev, ki so prihajali iz tujine, ni prav nič zmanjševalo – prej nasprotno. V trenutku prekinitve migracijskega krogotoka so se začele v ZRN seliti celotne družine migrantov, ki so prej tja odhajali večinoma individualno. Povečalo se je število porok, povečalo se je število družin. Ekonomska kriza, ki se je začela leta 1973, pa ni prizadela zgolj ZRN, pač pa zelo kmalu posledično – tudi SFRJ, zaradi česar so delavci na začasnem delu v ZRN iz strahu, da bi jih prisilno vrnili v SFRJ, začeli v domačih krajih graditi hiše še intenzivneje kakor poprej (v prenekaterem predelu nekdanje SFRJ so bile te hiše med državljansko vojno v devetdesetih letih 20. stoletja porušene med prvimi!).

SI4: »/.../do leta 1991 poznamo intenzivno delovno migracijo, s tem da od leta 1973 ne poznamo več množičnega prihoda delovnih migrantov, »gastarbajterjev«, ker je Nemčija zaprla meje za dotok nove delovne moči. Do leta 1973 pa je opaziti, da je Nemčija ciljno in plansko odhajala v države, kakršna je bila Jugoslavija, in tam novačila delovno moč, ki ji je

²⁴ Številni teoretiki družbe, zagovorniki »svetovnih sistemov« in »dolge zgodovine«, med katerimi je v zadnjem desetletju in več najbolj izpostavljen imen Immanuel Wallerstein, sredino sedemdesetih let 20. stoletja pojmujejo kot obdobje, ko se je pravzaprav začela recesija, kakršno poznamo danes. Prva resna naftna kriza z ostro blokado tedaj dobro organiziranih in složnih arabskih držav, se s tem časom vsekakor ujema in pomeni močan argument, da recesija dejansko ni »od včeraj«. O danem momentu kahko govorimo tudi kot o prvi naftni krizi. Za časa izraelsko-arabskega spora in kasnejše vojne so arabske države uporabile nafto kot orožje v boju proti Izraelu. Z enomesečnim embargom na dobavo nafte so (oktobra 1974) povečale pritisk na ZDA in zahodnoevropske države.

primanjkovalo. Po tem letu novačenja ni bilo več. Populacija delovnih migrantov iz nekdanje Jugoslavije se je spremenila dobesedno čez noč. Kolikor jih je prišlo, toliko jih je tudi odšlo, hkrati pa so se množili prihodi zakonskih partnerjev.»

Skozi osemdeseta leta 20. stoletja se je recesija v ZRN nezaustavljivo nadaljevala . Zaradi nepričakovanega položaja so bili med prvimi na udaru prav delavci iz tujine: v ZRN jim je pretila deportacija v SFRJ, kjer pa sta jih leta 1982 čakala znameniti »program ekonomske stabilizacije« in, posledično, največja stopnja nezaposlenosti v Evropi.²⁵

S14: »To so bile bilateralne pogodbe, mislim, da po vsebini niso bile nikdar zaščitne. Pred čim pa naj bi koga sploh ščitili? Delovni migranti iz Jugoslavije so bili zakonsko enakopravni z nemškimi delavci. Edina razlika je bila v tem, da niso imeli nemškega državljanstva. Bistveno je leto 1969, ker tedaj delavci prejmejo zakonsko zaščito, saj Nemčija in Jugoslavija vzpostavita diplomatske odnose. Do tega je prišlo tako pozno, ker je Jugoslavija leta 1956 priznala Nemško demokratično republiko, na kar je ZRN reagirala z enostransko prekinitvijo diplomatskih odnosov. Tedaj podpišejo bilateralni sporazum, po katerem so tudi Nemci lahko prišli v Jugoslavijo, se tam zaposlovali prek borze dela in novačili 'gastarbajterje' oziroma potrebno delovno moč.«

A²⁶: Nemci pa so pravzaprav pričakovali krožno migracijo?

S14: »Nemčija – za razliko od Švice, ki je poznala rotacijo – tega ni nikoli jasno definirala²⁷. Švica je določila, da delovna moč lahko prihaja v državo, a pri tem ne more dobiti stalnega prebivališča. Nemci so zadevo puščali odprto. V Jugoslaviji so se ti ljudje imenovali »delavci na začasnem delu v tujini«, kar je bil tudi njihov uradni naziv. Ti delavci so bili v Jugoslaviji pojmovani kot »del jugoslovanskega delavskega razreda, ki je na začasnem delu v Nemčiji«.

²⁵ Cf. Pirjevec (1995), str.96-8.

²⁶ Oznaka »A« v izsekih iz pogovorov za potrebe diplomskega dela pomeni raziskovalko, torej Aleksandro Ilić.

²⁷ O migracijah v ZRN v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja piše Wesley D. Chapin v svojem delu *Germany for the Germans?*, izdani leta 1997. V svoji analizi, ki se ukvarja predvsem z vplivom mednarodne imigracije na politično arena Nemčije, med drugim piše tudi o delovni migraciji, ki naj bi bila organizirana rotacijsko, vendar do tega slednjic ni prišlo predvsem zaradi izjemno majhne volje po dejanskem oblikovanju migracijske politike med strankami na oblasti (tako imenovane mainstream stranke). Uradna politika Nemčije je migracije tako uvrstila v uradni politični program šele konec dvajsetega in v začetku enaindvajsetega stoletja kot odziv na vse večji vpliv novih desničarskih strank (new Right-wing parties), ki so volilne glasove pridobivale predvsem na osnovi migracijskega vprašanja.

Potem pa zaradi zasičenja trga nastopi prepoved prihoda tujih delavcev v Nemčijo. Jugoslavija je Nemčiji v hipu ponudila pomoč, toda takšno, s katero bi profitirala država, ne pa individui na začasnem delu v tujini. Po drugi strani pa bi za Jugoslovane ta pomoč za vrnitev sploh ne prišla v poštev, ker sta Nemčija in Jugoslavija – za razliko od Turčije – podpisali sporazum. Podpisali sta torej sporazum o socialni varnosti. Ljudje so si po tem sporazumu zagotovili staž oziroma pokojnino tako v Jugoslaviji kakor v Nemčiji, medtem ko Turki niso bili v tako ugodnem položaju. Turki so namreč morali iz pokojninskega zavarovanja izplačati tisti del vplačila, ki so ga morali kot delavci na tujem ves čas prispevati sami, saj v Nemčiji pokojnino plačuje zaposleni, ne pa poslovođa. Samo Turki so lahko vzeli prispevke za pokojnine iz sklada, ki so ga plačevali zaposleni, kar je bilo okrog 50 odstotkov. Ljudje so iz pokojninskega sklada jemali po 60.000.- mark, nekakšen osebni kapital, in se z njim vračali v Turčijo. Za Jugoslovane to ni prišlo v poštev, ker zaradi bilateralnega sporazuma ni bilo možnosti, da bi si bili izplačali denar iz pokojninskega sklada, sicer bi bili lepega dne ostali brez pokojnine. Tako nam postane jasno, zakaj med Jugoslovani ni bilo zainteresiranih za vrnitev v matično domovino. Z druge strani so ljudje v Nemčiji imeli delo. Prva kriza z nezaposlenostjo se v Berlinu začne po padcu zidu. Poleg tega kaže problem deliti tudi strukturno – so ljudje, ki so končali šole, kar pomeni, da moramo narediti razliko med kvalificiranimi in nekvalificiranimi delavci. Nekvalificirani delavci so imeli v Nemčiji težavo šele tedaj, ko je industrija začela zapirati velike tovarne – Siemens, DTB, Telefunken. Same velikanske firme. Šele zatem so zginila delovna mesta in ljudje so ostali brez posla.«

O zapletenem sistemu bilateralnih sporazumov med ZRN in nekdanjo Jugoslavijo, ki je predstavljal osnovo za delovno migracijo od konca šestdesetih let dvajsetega stoletja dalje, ter o posledično Nemčiji preprečeval deportacijo jugoslovanskih delavcev na začasnem delu med drugimi piše Štumbergerjeva (2005): »Nemške oblasti so poskušale vračanje zagotoviti s pomočjo pri vrnitvi. Delavec bi dobil 10.500 mark zase in 1.500 mark za vsakega otroka, toda izseliti bi se moral najpozneje do 30. septembra 1984. Jugoslovanske oblasti s tem niso bile zadovoljne, saj je povprečen Jugoslovan, ki je v Nemčiji delal dvanajst let, v pokojninsko blagajno vplačal štirikrat več denarja. Omenjali su tudi prejšnje predloge, ki so bili ugodnejši, saj so ponujali od 20.000 do 30.000 mark. Po novem predlogu pomoči ne bi bili deležni tisti,

ki so že bili brez dela. Ti so sicer dobili nadomestilo, vendar je to bilo časovno omejeno, potem pa jim je ostala samo še vrnitev.«²⁸

Socialni in ekonomski položaj jugoslovanskih delavcev v ZRN v osemdesetih letih prejšnjega stoletja ter o vrstah zaposlitve, ki so jih najpogosteje opravljali, pripoveduje tudi sogovornica, zaposlena v eni izmed organizacij za pomoč priseljencem:

SI4: »Podoba je zelo heterogena, saj poznamo en sam sloj klientov, ki prihaja k nam, in to je najsiromašnejši sloj. To so ženske, ki so delale kot čistilke in imajo majhne pokojnine, odvisne so od državnega dodatka in dobivajo socialno pomoč. Takšna je ena skupina. K meni, recimo, prihajajo ženske, ki so pred privatizacijo delale kot kuharice, z začetkom devetdesetih pa zaznamo velike spremembe v vseh segmentih. Pred tem je bila čistilka, vzemimo, zaposlena v kakšni Krankenhaus,²⁹ kuhinja je bila del bolnišnice, v kateri so bili zaposleni vsi, ustanova pa je bila v državni lasti. Naše ženske so tam večinoma delale kot pomočnice kuharic, prale so posodo in opravljale podobna dela. Prejemale so po dvoje pokojnin. Eno od državnega pokojninskega zavarovanja, drugo pa od deželnega – dodatno pokojnino, ker so delale v javnem sektorju. Imam nekaj klientk, katerih pokojnina je višja od nekdanje plače. Vse to je zdaj privatizirano. Tako kuhinje kot čistilne firme, kakor bi jih lahko imenovali. Čistilka si danes ne more prislужiti pokojnine, od katere bo lahko živela, kar je prej zlahka, saj je delala v državni firmi. Poznala sem ženske, ki so delale v zvezni tiskarni. Tam so prejele odpravnino, s katero so lahko bodisi začele na novo ali pa so si kupile majhno stanovanje. Tega več ni, vse se je skrčilo. Po drugi strani pa je precej ljudi, naših gastarbajterjev, ki živijo dostojno življenje, zgradili so si hiše in zlahka izšolali svoje otroke.

So pa tudi ljudje, ki so zdaj tam dol zdaj spet tukaj, njihovi otroci pa živijo tukaj za stalno. Oni lahko rečejo: »Lej, nekaj smo pa le dosegli,« a ne vedo, zakaj so tam dol zgradili tako zelo velike hiše, ko pa njihovi potomci živijo tukaj in imajo tukaj tudi svoje družine in otroke.»

S koncem osemdesetih let 20. stoletja lahko govorimo o novih oblikah in kategorijah migracijskih tokov iz SFRJ v ZRN. Spričo jugoslovanske krize, po razpadu SFRJ in zavoljo

²⁸ Štumberger, *op. cit.*, str. 108.

²⁹ Bolnišnica (op. avt.).

državlanske vojne so številni prebežniki in prosilci za azil našli zatočišče na teritoriju ZRN. Migrante iz SFRJ v ZRN lahko razdelimo na naslednje štiri kategorije:

1. jugoslovanski delavci na začasnem delu in z začasnim bivališčem v ZRN – »migranti kot legalno sprejeta populacija z migrantskim izvorom«;³⁰
2. ilegalni migranti; skriti migranti;³¹
3. prosilci za azil; azilanti;
4. pregnanci, sprejeti v novo okolje v skladu z odredbami Konvencije Združenih narodov o beguncih iz leta 1951.

³⁰ Sintagmo so pogosto navajali na konferenci evropskih ministrov, zadolženih za vprašanje migracij, Varšava 2009.

³¹ Cf. Grečić (1994), str. 9.

5. »GASTARBAJTERJI«; NJIHOV POLOŽAJ, STATUS, OBLIKE IN NAČINI PRIHODA; PRILAGAJANJE

V prvem delu tega razdelka se bom ukvarjala s prihodom »gastarbajterjev« in s tem, kolikšen vpliv so imeli na to bilateralni sporazumi, sprejeti med ZRN in SFRJ, s čimer želim osvetliti pravni in socialni status delavcev na začasnem delu v ZRN.

V drugem delu pa bom skušala skozi izjave sogovornikov prikazati, kako so se soočali z novim okoljem, kako so se nanj privajali, orisala bom njihov prosti čas, učenje tujega jezika in obravnavala načine, kako so se znašli, ko so iskali delo. Pri tem bom upoštevala tako delavce, ki so prihajali organizirano z »državnimi posli«, kakor one, ki so v ZRN prispeli individualno k sorodnikom, znancem ali prijateljem. Na koncu bom podala še njihov pogled na začetek vojne v SFRJ ter na to, kako so doživeli in sprejeli vojne pregnance.

5.1. Oblike prihoda v ZRN 1968-1991

SFRJ in ZRN sta sporazum o zaposlovanju jugoslovanskih delavcev podpisali 12. oktobra 1968, v veljavo pa je stopil 4. februarja 1969.³² Rozman navaja, da je bilo po podatkih OECD³³ v ZRN leta 1968 približno 180.000 Jugoslovancev (upoštevajoč tudi družinske člane).³⁴

Leto poprej, torej 1967, je bilo v ZRN zaposlenih okoli 98.000 Jugoslovancev, skupaj z družinskimi člani jih je tam živel skoraj 140.000. Etnično je bilo največ Hrvatov, sledili so Srbi, Slovenci ter prebivalci Bosne in Hercegovine; največ jih je bilo zaposlenih v industriji, gradbeništvu in gostinstvu.³⁵

³² Rozman (1969), str. 60.

³³ Organisation for economic co-operation and development / Organisation de coopération et de développement économiques.

³⁴ Rozman, *op. cit.*, str. 57.

³⁵ *Ibid.*, str. 59.

Stare navaja, da so bili leta 1970 jugoslovanski delavci med tujci številčno že na drugem mestu, takoj za Turki.³⁶ Potem ko sta državi ZRN in SFRJ 1. maja 1969 podpisali medsebojni sporazum o socialni varnosti, je v realnosti resničnosti med prvimi obveljala določba sporazuma, ki je zadevala otroški dodatek, s 1. septembrom 1969 pa so vprašanje socialne varnosti znotraj otroškega dodatka še ustrezno razgradili. Tretji sporazum, ki ga kaže omeniti na tem mestu, je sporazuma o zavarovanju v primeru nezaposlenosti, ki sta ga državi prav tako podpisali 1. septembra 1969.³⁷

Izjemno natančno določen postopek zaposlovalnega postopka je med drugimi opisala tudi Marina Lukšič-Kacin, ena izmed izvedenk za številna vprašanja jugoslovanske emigracije v ZRN: »Nemški zvezni zavod za posredovanje dela je poslal ponudbo za zaposlitev jugoslovanskemu zveznemu uradu za zaposlovanje v Beogradu, ta pa je o njej obvestil občinske zavode za zaposlovanje. Občinski zavodi za zaposlovanje so objavili razpis, opravili izbiro, glede na pogoje ponudbe, sestavili seznam izbranih delavcev in jih obvestili, kdaj morajo priti na končni izbor in na zdravniški pregled. Ko so občinski zavodi naredili prvo izbiro, so svoj seznam poslali tako zveznemu kakor republiškem uradu za zaposlovanje. Končen izbor so naredili skupni jugoslovanski in nemški selektorji. Izbrani delavci so bili seznanjeni z razmerami na delovnem mestu, za katero so kandidirali, in podpisali ustrezno pogodbo. Pogodba je morala biti sestavljena v maternem in nemškem jeziku. Sledilo je urejanje potrebne dokumentacije: dovoljenje za delo; potni list; potrdila o družinskem stanju, itd. Izbrani kandidati so pred odhodom dobili posebne izkaznice (*Legitimationskarte*), ki so nadomeščale vstopne vizume (*Einreisesichtvermerk*) in delovna dovoljenja (*Arbeitsurlaubnis*; *Arbeitsbewilligung*). Izkaznice so veljale za isti čas kakor delovna pogodba. Zavod je določil datum odhoda, naročil pri potovalni agenciji oziroma pri železniškem ali avtobusnem podjetju vozovnice in rezervacije za delavce. Sporazum je določal, da so bili zdravniški pregled, postopki pridobivanja dokumentacije, pot in prehrana na poti za jugoslovanske delavce brezplačni.«³⁸

³⁶ Stare (1970), str. 47.

³⁷ *Ibid.*, str. 58.

³⁸ Lukšič-Hacin (2007), str. 107.

Po pripovedanju moje sogovornice, ki je zapustila Hrvaško in odšla v Berlin istega leta, ko so bile podpisane vse meddržavne pogodbe, lahko rečemo, da sta celoten postopek upoštevali tako jugoslovanska kot nemška stran.

S4: »Rešitev je bila v tem, kar mi je omenila neka ženska in česar sem se tedaj oprijela z obema rokama in se torej prijavila. Takoj ko sem prišla v Nemčijo in se prijavila za delo, sem šla na zdravniški pregled, kot so zahtevali. S pomočjo starejšega brata sem si priskrbelo potrdilo o tem, da nisem bila kaznovana, in si uredila potne listine. Nemci, ki so nas prišli pogledat – kakih pet, šest jih je bilo – naj bi bili iz skupine približno 150 žensk izbrali 80, in med izbranimi sem bila tudi jaz. V neki veliki dvorani smo morali vstajati na poziv, oni pa so na pogled izbirali, kdo ostane in kdo ne. Izbranke smo šle na zdravniški pregled, tiste, ki so bile bolne – kar je bila redkost, saj smo bile mlade – pa niso prejele pogodbe. Zelo srečna sem bila, da so me vzeli. Izračunala sem, da naj bi bil moj bruto dohodek okrog dvajsetkrat višji od tistega, kar je takrat na mesec zaslužil moj oče. On je zmeraj prejemal neto dohodek in še nekaj dodatkov, bruto pa naj bi bil tisto, kar je dobival izplačano. Na nemški pogodbi sem prebrala bruto in neto in bila prepričana, da je to tako, kakor pri mojem očetu. Neto je bil pravzaprav vsota, ki se v Nemčiji izplačuje kot dohodek, to pa je nekako polovica bruta. To pomeni, da sem zaslužila desetkrat več od svojega očeta, s tem da on ni plačeval nikakršne stanarine, jaz pa sem si morala plačevati posteljo v sobi, kjer je prebivalo še devet oseb.«

5.2. Prihod v mesto, prvi vtisi, prvi ukrepi

Izsek iz pogovora z eno izmed sogovornic, ki ga podajam spodaj, podrobno ilustrira prve vtise emigrantov, neke vrste »kulturni šok«, s katerim so se jugoslovanski delavci soočili neposredno po prihodu v Berlin. Če je Nemčija veljala za eno izmed (politično in gospodarsko) najbolj naprednih držav Evrope, je njeno glavno mesto ponujalo povsem drugačno podobo. Berlin se je od sredine petdesetih let dvajsetega stoletja do padca berlinskega zidu leta 1989 nahajal v takratni Nemški demokratični republiki (NDR); ker se je zahodni del Berlina nahajal sredi NDR in bil zaradi tega na nek način popolnoma izoliran, so prav vse osebe, tudi tiste, ki so bile dejansko namenjene v zahodni predel mesta, sprva prispele v vzhodni del in šele zatem prestopile mejo med obema deloma. Zaradi tega so bili številni priseljenci, ki so v sebi nosili podobo bogato razvite Nemčije, nemalo presenečeni, ko so njihovi prvi vtisi pravzaprav sestavljali oboroženi vojaki, izjemno omejeno gibanje ter

stavbe, ki so še od konca druge svetovne vojne ostale delno porušene. Sprva negativnemu vtisu so nadalje botrovale tudi življenjske okoliščine (nastanitev, pogoji dela, vrste zaposlitve itd.), ki so bile za marsikaterega emigranta daleč od prvotnih pričakovanj.

A: Kako ste prišli do Berlina?

S4: »Oni sami so me poslali v Berlin. Tedaj sem vprašala, ali me lahko umestijo v kakšno skupino, ki gre v veliko mesto, še najraje v Berlin. Razmišljala sem takole: »Če že grem delat v tovarno, potem moram tisto leto dni izkoristiti za to, da se naučim jezika.« Izračunala sem, da bom od svojega zaslužka privarčevala toliko, da si bom lahko sama plačala študij.«

A: Ko ste šli iz Jugoslavije, torej niste imeli nič denarja?

S4: »Ničesar nisem imela. Nemci so nam plačali pot. Imela sem torbo, v njej nekaj knjig in dvoje hlačk ter tisto, kar sem imela na sebi.«

A: Kakšen je bil vaš prvi vtis o Berlinu?

S4: »Prileteli smo na letališče Schönefeld, kjer nas je čakal nek vzhodnonemški avtobus in nas prepeljal čez zid, ki je bil v tistem delu zavarovan z električno žico. Prizori so me spomnili na naš film Deveti krog z Dušico Žegarac. Nadzorniki so imeli v rokah mitraljeze, škornji pa so jim segali do kolen, kakor pri tistih esesovcih iz partizanskih filmov. Ko sem stopala v Zahodni Berlin, sem imala grozljiv občutek, da grem v nekakšno delovno taborišče.«

Toda v nobeni pogodbi ni bilo zapisano tisto, s čimer so se morali delavci soočiti po prihodu v ZRN oziroma Berlin - novi življenjski pogoji. Niti brezposelnost niti stanovanjski prostor nista bila problematična. Kot pravi moja sogovornica, zagotovo niso pričakovali takšnih življenjskih pogojev; delavcev namreč niso obvestili ne o tem, kaj bodo delali, niti o tem, kje bodo živeli. Nadalje je bil v določenem obdobju zelo pomemben tudi psihološki vidik – jugoslovanski delavci, ki so odhajali v Nemčijo, so odhajali v državo, ki je bila še pred nekaj desetletji njihova okupatorka. Z druge strani je bil Berlin razdeljen in umeščen v vzhodni blok. Ista sogovornica se takole spominja svojih občutij med prihodom v Berlin:

S4: »Poleg vsega sem bila tudi vsa žalostna, ker sem se morala postaviti po robu svojemu očetu, ki je bil med drugo svetovno vojno partizan. Odšla sem delat v Nemčijo, prizadela njegovo občutljivost, ker se je bojeval proti Nemcem. V tistih trenutkih so morali poklicati zdravnika, saj je bil oče zaradi mene več kot obupan. Kakor koli že, ko sem stopala v Berlin,

sem se počutila zelo nelagodno. V tistem trenutku sem vsekakor po svoje podoživela drugo svetovno vojno. Na pročeljih stavb sem videla ostanke vojne. Po ulicah je bilo še precej ljudi, ki so jim manjkali deli telesa, saj so bili vojni invalidi. Bilo je zelo veliko žensk z rdečimi čepicami in majhnimi psički, ki so jim bili edina uteha in družba, saj so ostale vojne vdove.

Pripeljali so nas v veliko zgradbo v Reinickendorfu³⁹, ki stoji še dandanes. Zgradba je bila ograjena z zidom iz rdeče opeke, tudi sama je bila zidana s tako opeko. Na ogradi sta bili dve vrsti bodeče žice. Vse to se je sicer dogajalo leta 1968, in ko sem leta 1987 za 750-letnico mesta Berlin pomagala pripravljati razstavo o Jugoslovankah v Berlinu in poiskala prostor, kamor so nas nastanili po prihodu, sem ugotovila, da je bila v tisti zgradbi tovarna, tam, kjer smo spale, pa njeni upravni prostori. V tovarno so med drugo svetovno vojno prisilno vodili delavce iz vzhodne in jugovzhodne Evrope, ki so tam izdelovali dele za štuke in tanke. Esesovci so po delavcu prejeli osem mark na dan. Tako je bilo pred vojno, med njo in tudi potem. Dognala sem tudi, da so v upravnih prostorih tovarne kasneje, ko je moralo 14 milijonov Nemcev zapustiti svoje domove, uredili bolnišnico, kamor so nameščali pregnane Nemci iz vzhodne Prusije in Šlezije, današnje Poljske. Nekaj med njimi jih je še tedaj, konec šestdesetih, živelo v zgradbi. V glavnem so bile to ženske, ki so živele v pritličju. Vsakič, ko so nas uzrle, ko smo hodile mimo, so se nas prestrašile in zaprle v svoje prostore.

V tistem začasnem domovanju nas je tam prebivalo okrog 1.200 žensk; vse smo bile iz Jugoslavije in zaposlene pri AEG – Telefunken, katerega delavnice so bile od domovanja oddaljene kakšnih štiri kilometre, morda pet. Na delo in z dela so hodile peš, saj so varčevale vsak pfenig, tako da sem sama počela prav isto.«

Delovno moč iz SFRJ so zaposlovali vse do krize leta 1973. Poslej lahko govorimo o novih oblikah migracij v ZRN. Številni so namreč v tistem času začeli v ZRN odhajati neorganizirano, »s trebuchom za kruhom«, kot se rado reče, oziroma z namenom, da bi ponovno sestavili svoje družine, zaradi česar se število Jugoslovancev na začasnem delu sploh ni zmanjšalo, temveč ravno obratno – prihajalo jih je še več. Niso prihajali prek zavodov za zaposlovanje, pač pa s posredovanjem družin, znancev in prijateljev. Zanje ni bil več v veljavi stari, zgoraj natanko opisani postopek, pač pa so imeli po novem opraviti z delovnimi vizumi.

³⁹ Reinickendorf se nahaja v severnem predelu Berlina, v nekdanjem zahodnem delu.

Primer moje druge sogovornice je ženska, ki je v ZRN emigrirala v osemdesetih letih 20. stoletja z željo po boljšem življenju. Recesija v ZRN se je takrat nadaljevala, SFRJ pa je imela največjo stopnjo nezaposlenosti v Evropi. Najvišjo stopnjo nezaposlenosti po dolgem času je ZRN dosegla leto dni kasneje kot SFRJ, torej leta 1983. Ne glede na ta dejstva, so Jugoslovani še naprej odhajali v ZRN, saj so bili tako dohodki kakor zaposlitveni pogoji boljši kot v SFRJ.⁴⁰

S8: »Pripadam generaciji, ki je občutila prvo krizo v Jugoslaviji. Imela sem nekaj delovnih mest, ki so bila v bistvu zelo dobra. Tedaj je bilo v Jugoslaviji zelo težko dobiti delo. Pred odhodom v Nemčijo sem delala na tedanjem Trgu Republike, današnjem Trgu bana Jelačića (Zagreb, op.a.), in to v Zavarovanju Croatia. Tam sploh ni bilo možnosti za kakršno koli napredovanje. Pridno sem delala, udinjala sem se tudi kot novinarka, a nisem nikdar prejela honorarjev za opravljeno delo. Pisala sem za revijo Svijet, za rubriko »Pet vprašanj za ...«, tudi likovne kritike sem pisala, tako da lahko rečem, da sem poskusila vse, kar se je dalo. Pri nas doma je vladala miselnost, da vsi delamo in se vsakdo bojuje za svoj dohodek, tako da sem že od svojega štirinajstega leta kaj počela za denar. Bodisi da sem zamenjevala koga v pisarni, naslednji mesec šla na morje in kaj jaz vem, kaj še vse ... Svojo žepnino sem si vsekakor služila sprti že od štirinajstega napre. Nenadoma sem se znašla v neki situaciji, ko seveda nisem niti vedela, da se pripravlja vojna in se bo zgodilo kaj tako strašnega ... Pravzaprav sem si prizadevala, da bi družno z nekaj prijatelji odšla na Švedsko, a se nam ni posrečilo. Potem pa se je po naključju pripetilo, da so mi drugi prijatelji ponudili pomoč, češ da vsi skupaj lahko pridemo sem. Pripovedovali so, da poznajo neko družino, ki išče otroško varuško, in mi predlagali to delo, dokler se ne ustalim in znajdem. Šlo je kratko malo za odločitev z danes na jutri in na hitro, predvsem zato, ker sem vedela, da bodo domači proti temu. Pobegnila sem ponoči. Poklicala sem taksi in tedanjo zadnjo plačo zamenjala za štirideset nemških mark – toliko sem zaslužila takrat.«

5.3. In zakaj ravno Nemčija?

Kot je napisano že na prvih straneh pričujočega diplomskega dela, so emigranti iz nekdanje Jugoslavije na delo v Nemčijo odhajali predvsem ali izključno zaradi sporazumov med

⁴⁰ *Ibid.*, str. 119.

državam. Poleg tega je Nemčija (upravičeno ali ne) predstavljala »obljubljeno deželo«, »Indijo Koromandijo Evrope«, ki naj bi emigrantom (ter posledično njihovim družinskim članom, ki so ostali »doma«) zagotavljala večjo ekonomsko blaginjo ter tako izboljšala njihov družbeni status med in po migraciji. V devetdesetih letih dvajsetega stoletja, ko je na območju nekdanje Jugoslavije izbruhnila vojna, pa je bila Nemčija ena izmed najpomembnejših destinacij za pregnance ravno zaradi dejstva, da so tam prebivali njihovi sorodniki, prijatelji, znanci, ki so na ta način olajšali sam prehod pregnancev iz enega okolja v drugo. O pomenu socialnih mrež za samo odločitev o migraciji ter o olajševalni vlogi le-teh govorita tudi dva izmed mojih sogovornikov:

A: In katerega leta je bilo to?

S8: *»To je bilo leta 1985. Tista dva človeka, ki sta mi pomagala, sta že bila 'gastarbajterja' v Berlinu, oba sta delala v neki tovarni, kjer so proizvajali deli za mercedese. Menda sta proslavljala Novo leto v domovini, tako da sem odšla z njima nekje 3. januarja 1986. In od takrat sem tukaj.«*

A: In prišla si zgolj s tistimi štiridesetimi markami?

S8: *»Imela sem še nekaj prihrankov, saj sem delala prej ... Toda vsega skupaj ni bilo več kakor okrog 100 mark. Pobrala sem najvažnejše dokumente, minimum stvari, čeprav je bilo zima. Nekaj puloverjev in nekaj toplih oblačil. Vse je šlo v eno samo torbo. Pozabila sem celo na sendviče in najosnovnejše. Dobesedno pobegnila sem.«*

A: Torej ni bilo problema zaslužiti denar?

S8: *»Ne, ni bilo, ker je bilo vsako delo, ki sem se ga lotila, plačano. Delala sem, na primer, v jugoslovanski radijski redakciji – vodja tedanjega Jugoslovanskega centra me je slišal na radiu, mi rekel, da potrebuje nekoga takšnega in me vključil v delo. Naša plača je bila tedaj okrog 3.700 mark, s tem da sem imela tudi Lohnsteuer⁴¹ razreda ena. Precej je šlo tudi za druge davke. Čistega sem dobila kakih 2.100 mark, pri čemer smo imeli vsi, ki smo živeli v tedaj razdeljenem Berlinu, še tako imenovani Berlin Zulage, kar je pomenilo še kakšnih 200.-mark dodatka. Stanovanje s stroški vred me je prišlo 300 mark ... S takšno plačo sem lahko*

⁴¹ Dohodnina.

nabavljala marsikaj, potovala, imela avto. S tridesetimi markami sem se lahko prehranjevala ves mesec. Nemčija je bila v povsem drugi situaciji kakor danes.«

A: Kaj je bila prednost tedanje Nemčije?

S8: »Ni bilo krize. Toda zelo težko si dobil delo. Kljub temu sem se znašla, nikdar mi ni pomagal kak *Arbeitsamt*,⁴² pač pa sem delo iskala samoiniciativno. Tudi v primeru Jugoslovanskega radia – slišala sem za delovno mesto in odšla tja ... Imela sem nekaj težav, ker je bilo precej konkurence. Poleg rednega novinarskega dela pa sem še izdelovala in prodajala slike na svili. Ne vem zakaj, morda zaradi moje posebne tehnike, toda ljudje so jih kar kupovali, tako da sem si lahko pomagala še s tem dodatnim zaslužkom. Pozneje sem se za dve leti zaposlila v Jugoslovanskem centru in tam delala kot novinarka.«

Sogovornik, ki sem ga poimenovala S7, prihaja iz Makedonije, ki je bila tedaj med najmanj razvitimi republikami SFRJ, kar pomeni, da je tudi on prišel v ZRN zaradi boljših življenjskih pogojev:

S7: »Makedonijo sem zapustil, ker tam nisem imel možnosti za samorealizacijo. Nisem mogel opravljati svojega poklica, ki sem ga na vsak način hotel opravljati in se z njim realizirati. Zelo zgodaj sem tudi dobil otroka, kaj pa vem, 26 let mi je bilo, ko se mi je rodila prva hči, tako da sem moral osnovati družino in najti delo, kar pa je bilo doma povsem nemogoče. Težko je bilo. In ker sem po naravi upornik, sem se spričkal z vsem mestom, in to namerno. Zaloputnil sem si vsa možna vrata in januarja leta 1989 zapustil Makedonijo in SFRJ in prišel v zahodni Berlin.«

A: Kako si prišel sem?

S7: »Prispel sem z vlakom, jugoslovanskim potnim listom in petdesetimi markami. Posrečilo se mi je, da sem si za 50 mark kupil povratno karto za Berlin. Tedaj je bil še vzhodni blok, tako da si moral teči na mejo pri Subotici in kupiti vozovnico do Budimpešte. Tam si tekel in za 15 mark kupil karto Budimpešta-Berlin. In tako dalje in tako naprej. Ko sem prišel v Berlin, sem imel lutke. Pravzaprav sem jih izdelal že tukaj.«

A: Ali si poznal koga v Berlinu?

⁴² Zavod za zaposlovanje – »job center«.

S7: »Hm, imel sem poročno pričo iz prvega zakona. Poročena je bila z nekim Makedoncem, mojim prijateljem, in ponudila mi je, naj ostanem pri njiju, dokler se ne znajdem.«

A: In kako dolgo si živel pri njiju?

S7: »Kakšnih mesec in pol. V tistem času sem izdelal marionete, in glede na to, da sem se odločil, da ne bom delal po kavarnah in gradbiščih, kakor so delali vsi klasični 'gastarbajterji' – saj moja zgodba že v startu ni bila klasična 'gastarbajterska' – sem si rekel: »Nič, sam boš šel skozi življenje, pa sem izdelal marionete in pripravil ulični nastop«. Prvi nastop sem imel sredi februarja na Wilmersdorferstrasse⁴³ in v eni sami uri zaslužil 125 mark. Še danes se spominjam te vsote. Toda bilo je zelo naporno.«

A: V Skopju si torej pustil vso družino?

S7: »Pravzaprav jih nisem zapustil, ampak sem prišel sem, da bi še njim omogočil, da mi sledijo, kar pomeni, da tedaj nisem bil razvezan. Takoj ko sem začel služiti denar, sem si najel manjše stanovanje.«

A: Se pravi, da si se hitro znašel za stanovanje?

S7: »Niti ni bilo tako. Najprej sem odšel od svoje poročne priče, se naselil pri nekem umetniku, kolegu, kakšna dva meseca sem živel v njegovem ateljeju in šele pozneje se mi je posrečilo najeti neko majhno stanovanje, mali atelje v Kreuzbergu⁴⁴.«

A: Koliko si dajal za stanovanje?

S7: »Tedaj je bilo stanovanje kakšnih 120 mark, toda takšno, ki sem ga ogreval na trda goriva; ni bilo centralnega ogrevanja, pač pa sem kuril drva.«

Tik pred začetkom vojne, na začetku devetdesetih in pozneje, je ZRN uvedla omejeno migracijsko politiko. Toda ljudje so se kljub temu še zmeraj priseljevali, po novem vse bolj zaradi organizacije družinskega življenja in zaradi občutka napetosti, češ da v SFRJ lahko zdaj-zdaj izbruhne vojna. Številni – in tako tudi moja sogovornica – leta 1991, ko so zapustili

⁴³ Wilmersdorferstrasse se nahaja v Charlottenburgu, enem izmed predelov nekdanjega zahodnega Berlina.

⁴⁴ Kreuzberg se nahaja proti južnemu delu Berlina in je bil do leta 1989 pravzaprav na sami meji med vzhodnim in zahodnim delom mesta. Kreuzberg je še dandanes poleg Neuköllna poznan predvsem po številnih skupnostih imigrantov.

domovino, niso vedeli, da se tja morda ne bodo več mogli vrniti. O tem govori njena pripoved:

S5: »Prišla sem iz Bosne. To je bilo 27. decembra 1991, natanko se spominjam datuma, saj je bilo tri dni zatem Novo leto. Proslavljali smo, in prav zapomnila sem si tisti dan. V Bosni še ni bilo vojne, bilo je nekaj ... v narekovajih, nekaj se je čutilo v zraku, toda nič bistvenega se še ni dogajalo. Spominjam pa se natanko, da smo šli skoz Hrvaško in slišali, da so v okolici Našic nekaj bombardirali. Ne vem, kdo je koga napadel, samo slišali smo za to in bili zelo presenečeni, da se dogaja kaj takšnega, da dejansko preti vojna; in k sreči sem še pred njo prispela sem, v Berlin.«

A: Zakaj prav v Berlin?

S5: »Prišla sem se poročiti! Mož je prišel pome.«

A: Od kod je tvoj mož?

S5: »On je iz Visokega, sem v Nemčijo pa je prišel pred 25, 26 leti. Dol pri nas, v Sarajevu, je doštudiral, potem pa tukaj končal še drugo fakulteto. Ko sem prišla, je že začel delati. Tudi jaz sem delala že prej, preden sem se izselila – na pošti v Kaknju.«

Ta zadnja mirnodobna ekonomska migracija se ujema s prvimi množičnimi vojnimi migracijami, do katerih je pravzaprav prišlo že pred letom 1991, in to – s Kosova.

5.4. Integracija in sprejemanje jezika pri »gastarbajterjih« in izseljencih pred letom 1991

Poleg tega, da so *gastarbajterji* živeli v izjemno težkih pogojih tako za delo kakor za golo življenje, so dodatne težave predstavljali učenje nemškega jezika, obstanek v novem mestu i in nenehno prebivanje skozi življenje v državi, katere zakoni jim niso bili poznani. Pri zamenjavi kulturnega in družbenega okolja je prav jezik ena izmed temeljnih preprek (ali obratno olajšav) za vključevanje in razumevanje (načina življenja). Znanje »novega« jezika se med prvo generacijo izseljencev večinoma giblje med popolnim neznanjem in izgubo leksike iz maternega jezika, tako da lahko govorimo o svojevrstni mešanici, ki je bila velikokrat nerazumljiva tako v državi gostiteljici kot tudi v okolju, iz katerega je izseljenec prišel. V

času, ko so v ZRN prihajali delavci na začasnem delu, tam ni bilo nikakršne integracijske politike. Ljudje so se morali znajti sami, kakor so vedeli in znali.

Iz spodnjih pripovedi mojih sogovornikov lahko konstatiramo, da so se znašli sami in se samoorganizirali, pri čemer jih je vodil osnovni namen čim hitrejše integracije v nemško družbo, s čimer so navsezadnje dosegli svoje temeljne pravice in kakovostnejši vsakdanjik.

5.4.1. Če so te imeli dovolj, so te ročno poslali nazaj

Ko si ogledamo razlike med turško in jugoslovansko migracijo, vidimo, da slednja ni imela močnega političnega naboja, zaradi česar tudi ni bila tako glasna kot turška – Jugoslovani so ostali pridni delavci, ki opravljajo kvalitetno delo. Ker ni bilo veliko politične migracije, je bilo tudi še toliko bolj pričakovano, da se bodo nekega dne vrnil v domovino. Turki so že na začetku prihajali z družinami ali partnerji, zato je bila med njimi mogoče tudi manjša stopnja integracije – govorili so svoj jezik in v določenih okoljih (bolnišnice, vrtci, šole, socialni in kulturni centri, domovi za ostarele ...) dosegli tudi dvojezičnost. Za Jugoslovane je to veljalo v primerih, ko so delali v skupinah. Vse to je seveda Nemcem pomenilo precej negativno podobo.

A: Kakšna je bila tedaj integracijska politika v Berlinu?

SI4: »Zelo preprosta – ti si pač delovna moč, ne smeš biti v breme, ne iščeš socialne pomoči in si v tem primeru dobrodošel. Takoj, ko si od Nemcev kaj zahteval, potem te niso več potrebovali. Če so se hoteli otresti viška delovne moči, so imeli za to tudi organizirane prevoze za vrnitev. Kar zadeva tujce, so imeli zmeraj precej restriktivne zakone, ki so se ujemali v eni sami, za nas zelo bistveni točki - lahko so te izgnali, takoj ko si začel prejemati socialno pomoč. Rdeča nit med migracijami v Nemčijo je bila pravzaprav ta: »Dokler te potrebujemo, si dobrodošel, takoj ko si v breme, pa lahko spakiraš in greš.« Šele tam nekje leta 2005 je Nemčija priznala, da je država priseljencev, česar prej nikakor ni. Kakor so sami 'gastarbajterji' zase govorili, da so tam na začasnem delu, so identične besede uporabljali tudi Nemci. Šele z letom 2005 priznajo, da so država priseljencev in tedaj tudi sprejmejo prvo integracijsko zakonodajo. Prejšnjih 40-50 let lahko kar pozabimo. Po letu 1973 si lahko sem prišel samo, če si imel zagotovljeno delovno mesto. Delovno mesto pa si lahko imel

zagotovljeno samo v primeru, da se zanj ni potegovalo dovolj bodisi Nemcev ali pa gastarbajterjev, ki so tukaj živeli že prej ...

Kar zadeva integracijo, je bila možnost Jugoslovanov v primerjavi s Turki še kar dobra, saj so bili slednji veliko bolj diskriminirani. Povsem drugače pa je bilo s Turki, kar se tiče samih migracijskih postopkov. Iz Turčije so se v Nemčijo naseljevali mladi Turki, druga generacija je sem vodila svoje družine oziroma zakonske partnerje. Bilo jih je veliko več kot naših, zmeraj so bili precej glasnejši od nas in so imeli tudi svoje jasne politične interese. Treba je vedeti, da so imeli doma nekaj časa vojaško diktaturo. V Nemčijo se je od tam preselilo iz političnih razlogov tudi precej intelektualcev. Za razliko od Jugoslovanov so imeli Turki precej več razlogov za politično emigracijo. Turška politična migracija je bila tudi mnogo močnejša od naše. Mi smo imeli tehnično emigrantsko inteligenco, nismo pa poznali književnikov ali slikarjev, ki bi bili državo zapustili iz političnih razlogov. Kaj takšnega nismo poznali in niti ni bilo potrebno, in četudi kdo kdaj pravi, da je bila socialistična Jugoslavija do leta 1991 diktatura – zame ni bila prava diktatura. To se dobro pozna tudi med migranti. In v tem so med turškimi in jugoslovanskimi migracijami v Nemčijo velike razlike. Ljudje iz Turčije so trpeli spričo velike nezaposlenosti in v splošnem niso bili tako dobro kvalificirani kakor Jugoslovani, poleg tega pa so imeli tukaj tudi zakonske partnerje, tako da ostaja podoba, da so neintegrirani in zelo problematični.«

S4: »Številni med njimi so videli v nas primitivce iz nekega plemena. Še zlasti so gojili takšno miselnost glede delavcev. Spominjam se nekega mojstra iz Telefunkena, ki je dal našim ženskam v roke žico, da jo zvijajo, ker je bil prepričan, da niso imele nikdar v življenju v rokah primerne orodja in da so delovno nesposobne. Sama nisem imela takšnih problemov, ker sem se znala sporazumevati v angleščini, pa še zelo hitro sem se naučila nemščine, kar mi je omogočilo boljšo izhodiščno komunikacijo z Nemci, tako da sem lahko slišala kaj o njih samih in govorila o sebi. S tem sem tudi laže sklepala prijateljstva. Jezik odpira vsa vrata. Oni so zadovoljni, kadar se kdo hoče učiti nemški jezik in spoznavati nemško kulturo. V to kulturo sem skočila in se v njej naučila plavati.«

5.4.2 Ambivalenca do jezika – posebne potrebe po učenju

Nekateri izmed imigrantov so se pred bolj ali manj »stalno« naselitvijo v Berlinu že učili en tuji jezik ali celo dva. To je kasneje povzročalo težave zlasti starejšim ljudem, pa tudi otroke je bilo treba usmeriti k novemu jeziku. Kar zadeva učenje nemščine, so mnogi omahovali s tečajji, saj so se bolj usmerili k iskanju dokumentov oziroma niso imeli volje do učenja, če niso občutili vsaj malo otipljive prihodnosti. Seveda so bile tudi izjeme. »Gastarbajterji« so po prihodu pregnancev izkoristili svoje znanje nemščine in z njim pogosto dosegali status »pomembnežev«.

A: *Kako dolgo si se učila nemščine?*

S8: »Solidno sem znala nemško, še preden sem odšla na Nizozemsko. Tam sem se naučila nizozemščine in jo vsekakor govorila bolje kakor nemško; jezik je tudi precej lažji, nima sklonov, napake ne zvenijo tako grozno, podoben je nemščini, in ko ga govoriš, govoriš bodisi nizozemsko ali nemško. Ko sem se vrnila v Nemčijo, sem imela spet težave, da sem se vrnila med sklone. Še največ sem profitirala z otroki, ko so šli v šolo. Zdaj, po desetih letih, kar dobro govorim nemško.«

A: *Kateri jezik govorite med seboj doma?*

S8: »Z otroki govorimo nemško, splošno pravilo pa je, da govorimo tisti jezik, v katerem kdo začne pogovor. Če kdo začne v makedonščini, potem govorimo tako, ali hrvaško ... razlik niti ne opazimo ... otroci so odrasli v treh jezikih. Starejša hči je hodila v vrtec v Amsterdamu, se tam družila s sovrstniki in govorila nizozemsko; ko smo prišli sem, je bila v šoku, saj je bila nemščina zanjo že četrti jezik. Tedaj smo zbrisali vse video in glasbene kasete, vso nizozemščino, saj je začela jecljati. Otrok nisva silila govoriti tega ali onega konkretnega jezika, kar se je pokazalo za dobro.«

A: *Koliko časa si potrebovala, da si se naučila nemški jezik?*

S7: »V bistvu se ga nisem nikdar naučila, kakor bi bilo treba, kar pomeni tako, kot si sama zamišljam, da bi ga morala govoriti. Govorim ga dobro, a imam težave s pisanjem, saj nisem imela časa, da bi hodila na ustrezne tečaje. Obiskala sem šest jezikovnih tečajev, od katerih je vsak trajal po dva meseca, kar pomeni, da sem se jezika na tečajih učila vsega skupaj eno

leto, toda tisto niso bili intenzivni tečajji, ampak bolj zložni. In prav v trenutku, ko bi bila morala iti naprej, v tečaj za pisanje nemščine, sem morala iti delat.»

A: *Koliko časa si potrebovala, da si se naučila nemški jezik?*

S5: »Precej, vam moram reči. Intenzivno sem se ga učila in za to potrebovala približno dve leti. Ker sem prispela sem v precej težkem obdobju in nisem vedela, kaj se dogaja z mojimi starši, si nisem mogla ničesar zapomniti, bila sem vsa čudna. Še dandanes si ne morem ničesar zapomniti.«

Iz kombinacije zgornjih pripovedi mojih sogovornikov lahko lepo izluščimo temeljno značilnost iz zgodovine migracij iz SFRJ v ZRN – precej apolitično noto. Ljudje so si večinoma želeli dela oziroma karseda organiziranega in umirjenega dela. V strahu pred izgonom iz ZRN so se oprijeli bolj delovnopravne, socialne dimenzije, kakor da bi skrbeli za organizacijo v skupnosti. Če že, se je skupnost organizirala po »kulturnih« načelih, kamor poleg nacionalnih združevanj gotovo sodi tudi skrb za jezik, tako materni kakor tuji. Paralelna ugotovitev, po kateri SFRJ ni mogla biti diktatura, ker v emigraciji ni bilo veliko humanistične in družboslovne inteligence, se na prvi pogled zdi prehitra, a zelo točno ponazori apolitičnost »gastarbajterskega« življenja. Z izjemo »ustaške emigracije« in njenih izrazitih sovražnih namer do SFRJ po zatrtju maspoka na Hrvaškem v začetku sedemdesetih let 20. stoletja pravzaprav ne moremo govoriti o kakšni omembe vredni politični organiziranosti Jugoslovanov v ZRN.

5.5. Status in pridobivanje dokumentov

Za status tujca je morda še važnejše kot vprašanje jezika – razmerje, ki ga goji večinsko prebivalstvo do »drugega«, drugačnega ali tujega. Status tujca je večplasten. Kot pravi Marina Lukšič-Hacin, je ta odvisen od državno-pravno-politične sfere. Natančneje rečeno, odvisen je od socialne politike, kakršno uradno goji ta ali ona država. Hacinova navede, da je status tujca odvisen tudi od razmerja do drugačnosti in tujcev na ravni kulture in družbe, pri čemer se neogibno srečamo s problemi ksenofobije, stereotipa, predsodka, stigme in marginalizacije. V Nemčiji je ločevanje na staroselce in tujce navzoče že v golem dejstvu podeljevanja državljanstva – imenujemo ga načelo *jus sanguinus*. Spričo tega načela vprašanje

državljanstva ne more biti rešeno niti v drugi generaciji priseljencev.⁴⁵ Nemška migracijska politika je – kakor sem implicitno že omenila – v preteklosti temeljila na ideji »gostujočih delavcev«, kar je pomenilo, da je delavec v ZRN zgolj na začasnem delu in tam ni naseljen za stalno.

Iz naslednjih pripovedi mojih sogovornikov si lahko ustvarimo podobo, kako so v ZRN sprejeli tiste ljudi, ki so tja prišli kot »gastarbajterji«, kako one, ki so tja prispeli po režimu vizumov, in kako so obravnavali tiste, ki so imeli v družini koga z nemškim državljanstvom. Z intervjujem bomo lahko dobili vtis, kakšno politiko ima ZRN, kar zadeva pridobivanje dokumentov. Po mojih ugotovitvah in po raziskavi, ki sem jo opravila v Südost Europa Kultur e.V. in Caritasverband, je večina ljudi zadržala državljanstvo države, v kateri se je rodila. Oglejmo si najprej pripoved sogovornika, ki ima »panoramsko« izkušnjo, saj precej dela tudi v humanitarnih organizacijah in se je srečal z več generacijami migrantov:

A: *Kako teče proces pridobivanja dokumentov?*

S14: »Če so ljudje iz Srbije ali Bosne in Hercegovine, potem morajo imeti vizum, ki so si ga priskrbeli že v domovini. Tukaj lahko ostanejo, če in ko najdejo delovno mesto, gredo na policijo za tujce in tam predajo zahtevek. Poznamo pa tudi poseben paragraf za visokokvalificirane izvedence. Oni so nekaj drugega. Država jih, za razliko od navadnih smrtnikov, ki pridejo sem zaradi družinskih razlogov, dejansko potrebuje. Za navadne smrtnike je bil trg pravzaprav zaprt že leta 1973. Lahko si sezonski delavec in pobiraš kumarice, jagode, beluše. To pri nas v glavnem delajo Poljaki in Hrvatje.«

Takole pa pripoveduje delavka, ki je na začasno delo v Nemčijo prišla organizirano v šestdesetih letih 20. stoletja:

A: *Kakšen je bil vaš status, ko ste prišli v Nemčijo?*

S4: »Status delavke na začasnem delu v tujini.«

A: *Kako dolgo ste lahko obdržali takšen status?*

S4: »Moja prva pogodba je bila napisana za obdobje enega leta.«

⁴⁵ *Ibid.*, str. 135-7.

A: Kolikokrat ste se selili?

S4: »Najprej sem živela v sobi z devetimi posteljami, zatem sem se preselila k prijateljici, ki je tedaj delala kot prevajalka za Siemens. Že v domovini se je v šoli učila nemščine in potem delala kot prevajalka. Bila pa je dentistka, in ker ni mogla odpreti prakse v Nemčiji, se je kasneje vrnila v Split, kjer še danes dela kot zobozdravnica. Z njeno nesebično pomočjo sem tudi sama dobila delo pri Siemensu, tam ostala eno leto in se potem spet vrnila v Telefunken, v nek drug obrat. Ko sem se pridružila Siemensu, so mi dali stanovanje, v katerem sem prebivala. Tam sem sčasoma postala tudi upraviteljica doma v pritličju, delavke pa so bile nastanjene med prvim in četrtem nadstropjem. Glede na to, da sem takrat študirala, sem okrog leta 1974 prenehala z upraviteljstvom v domu. Tedaj so mi namreč tudi odobrili delo uradne prevajalke.

Leta 1973 sem se poročila z Nemcem, ki je bil prav tako študent – leta 1974 se nama je rodila hči, leta 1976 pa še sin. Po delu v domovih sem se samozaposlila kot svobodna prevajalka in živela od tega.«

Naslednja sogovornica je imela povsem drugačno situacijo, in skozi njen primer lepo vidimo, kako priti do dokumentov, če je kdo v tvoji družini imel oziroma ima nemško državljanstvo.

A: In kakšen je bil tvoj status po prihodu v Berlin?

S8: »Nisem ga imela, seveda sem bila turistka, a sem zatem povzročila hudo paniko, ker me po novoletnih praznikih ni bilo nazaj na delo. Moje ime so zapisali na oglasni deski in me označili za najnesramnejšo delavko, kar so jih kdaj imeli ... Ha, ha, ha ... Vse se je pripetilo po naključju, tako da se nisem imela priložnosti niti posloviti od ljudi in sem kratko malo izkoristila priložnost, ki se mi je ponudila.«

5.5.1. Povabila in vizumi – kako izkoristiti sorodstvena razmerja?

Migranti so ustrezna dovoljenja za bivanje v Nemčiji pridobili na različne načine, ki so vključevali dovoljenje na osnovi delovnega dovoljenja, dovoljenje na osnovi poroke z državljanom/državljanke Nemčije, pa tudi na osnovi dakazila o članu družine, ki je imel nemško poreklo. Nemčija kot ena izmed redkih držav sveta (vključno s Slovenijo) namreč še danes sledi načelu *jus sanguinis*, kar pomeni, da svojo državljanstvo politiko utemeljuje na

osnovi 'krvne pripadnosti', za razliko od večine držav (na primer Francije), ki državljanstvo podeljuje na osnovi načela *jus loci* (na osnovi rojstva v Franciji). Posameznik je na ta način upravičeni do nemškega državljanstva, če lahko dokažejo, da je bil na primer njegov stari oče (kot v primeru ene izmed mojih sogovornic) Nemec. Na ta način do nemškega državljanstva niso prišli le migranti iz na primer nekdanje Jugoslavije, temveč tudi veliko število tako imenovanih reimigrantov, ki so po koncu druge svetovne vojne živeli v vzhodni Evropi ali Rusiji in so imeli prednike z nemškim poreklom (Aussiedler) in so se po padcu berlinskega zidu množično preseljevali v že združeno Nemčijo. Tovrstna permisivna politika do 'nemških povratnikov' je vzbudila ničkoliko neodobravanja zlasti med imigranti, ki jim je bila pravica do pridobitve nemškega državljanstva kljub dolgoletnemu delu in bivanju v ZRN zanikana.⁴⁶

A: *Kako dolgo si živila tukaj s turističnim vizumom?*

S8: »Po kakšnih dveh mesecih sem zvedela, da mi pripada pravica do državljanstva in da mi ga nihče ne more odreči.«

A: *Kdo od tvojih je bil Nemec?*

S8: »Materin ded. Prav tako je bila tudi ena od sestričen moje mame rojena v Nemčiji in tukaj tudi ostala, moj ded pa se je pozneje, po vojni, vrnil v Osijek. Tam so se zbrali vsi, nekateri pa zatem zapustili Jugoslavijo. Eden od bratov je ostal tukaj, tako da imam rodbino tako v zahodnem Frankfurtu kakor v nekdanji Nemški demokratični republiki. Mamima sestrična, ki smo jo klicali teta, mi je precej pomagala. Odprla mi je vso pot in pomagala zbrati vse potrebne papirje. Dejansko sem predala vse dokumente v roku treh mesecev. Bilo je na Marienfelde Aufnamelager. Tam sem predala dokumente in čez približno tri mesece so našli mojega deda in vso tedanjo družino, živečo v Nemčiji. Malo težav sem imela v Jugoslaviji, saj niso vedeli, kako to sprejeti, tako da so me precej preverjali, ni šlo prav gladko. Šla sem na več razgovorov in to na razne konce, saj je bil Berlin tedaj še razdeljen na vzhodnega in zahodnega in je imel svoje sektorje: francoskega, ameriškega, ruskega in britanskega. Potem so mi dodelili provizorično državljanstvo in približno eno leto, dokler ni bilo urejeno vse, nisem smela potovati nikamor. Imela sem veliko srečo, sicer bi se bila morala v igri za kaj takšnega poročiti, ker je bilo tedaj že zelo težko ostati tukaj. Pojavilo se je torej nekaj, s čimer

⁴⁶ Cf. Chapin 1997, Castañeda 2008.

sploh nisem računala. Povrhu mi še mama ni hotela pomagati, tako da je zadevo vzel v svoje roke stric in mi poslal vse potrebne dokumente.«

A: *Kdaj si prejela nemško državljanstvo?*

S8: »Dobila sem ga v manj kakor mesecu dni, s tem da so mi seveda naložili še Staatsprüfung, kar pomeni, da so me preverjali nadaljnjih pet let. Državljanstvo oziroma »ausvajš« pa sem prejela v šestih mesecih in si takoj poiskala delo.

Delala sem v neki tovarni telefonskih aparatov, zatem sem delala v tovarni čokolade. Opravljala sem vse posle, kar sem jih našla, sploh nisem izbirala. Pogosto sem menjavala delo, bila dva meseca, tri, tam – dva, tri drugje, dokler se nisem prijavila v jugoslovansko redakcijo, jim pokazala, kaj vse sem delala in pisala do tedaj. Takoj ko sem dobila pravico do dela, so me tam zaposlili. V bistvu sem že vnaprej vedela, da me bodo vzeli, ker sem se pri njih pojavila že po dveh mesecih, kar sem bila v Nemčiji, a mi je tedanja urednica rekla, da me ne more vzeti na delo, ker nimam delovnega dovoljenja, na črno pa ni šlo. Rekla mi je, naj se pojavim pri njej, ko bo vse urejeno. To je bilo moje prvo malce boljše delo.«

A: *Koliko časa si potrebovala, da si dobila to prvo malce boljše delo?*

S8: »Težko se spomnim. Mislim pa, da je ves tisti cirkus s papirji in stanovanjem trajal okrog enega leta.«

A: *Si tedaj lahko plačevala stanovanje?*

S8: »Tokrat je bilo vse lahko. Tole stanovanje je stalo 150 mark na mesec.«

Sogovornik, ki je prispel iz Makedonije v poslednjih dneh SFRJ, je preživel zapletenejšo izkušnjo, še zlasti zato, ker je prejemal dokumente ravno v času, ko je država razpadala in ko nekateri med temi dokumenti enostavno niso več veljali:

A: *Kakšen je bil tvoj status po prihodu sem?*

S7: »Bila je drugačna situacija. Bilo je še v Jugoslaviji. Z jugoslovanskim potnim listom nisem potreboval vizuma za Nemčijo, poleg tega pa sem bil tudi umetnik, vpisan v seznam UNESCO, saj so mi prek te institucije ljudje odkupovali dela; tako sem imel poseben status in privilegije s kulturnim pomenom za mesto Berlin – tako sem prišel do dovoljenja za bivanje tukaj. Tako je bilo za časa Jugoslavije. Potem se je situacija drastično obrnila. Ko je bilo

konec države, je bilo avtomatsko tudi konec mojega vizuma, tako da sem bil primoran začeti z novim postopkom za pridobivanje papirjev, saj sem potreboval nov dokument. Istočasno sta se združili še Nemčiji, tako da ni bilo več starega zakona o kulturnem in družbenem pomenu in sem praktično ostal brez vizuma.«

5.5.2. Preračunljivost ali preživetje?

Poleg sorodstvenih razmerij, ki so nemalokrat – vsaj na začetku – olajšala bivanje v Berlinu in številnim imigrantom pomenila tudi močno »mentalno vez« z domačimi, starimi razmerami, kaže vsekakor omeniti tudi zakonska razmerja. Sogovornik se je poročil »zaradi lažjega reševanja problemov z dokumenti«:

A: Kaj si storil potem?

S7: »V bistvu nič posebnega. Namesto jugoslovanskega sem vzel makedonski potni list in se z dekletom, s katerim sem bil tedaj že eno leto in ki mi je tudi rodila hčer, dogovoril, da se poročiva. Medtem sem se razvezal od prve žene, kar je bilo leta 1991. Nova poroka je bila leta 1992. Morda se nikdar sploh ne bi poročila, če bi ne potreboval vizuma.«

A: To se pravi, da si se poročil bolj ali manj zaradi papirjev?

S7: »Ne zaradi papirjev, temveč zaradi lažjega reševanja problemov v zvezi z njimi, saj vemo, kaj se lahko pripeti, če je otrok nezakonski, njegova mati ima drug status kakor ti in tako naprej. Vse je bilo precej zapleteno. Ne spominjam se več podrobnosti, da bi ti jih povedal, toda otrok, vzemimo, ni mogel imeti mojega priimka, če nisva bila zakonca. Avtomatsko je dobil materin priimek; po rojstvu sem sicer podpisal dokument, da je otrok moj, pa še tedaj je bila zadeva sporna, ker so se nenadoma pokazali pravni problemi z vseh mogočih strani. Moje bivanje v Nemčiji je bilo pod vprašajem, saj nisem imel vizuma. Ko je razpadla Jugoslavija, nisem imel pravice do vizuma. Kakšen je bil razlog, da z makedonskim potnim listom še naprej živim tukaj, v Berlinu? Lahko bi bil bodisi prosil za azil ali pa šel na tako imenovani Duldung, bil vojni prebežnik, kar je postalo aktualno samo malo kasneje.«

A: In ko si dobil makedonski potni list, si tukaj živel na črno?

S7: »Najzanimivejše je, da sem bil v času, ko je razpadla Jugoslavija, v Amsterdamu in ne v Berlinu. Po združitvi Nemčij 3. oktobra sem dobil posebno vabilo, da se odselim in živim v Amsterdamu, kjer naj bi bil sodeloval z nekim galeristom in tako dalje ... In v Amsterdamu se je zgodilo ... Uf, to je šele zgodba. Bili smo na ladji, najprej smo bili na Švedskem in z ladjo iz Švedske potovali proti Amsterdamu, ko so objavili, da jugoslovanski potni list ne velja več, in ko sem prispel v Amsterdam, sem namesto »doma« končal v arestu. Bil sem v pristaniškem zaporu. Ker nisem imel etnične pripadnosti in vizuma, nisem imel pravic bivati pri njih. Bil sem dobesedno nikogaršnje dete.«

A: Kako si si izbojeval svoje pravice tukaj?

S7: »Ko sem prišel v Berlin, sem moral vnovič urediti svoj status in se moral zato, ker sem bil poročen z Nemko in z njo imel otroka, javiti na policijo za tujce, kjer sva morala natanko predočiti in dokazati svoje skupno bivanje, poroko, pregledali so vse najine papirje. Zahtevali so dokument, da sem se dejansko razvezal v Skopju, dokaze o mojem socialnem položaju v tako imenovani Makedoniji in takšno ... Ko sva predložila vse papirje in uredila birokratske zadeve in ko so bili tako imenovani pogoji izpolnjeni, so mi podelili vizum za eno leto, po preteku tega časa spet še enkrat za eno leto, naslednji je bil za dve leti ... in po osmih letih se mi je posrečilo, da sem dobil tako imenovano stalno bivališče. Naposled sem imel vse bistvene pravice neomejene, medtem ko sem imel s prvimi vizumi vse omejeno, premogel sem zgolj začasno bivališče, a sem bil brez delovnega dovoljenja.«

SFRJ je bila po razpadu razseljena domala vsa. V prepletu pričujočih intervjujev lahko vidimo, da razpad države ni prizanesel niti tistim, ki jih vojna ujma ni prizadela neposredno (kakor v našem primeru, denimo, Makedonijo). Za profil umetnika se zazdi, kakor da nenadoma ne opravlja več svojega osnovnega poslanstva – prejšnji status in podelitev posebnega kulturnega pomena nimata več nikakršne veljave. Travma se podvoji, saj tudi združevanje Nemčij, kljub mirnemu postopku, prinaša nenadne spremembe in drastične posege. Specifične intimne in domače razmere (ločitev od zakonskega partnerja; ločenost od otrok, ipd.) najdejo svojo zrcalno podobo v administrativnih državnih ukrepih, tako da iz razgovora ni več berljivo, kaj je vzrok in kaj posledica. Za imigranta se vojna večkrat začne šele tedaj, ko je mislil, da se ji je na daleč izognil.

6. PERCEPCIJA DOMA PRI JUGOSLOVANSKIH DELAVCIH

Nekateri raziskovalci so razvili koncept *hibridnosti*, ki je produkt razpršenosti in asimilacije,⁴⁷ torej nekakšno »dinamično stanje«, v katerem je konec interakcije z drugimi posamezniki, skupinami in skupnostmi, s sistemi in navsezadnje tudi s samimi nacionalnimi državami. *Hibridnost* se nanaša na begunce, migrante, kolonizirane ljudi, pregnance, ženske, homoseksualce in druge ter pomeni, da so to ljudje, ki niso doma »ne tu ne tam«. Avtorja pri tem opozarjata na nujen odmik od splošni javnosti bližnjega in uveljavljenega prepričanja, da so ti posamezniki, skupnosti in skupine ljudi – za katere je po navadi v rabi ustrežnejši in politično korektniji izraz »etnične manjšine« – deprivilegirani, obsojeni na razseljenost in izključenost iz družbe. Hkrati se je o njih razvilo dvoje mnenj:

- da predstavljajo grožnjo blaginji nacionalne države, ali pa:
- da so sami postavljeni v nevarnost, kot je to v primeru razseljenih ljudi v splošnem.

Pri takih etiketah vselej obstaja nevarnost viktimiziranja omenjenih skupin, pri čemer jih hote ali nehote spreminjamo v brezupne in pasivne opazovalce dogajanja, ki ne morejo vplivati na svoje lastne odločitve in življenja. Namesto tega Rapport in Overingova pravita, da se moramo zavedati, da stanje »brezdomnosti« je – in je vselej tudi bilo – le ena izmed povsem naravnih karakteristik človekovega življenja. Kar je pri tem pomembno, je to, da se zavedamo, da smo prav vsi posamezniki na različne načine »hibridni«, da smo hkrati doma v enem ali več prostorih in časih.⁴⁸

Vsi Jugoslovani, ki so prišli v Nemčijo pred vojno kot gostujoči delavci, hitro in popularno imenovani »*gastarbajterji*«, so si želeli biti uspešnejši in boljši od drugih tujcev. Predvsem pa so si želeli, da bi bili boljši od Nemcev in Turkov, in to iz večkrat iracionalno-osebnih razlogov, ker so bili a) Nemci okupatorji v 2. svetovni vojni in ker je b) precej jugoslovanskega prebivalstva 500 let in več živelo v otomanskem imperiju. Za Turke so bili emigranti iz SFRJ marsikdaj povsem prepričani, da so bili poglaviten vzrok njihove zaostalosti. Jugoslovani so hoteli s svojim vedenjem, vzgojo in izobraževanjem pokazati, da so »evropsko« in s tem »kulturno« in ne »balkansko« prebivalstvo. Zelo hitro so se

⁴⁷ Rapport in Overing (2000), str. 202.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 198.

asimilirali, da bi jih nemški živelj ne prepoznaval in označeval kot tujce. Ko so jim Nemci podeljevali delo, so bili zvečine zelo uspešni, marljivi in pridni delavci, zelo hitro so napredovali in pogostoma ostajali v ZRN. Svoje otroke so šolali, vztrajali na tem, da se učijo nemškega jezika, tako da je relativno visoko število »gastarbajterskih« otrok v Nemčiji tudi končalo fakultete. Druga generacija Jugoslovanov je v nemški družbi domala neopazna, od nje neločljiva in samo sebe označuje za Nemce.

Številni *gastarbajterji* so bili pred prihodom v ZRN nizko kvalificirani delavci ali so imeli končano kakšno poklicno ali tehniško srednjo šolo – zelo malo jih je prišlo v Nemčijo s fakultetno diplomom. Kljub zelo težkim življenjskim pogojem pa so se mnogi v ZRN dokvalificirali in postali v največjem številu primerov socialni delavci, prevajalci in elektrotehniki. S svojimi kvalifikacijami, ki so si jih pridobili v ZRN, so povratno vplivali tudi na življenje v skupnostih, iz katerih so emigrirali. Te so bile večidel ruralne, »gastarbajterji« pa so vanje vnašali elemente nemške kulture in nemških navad, kar je bilo v tistih krajih *novum*. Številni izrazi in leksika v srbskem, hrvaškem, slovenskem in bosenskem jeziku so bili poslej še bolj kakor prej izpostavljeni nemškim jezikovnim sposojenkam in germanskim popačenkam, in to prav spričo kulturnih modelov, ki so jih v rodne kraje vnašali »gastarbajterji«. Številni Jugoslovani so bili z uspehom v ZRN tako zelo obsedeni, da se niso mogli več sprostiti. Stalna angažiranost pri delu, v hiši ali v svoji narodni skupnosti na tujem in doma jim je pobrala veliko energije, tako da so z gradnjo hiš in prinašanjem dragih ter dragocenih daril domačim in prijateljem hoteli svojo uspešnost poudariti še bolj.⁴⁹

Iz naslednje pripovedi lahko potegnemo sklep, kako so ljudje pojmovali, opazovali, obravnavali okolje, iz katerega so izšli, in se nekolikanj poglobimo v vprašanje, ali bi se tja morebiti še kdaj vrnil. Kako doživljajo nemško okolje, nemško kulturo in kaj zanje predstavlja dom? Večina izmed njih se noče vrniti, in to iz več razlogov. Eden izmed njih je ta, da se v bistvu nimajo kam vrniti, saj se v nekdanjem okolju ne počutijo varne, ne glede na to, da v Berlinu pravzaprav niso zadovoljni z dohodki in trenutno situacijo, poleg tega pa imajo še otroke, ki so pomemben dodaten razlog pri tem, da bi se ne vrnil.

S4: »Ničesar mi ni bilo treba pošiljati svojim. Oče je delal, imeli smo zemljo, starejši brat je tudi delal, drugi so šli v šolo. Mlajšemu bratu so plačali šolanje v Zagrebu. Sestra se je

⁴⁹ Ustna izjava, zabeležena v Südost Europa Kultur e.V.

poročila mlada in tudi nekako bežala iz družine v neko svoje lastno življenje. Sama sem v prvem obdobju, ko sem zaživela tukaj, čutila obveznost, da jim redno pošljem kakšno darilo.«

A: Ste pogosto odhajali v Split?

S4: »Sem, s svojim bivšim soprogom in njegovimi starši. Mož je imel tedaj zamisel, da si dol kaj ustvariva, pri čemer nama je pomagal tudi zaposleni oče. Kupila sem nekaj zemlje in blizu Trogirja zgradila hišo. Oče je nenehno upal, da se bom nekoč vrnila tja.«

A: Kaj pa vi, ste tudi razmišljali o tem?

S4: »Nikdar nisem razmišljala o tem, da bi se ponovno naselila v starem okolju, to je bila zame preteklost. Hišo sem kasneje prodala in denar razdelila svojim otrokom, ki prav tako živijo tukaj in imajo že svoje otroke.«

6.1. Varčevanje zaman in varčevanje za odloženi čas

Močna iluzija je »gastarbajterjem« v SFRJ včasih podeljevala naravnost kulturni status, češ da gre za ljudi, ki se kopljejo v denarju. Resnica je bila največkrat povsem druga: ljudje so si kaj več privoščili samo med kratkim obiskom doma, sicer pa so v glavnem živeli skromno, niso kaj prida potovali in velikokrat niso imeli niti prostih vikendov.

A: Ste bili zadovoljni z denarjem, ki ste ga zaslužili tukaj v Nemčiji in koliko ga je bilo, če to primerjamo z dohodki v SFRJ?

S4: »Glede na tukajšnje cene in stroške, nisem zaslužila niti več niti manj. Kajti tisto, kar naši ljudje privarčujejo, je v glavnem zapravljeno življenje. Nikdar ne zapravljajo, ne zahajajo v gledališča in podobno. Nikdar niso šli v kino, celo ponosni so bili na to, da niso šli niti v kavarno niti v restavracijo. Kaj takega jim je bilo tuje. Niso potovali. Sama sem živela normalno življenje in pri tem tudi zapravljala, zatoj nisem privarčevala kaj vem koliko. Ko so naši ljudje, pregnanci prišli v Berlin, so mi rekli, da šele sedaj vidijo, kako so živeli 'gastarbajterji'. Živeli so tako, da bi kaj lahko rekli, da sploh niso živeli. Pregnanci pa so imeli vsaj dol pri nas v Jugoslaviji normalna življenja, normalno so se družili in delali precej manj kakor tukašnji 'gastarbajterji'. Medtem ko so ti pregnanci imeli v Jugoslaviji svoj prosti

čas, ljudje, ki so bili zaposleni v Nemčiji, kaj takšnega domala niso poznali in ne poznajo niti danes. Naši delavci so imeli seveda svoje vikende, a jim je tedaj bilo pravzaprav najteže in najdalgočasneje, saj so v tistem času ugotavljali, kako zelo so pravzaprav osamljeni in kakor prazno je njihovo življenje brez žene ali brez moža in otrok. Številne je delo tukaj odtrgalo od njihovih družin, zelo težko so garali tukaj in vse do poslednjega pfeniga pošiljali svojim družinam, zato da so se otroci lahko šolali in da bi se zgradila hiša. Številnim je vsa rodbina tam doli za navrh še očitala, kako jim je težko brez njih.«

A: Ali imaš z Makedonijo kaj stikov?

S7: »V bistvu jih imam, lejte, prav zdaj gostim na počitnicah svojo najstarejšo hčer, ki je ves čas mojega bivanja v Nemčiji živela pri materi v Skopju. Upoštevajoč, da sva se z ženo razšla sporazumno in prijateljsko, sva se zatem trudila, da bi bila odgovorna starša svojim otrokom, tako da je ona ostala mati, jaz pa sem se trudil biti oče. Moja hči nima v Nemčiji nikakršnega statusa, saj je iz Makedonije, kjer tudi živi. Kadar pride k meni, grem po navadi na policijo in jamčim za njeno bivanje tukaj. In ji pokrijem vse stroške, s čimer lahko prejme vizum za tri mesece. Najstarejša hči bo prav kmalu končala študij političnih ved v Skopju in se pripravlja za magisterij v Berlinu. Tako bo tudi ona kmalu tukaj z nami. Saj imam vendar veliko stanovanje, ha-ha-ha ...«

A: Kako so se ti tukaj razpirale možnosti za delo?

S7: Nikakor ni šlo. Tukaj sem, recimo, potreboval dobrih deset let, da sem si izboril spoštovanje na svojem delovnem področju in da sem na tej ravni začel dobivati ponudbe za delo. Upoštevaje dejstvo, da nisem hotel delati kot 'gastarbajter' in sem imel svoje lastne cilje, mi je zelo hitro postalo jasno, da bom tukaj precej težko dobil delo ... redno delo. Prek »job centra« sem dvakrat opravljaj ABM,⁵⁰ vodil sem likovno kolonijo v Weddingu,⁵¹ delal kot učitelj likovnega, bil sem likovni pedagog na osnovni šoli v Kreuzbergu. Eno leto sem delal po vrtcih z otroki, prirejal otroške delavnice risanja. Toda vse to je bilo pod ravnijo in zmožnostmi, ki sem jih premogel. Edinole tisti ABM je bil dober. Doumel sem, da nimam nikakršnih možnosti, da dobim delo, kakršno sem si želel opravljati, tako da sem reguliral svoj status, se registriral kot svobodni umetnik, ki v enem letu ne zasluži minimalnega

⁵⁰ ABM = *Arbeitsbeschaffungsmaßnahmen*, kar lahko še najustrezneje prevedemo kot *javna dela*.

⁵¹ Wedding se nahaja na severu Berlina, v nekdanjem zahodnem delu.

proračuna, pač pa več kot dve njegovi tretjini. S tem sem postal član Združenja umetnikov Nemčije, prejel pravico do socialnega in pokojninskega zavarovanja, kar tukaj funkcionira tako, da plačaš v treh delih mesečno. Od tega eno tretjino plača umetnik, drugo prispevajo KSK, urad za delo, urad za zaposlovanje, tako da je zelo bistveno, da sem prijavljen in njihov član.«

6.2. Ekonomski položaj in dohodek

V primeru, da oseba ostane brez dela, ima v ZRN vsekakor boljše izhodišče. Sogovorniki si niti predstavljati ne morejo, kakšno socialno varnost bi imeli kot nezaposleni v stari domovini.

S7: »Kako bi ne bil zadovoljen, seveda sem! Toda zdaj je postalo težje. V primeri s prejšnjim obdobjem je težje, ker se zmanjšuje proračun za kulturo in ker je sistemsko postalo vse zapletenejše. Od mene so zahtevali, da grem znova na ABM, a tega ne morem storiti. ABM je posebna zaposlitev, na katero te napoti »job center«. Torej je to zaposlitev, ki jo dobiš s posrednikom. Ko sem se zaposlil prvič, sem prejemal 120 evrov več od socialne pomoči. To seveda ni bilo v redu. Opravljaš delo, ki ga tako ali tako opravljaš vsak dan, za to pa prejmeš še plačo. Toda za kaj takega moraš biti na socialni. Ko sem imel prvikrat takšno delo, je moja žena razglasila stečaj, ker je prejela precej visok znesek za plačilo davka in tako naprej ... pa sva šla oba na socialno in se potem spet nekako pobrala. Zajebano je, da se po ABM delu ne moreš vrniti na socialno. Nisem na socialnem, ker je moja žena zaposlena.«

A: Si kdaj kaj privarčeval in poslal denar domačim?

S7: »Nikdar se mi ni posrečilo, da bi kaj privarčeval. Hčerki sem pošiljal po kakšnih 250 evrov mesečno, toda to je bila alimentacija. Ona je zdaj polnoletna.«

A: Bi se kdaj vrnil v Makedonijo in živel tam?

S7: »Ne. Odšel sem od tam, ne da bi popil kavo, ha-ha-ha ... Odšel sem torej ... Zdaj sem v položaju, ko se lahko potegujem za dobrega galerista. Moja dela so tačas postala še kar cenjena, uveljavil sem se kot umetnik in sem trenutno v situaciji, ko imam dobrega kuratorja,

ki trenutno išče galerista. Glede na to, da delam portrete, bi on potem zame iskal stranke, kar bi zame pomenilo povsem drugačno življenje. Ko to udejanim, denimo, potem ne bo več bistvenega pomena, kje živim, le še to, da udejanim, kar bo v pogodbi. Načrtujem, da pozneje živim nekoliko drugače. Po novem imam tudi galerijo, ki je moje delovno mesto.«

A: Kako pogosto potuješ v Skopje?

S7: »V nekem obdobju me dolgo ni bilo tja. Domala deset let. Toda zdaj grem pogosto. Organiziram razstave in grem v Skopje približno trikrat na leto.«

A: Se tukaj počutiš varneje, kot bi se v Makedoniji?

S7: »Seveda se počutim v socialnem smislu varnejšega. Imel sem možnost in izkoristil socialno pomoč oziroma zavarovanje, kakršno ponuja ta država. Nemčija mi je s svojimi socialnimi programi omogočila, da se vnovič zberem, napravim izračun in naredim načrt za novo zaposlitev. S tem občutim varnost, kakršne bi doli ne poznal. To pomeni, da imam v primeru, ko ostanem brez dela, pravico do enoletne finančne pomoči, da se spet zberem in najdem delo. V Makedoniji je veliko, če prejmeš 100 evrov socialne pomoči. Pa še vprašanje je, ali jo sploh dobiš. Otroci imajo Kindergeld, midva imava tale Wohngeld in tako dalje ...«

A: Koliko družinskih članov si pustila na Hrvaškem in ali si jih redno obiskovala?

S8: »Sem. Starše, brata in sestro, ki je bila takrat še živa.«

6.3. Darila in obiski kot konstitucija mita o začasnem delu na tujem

Migrant je tisti, ki nikdar ne pripada nobenemu okolju – niti staremu niti novemu. Dragocena darila, ki so jih »gastarbajterji« prinašali svojcem, so vsaj začasno omilila mučen občutek, da so jih zapustili, hkrati pa so tudi izdatno »kupovala socialni mir« v nekdanji domovini.

A: Ali si dol pošiljala denar?

S8: »Tudi. Kupovala sem celo drage stvari za darila in pošiljala denar, v glavnem je šel za takšna in drugačna prenovitvena dela in ko je bilo nujno potrebno. To mi ni bilo nikdar težko.«

A: Kakšen je bil tvoj stik z Jugoslavijo do začetka vojne?

S8: »Tedad sem delala v Jugoslovanskem centru. Že je bilo opaziti in občutiti nacionalistične izpade in ljudje so se razdeljevali. Toda nihče ni niti pomislil, da bo država, ki je bila že v razpadu, razpadla tako brutalno; o čem takšnem ni bilo mogoče niti razmišljati. Spominjam se poletnih počitnic, ko so študentje v Zagrebu na ulici prodajali revijo Polet in vpili: »Smo na robu državljanske vojne!« Po tistih počitnicah se je začelo na veliko govoriti o marsičem. Ne vem, kje vse so bili moji kolegi tisto poletje, toda jaz sem za šalo vprašala, kako se bo potem imenovalo naše podjetje. Skorajda pretepli so me, saj nihče ni verjel v kaj takšnega, vse je bilo nepojmljivo in zanimivo obenem. In potem se je začelo: v Münchenskem Jugoslovanskem klubu je eksplodirala bomba, po čemer je mojega očeta zelo zaskrbelo, češ le kje sem zaposlena. Pripetilo se je, da so v naš klub na neko predavanje vdrli oboroženi Albanci.«

A: Mar si zadovoljna s svojim zaslužkom?

S8: »V zadnjih štirih letih nisem zadovoljna s tem, kar dobim. Zdi se mi, da bi moral človek, ki ima več delovnih izkušenj, prejemati tudi boljšo plačo, ne pa, da se ta celo manjša in da si vsako leto znova izmislijo neki nov zakon, ki ti delo še oteži, dohodek pa zmanjša.«

A: Si kdaj razmišljala o vrnitvi na Hrvaško?

S8: »Razmišljala že sem, a sem nekako vezana na to okolje spričo otrok, ki nimata potrebnega besednega zaklada, da bi tam študirala oziroma šla v šolo. Kaj takega bi bilo za njiju pretežko. Zagotovo bi ne bila tako dobra učenca, če bi ju silila, da se naučita perfektno hrvaško ali makedonsko. Zdaj živimo tukaj in bistveno je, da se naučita dobro nemško, tako da bosta jutri končala kak študij in bila potem svobodna. Otroci do naših domovin, ki smo jih zapustili, nimajo takšnega odnosa kakor mi. Radi sicer gredo k babicam, a ko sem nekoč v šali omenila, da bi se vrnili na Hrvaško, me je hči vprašala, ali sem normalna: »In ti si misliš, da bi jaz živela tukaj, kaj bi tukaj sploh počela?« Takšen je torej problem teh drugih generacij, ko otrokom na vsakem koraku dopovedujejo, da niso pravi Nemci, zaradi česar ne spadajo niti sem niti tja. Migrant pravzaprav nikomur nikjer ne pripada. To je najbolj boleče, potem pa še vse tiste iluzije, da smo tistim doli dejansko pomembni, čeprav sem tukaj že precej let.«

6.4. Opuščanje prijateljskih vezi kot znamenje za novo (tudi namišljeno) integriranost

Prijateljske vezi utegnejo biti problematične že med ljudmi, ki živijo v istem okolju, kaj šele med tistimi, ki so se razselili in fizično razšli. Že v obdobjih miru se med nekdanje prijatelje vsiljujejo posledice »kulturnega šoka«, med vojno pa so se tovrstna razmerja pogosto podirala še dodatno.

A: Imaš tam doli kaj prijateljev?

S8: »Niti ta prijateljstva nimajo več nobenega pomena. Dolgo sem vzdrževala prijateljstvo s sošolko iz osnovne šole. Toda kratko malo ničesar ni več, kar bi se nama pripetilo skupaj in vsako najino srečanje je zgolj mimobežno pripovedovanje doživljanj od tod in tam. Ničesar skupnega nimava več. Ljudje se razvijamo povsem različno, domala nimamo več skupnih tem. Opazila sem tudi, da ji ni več toliko do prijateljavanja, da nima več časa, tako da se je prijateljstvo sesulo brez kakšnih kregarij. Podobno je tudi z ljudmi iz širše rodbine. Zdaj se sicer trudim imeti več stikov z bratom in stricem, ker sta mi blizu. Edinole, če s kom resnično živiš skupaj, potem imaš skupna doživetja, nekaj ... se dogaja ... takrat je to – res to.«

Večina sogovornikov je dom zapustila precej na hitro – bodisi da so pobegnili dobesedno čez noč, presenetili svojo prijateljsko družbo in kolege na službenem mestu, ali pa so se oprijeli sorodstvenih in prijateljskih struktur in potihem načrtovali odhod. Pri radikalizaciji misli na vrnitev jih še najbolj ovirajo otroci, ki domovino svojih staršev vidijo povsem drugače in imajo drugačno razmerje tudi do ZRN. Zanje integracija sploh ni več veliko vprašanje, saj se že od rosnih let počutijo Nemci, rojstne kraje svojih staršev ali drugih sorodnikov pa dojemajo kot kuriozitetu ali celo nepotrebnost. Nesoglasja z mladostnimi prijatelji pridejo staršem pri projekciji otroške želje po stalnem življenju v ZRN še kako prav. Stik med nekdanjimi prijatelji je vse bolj površinski, dokler se ne spremeni v frazo, v ljudnostni obisk ali ključen razloček v pojmovanju dela in prostega časa. Možnost vrnitve skrepeni v občasno domotožje.

Treba je upoštevati, da sami emigranti igrajo poglobitno vlogo pri oblikovanju in vzdrževanju pričakovanj, kjer gre za pomanjkanje povratnih informacij. Od migrantov, delavcev na začasnem delu se namreč pričakuje, da se bodo pripeljali v razkošnih avtomobilih in da bodo v času obiska non-stop zapravljali denar. V njih je stalno naseljen strah, da jih bodo sorodniki, prijatelji in vsa skupnost zavrnili, če se pokaže, da v Nemčiji niso dosegli pričakovanega uspeha.

7. STATUS PREGNANCA – DRAMA SODOBNOSTI

Ko govorimo o migracijah, domala zmeraj delamo razliko med *pregnanci* in drugimi kategorijami migrantov – še najpogosteje jih delimo na »ekonomske« in »politične«. Potrebno pa je biti pozoren, kajti tako enostavna delitev nikakor ne obvelja, še zlasti ne v recentni družboslovni in humanistični literaturi. Meje med »ekonomsko« in »politično« migracijo so namreč vedno bile, so in bodo zabrisane. Individuum, vzemimo, ki v svoji matični državi nima sredstev za preživetje in gre spričo tega iskat novo priložnost drugam, na tuje, s formalnopravnega vidika to sicer stori legalno in prostovoljno, a je v tovrstno migracijo pravzaprav prisiljen, saj so gospodarski razlogi zmeraj in povsod neločljivo povezani s politično situacijo oziroma političnim sistemom.⁵²

Pod okriljem Organizacije združenih narodov (OZN; ustanovljena leta 1948) so leta 1951 začasno oblikovali Visoki komisariat Združenih narodov za begunce (UNHCR), ki kljub svoji uvodni začasnosti deluje še danes. Istega leta je bila napisana Konvencija o statusu beguncev, ki vsebuje tudi naslednjo definicijo: »*Begunec je oseba, ki je zapustila ozemlje svoje matične države (države izvora) zaradi utemeljenega strahu, da je zaradi svoje rase, vere, narodne pripadnosti, pripadnosti določeni družbeni skupini ali določenemu političnemu prepričanju v resni nevarnosti, in je država izvora pri tem ne more ali noče zavarovati.*«⁵³

Konvencija o statusu beguncev iz leta 1951, ki je še vedno veljavna, postavlja podvprašanja, saj ne zaobjema *en masse* razseljenih ljudi zaradi vojaških spopadov in tudi ne tistih, ki so se odselili zaradi nasilja, a svojih držav izvora niso mogli zapustiti. Tako je na primer v devetdesetih letih 20. stoletja tudi veliko število ljudi iz nekdanje SFRJ ostalo brez statusa begunca, čeprav je bila njihova potreba po pomoči več kot očitna.⁵⁴

Teorija pregnanstva je v 20. stoletju doživela dvoje temeljnih obdobij. V prvem, ki sega že dobrih 70 let v zgodovino, je dobila nemara svojo najmračnejšo podobo. Ta se dotika prav Nemčije in seveda pomeni relevantno teoretsko platformo tudi za vsak resen današnji pogled. Kritična teorija družbe oziroma predstavniki »frankfurtske šole«, ki so bili prisiljeni bežati

⁵² Cohen (1995), str. 6.

⁵³ cit. po uradnih navedbah Amnesty International.

⁵⁴ Dembsky (2008), str 22.

pred nacizmom, niso samo simbol mislečih pregnancev in grenka zgodovina judovstva, pač pa tudi vrhunec miselnega napora, vloženega v pregnanski status, ki je človeštvu obenem tako znan in tako daleč. Drugo temeljno obdobje je čas neoliberalne politike, ki je v nesrečnem sodelovanju s konservativnimi silami pred desetletjem in pol soustvarila »trdnjavo Evropa«. Tudi pri nas nismo ostali imuni za neverjetne spremembe v pogledu na »drugega«, t.i. tranzicija jih je kvečjemu podžgala – spomnimo se le niza asociacij: Dom za odstranjevanje tujcev; moralna panika, ki je na prelomu stoletja ustvarila prej nezamisljiv sovražni govor; grožnje z vaškimi stražami; »civilne« in sosedske pobude; »sredinski politični ekstremizem«; izbruh antikomunizma, ki je vsakršen intelektualen poskus zaustavitve nestrpnost do ljudi, ki so bili pregnani v naše kraje, označil za ostanek prejšnjega, totalitarnega režima, itn. Današnja Evropa živi »sredinski ekstremizem« v vseh svojih porah in domala vseh državah – zdi se, kot da je ujeta med nesposobnost reševanja romskega vprašanja in grobo potezo, katere namen je čimbolj zmanjšati kvote pregnancev in prosilcev za azil. Sklicevanje na demokracijo in enake pravice za vse pa je vsem nestrpnim do vsega drugačnega postalo že prava vsakdanja fraza, kadar kaže zagovarjati pogrome, bes in sovraštvo.

7.1. Oblike prihoda pregnancev in azilantov v ZRN po letu 1991

Po velikih migracijah iz SFRJ v ZRN v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, torej domala dvajset let po začetku izseljevanja, so se leta 1991 na več ozemljih SFRJ začeli vojni spopadi. ZRN se je torej znova soočala z množičnimi migracijami z istega območja – tokrat so bili to vojni emigranti, pregnanci in azilanti. Po oceni UNHCR »je bilo s področja nekdanje SFRJ pregnano 4.250.000 ljudi«. ⁵⁵ Ta številka kajpada upošteva tako notranjo migracijo po ozemljih nekdanje SFRJ kakor ljudi, pregnane v tujino. Po podatkih mestnega komisarja za tujce, ki se ujemajo z uradnimi številkami UNHCR, je bilo leta 1995 samo v Berlinu 29.924 vojnih pregnancev.

⁵⁵ *Tanjug* (1993), str. 11-2.

Veliko število pregnancev se je v glavnem napotilo proti ZRN, in to iz več razlogov:

- a) ZRN je imela izjemno odprto politiko, kar zadeva sprejem pregnancev; pomembna je bila geografska bližina; vstop v državo je bil v primeri z drugimi relativno nezapleten – pridobivanje določenega ugodnega pravnega statusa in zaščite prav tako;
- b) pred začetkom vojne je v ZRN živel 662.700 Jugoslovanov, tako da so številni med pregnanci odšli k svojim rodbinam, družinam, prijateljem ali znancem, ki so bili tam na začasnem delu, oblikovali zelo pomembna socialna omrežja in spričo skupne kulturne in družbene preteklosti pregnancem pomenili tudi bistven vir informacij; kljub temu je večina ljudi prispela v ZRN, pa tam ne poznala nikogar.

Pregnanci iz nekdanje SFRJ so se na svoji poti srečevali s številnimi preprekami. Prihajali so na zelo raznolike načine. Prva možnost je bil ilegalen prestop meje in vstop v državo, kar je bil primer pri mnogih mojih sogovornikih. Za S1, S11 in S16 je jasno, da so se v Berlinu znašli povsem po naključju. Medtem pa pri sogovornici S2, ki je prišla v ZRN brez potnega lista, vidimo, da je imela še pred prihodom zgrajeno socialno mrežo, saj je prišla k družini, ki je v mestu živela že poprej. Tudi pri sogovorniku S3 opazimo, da je imel pred prihodom stike z ZRN in Berlinom. Kljub tako veliki razliki pa jih družijo to, da so vsi mejo prestopili ilegalno.

A: Povej mi, kdaj si prišla v Berlin?

S16: »S hčerko sva prispeli 19. junija 1994.«

7.1.1. Podobnost poti do novega sveta

Med vojno na območju nekdanje Jugoslavije so se nekdanje številne možnosti in poti na Zahod precej skrčile: za večino pregnancev, ki so potovali po kopnem, sta bili možnosti le dve – a) prek Hrvaške in Slovenije ali b) prek Madžarske. Tudi sami načini so si bili podobni. Pri ilegalnem prestopu meje so bili ljudje večinoma odvisni od posameznikov, ki so »poznali skrivne poti« in bajno služili s svojo »turistično« storitvijo. Na neki točki so vodniki prenehali z opravljanjem svoje funkcije in so pregnance – pogosto z otroki – pustili, da se sami ukvarjajo z iskanjem poti.

A: In od kod sta prišli?

S16: »Septembra 1992 sva šla z možem iz Sarajeva čez predmestje Grbavica, ki so ga imeli v rokah Srbi. Odšla smo v Tivat, se tam prijavili kot begunca, zatem pa je mož, ker tam ni mogel dobiti dela – nimaš od česa živeti – odšel na Dansko; z otrokom nisem mogla za njim na Dansko, zato je on iz Danske prišel sem, v Berlin, ker je imel tukaj brata, a je nastal problem, kako naj pridem v Berlin še jaz.

Potovali sva z letalom Tivat-Beograd, z vlakom Beograd-Djer ali Gir,⁵⁶ kjer naju je počakal nek Čeh, ki se je ukvarjal s tihotapljenjem ljudi. Moj mož je že bil v Berlinu, v Heimuu, spominjam se, da je tisti Čeh iz Jugoslavije pripeljal več družin. Z njim sem šla – z avtom – do slovaške meje, on je z vožnjo nadaljeval, s hčerko pa sva šli sami čez neki hrib in gozd. Medtem so naju zaustavili vaščani, Madžari, ki so tam živeli, torej lokalni prebivalci. In prav nič se nismo mogli sporazumeti, ker je madžarski jezik dejansko jezik, ki ga čisto nič ne razumem, ni ne romanski, ne germanski, ne slovanski. Po naše sem jim rekla; »Pomagajte nama, prosim, da prideva do Lipomanov,« kar je bila vas na Slovaškem, »pa vam plačam petdeset mark.« Eden izmed njih je razumel edinole »petdeset mark«, tako da sva ga imeli nekaj časa za vodnika, saj je bila pred nama neka velika planina, tako visok hrib, da bi ga ne zmogli sami. Preostanek poti sva prehodili sami, morali sva se povzpeti na vrh, pa spet sestopiti. Povsod je bil gozd, zelenje.«

A: S kakšnim potnim listom sta prispeli sem?

S16: »Z jugoslovanskim, zato sva tudi prišli sem ilegalno, saj nisva mogli dobiti vizuma. Sama z otrokom sem šla peš čez tri meje, tukaj to tudi iskreno povedala in se prijavila.«

Medtem ko je po pripovedovanju S16 jasno, da so v državah nekdanjega vzhodnega bloka nekateri ljudje služili s pregnanci iz bivše SFRJ, je iz zgodbe S1 razvidno, da so pogostoma tudi sami pregnanci – ali pa drugi pripadniki tako imenovane jugoslovanske skupnosti v ZRN – sodelovali pri prevozu ljudi prek nemške meje, kar je nekaterim izmed njih pomenilo tudi pomemben in precej velik postranski zaslužek,

⁵⁶ Očitno gre za mesto Győr na Madžarskem (op. avt.).

A: Povej mi, kako si prišel v Berlin, s čim in kdaj?

SI: »Prispel sem 22. junija leta 1995. Pred tem sem živel v Sarajevu, v Bosni, zatem pa sem bil osem mesecev v taborišču.«

A: V katerem taborišču?

SI: »Pri Srbih. A so me zamenjali na sarajevskem letališču, zatem sem odšel v Pazarić in tam prebival med letoma 1993 in 1995.«

A: In potem, kako si šel od tam ...?

SI: »Bivša žena je imela v Avstriji sestro, pa sem hotel še sam tja. Žena je hotela tja v bistvu na obisk – pogledat sestro, mamo in očeta – in do Zagreba je bilo vse po predpisih. Imel sem garantno pismo iz Avstrije. Toda imel sem bosenski potni list, in ko sem šel v Zagrebu na avstrijsko veleposlaništvo, mi niso dali vstopnega vizuma za Avstrijo, pač pa so mi rekli: »Počakaj, da bo konec vojne, potem pa lahko dobiš vizum.« Potem sem v Zagrebu našel neke ljudi, na črno prispel v Slovenijo in iz Slovenije v Avstrijo. Tam sem bil kakih deset, petnajst dni, si spet poiskal zveze ... in šel na črno tudi v Nemčijo.«

A: Pa si pri teh prehodih meja na črno kaj plačal?

SI: »Jaz nisem plačal ničesar, vse stroške je pokrila njena družina, ženina družina.«

A: In kam je odšla žena?

SI: »Ona je zapustila Zagreb še pred menoj, kakih sedem dni, in odpotovala s sestro. Sploh ne vem, kako so šli čez ... Prinesli so ji nekakšen potni list ... Oče je imel avstrijske papirje ... Nekako so šli z avtom ... Nihče jih ni pregledal.«

A: Se spominjaš, v katero mesto si prišel, ko si pripotoval v Nemčijo?

SI: »Uuuu, vem, da sem potoval skoz Kitzbühel ... Bili smo v centru, tam so prišli pome in smo šli proti Frankfurtu. Imel sem nekega sorodnika, saj veš, v avto pa ... kako gre že to ... nenadoma je rekel »ne smem tukaj« in sva šla po drugi poti in ujela naju je policija. Eno noč sem prespal v zaporu, potem pa so mi rekli, da ne morem biti v Nemčiji in da lahko izbiram, kam se bom vrnil – »v Kroacijo« ... »v Bosnijo« ... Zdi se mi, da so omenili še par držav, za katere Bosanci nismo potrebovali vizuma. Odločil sem se, da se vrnem na Hrvaško. In potem sva si z ženo za svoj denar kupila vozovnici za Hrvaško, do Zagreba. V Salzburgu, med

prestopanjem na drug vlak, me je prijela avstrijska policija in mi zaračunala kazen, ker sem vstopil v Avstrijo.«

A: Kolikšno kazen si plačal?

SI: »Mislim, da je bilo nekje okrog 300 mark ... In medtem ko sem tam v Salzburgu čakal, da prestopim, sem srečal neke Bosance, ki so mi rekli: »Saj se ni trebavniti, te bomo mi prevzeli!« Prav nič denarja mi niso vzeli, pač pa so dejali, da bodo drugim zvišali ceno in s tem pokrili moje stroške. In zatem so me pretihotapili, mislim, da ... hmmm ... tja dol v bližino Münchna smo šli v tem drugem poskusu. Toda ... nihče ni prišel po nas ... spet nas je pobral nekdo tretji ... Nikjer nas ni nihče počakal ... Nisem vedel, kje sem se našel ... Bila je noč ... Prenočili smo. Zjutraj smo odrinili naprej, proti Frankfurtu, v Erbach ... In mislil sem si, da ostanem tam ... Toda tam niso sprejemali ... Na lepem pa sem slišal, da pripovedujejo, kako samo še v Berlinu sprejemajo begunce. Pa se usedem v Frankfurtu na vlak in se odpeljem proti Berlinu. V potnem listu sem imel žig, da sem stopil v Nemčijo. Potem so mi ga prečrtali. Naslednji dan, ko sem prispel v Berlin, sem šel na policijo za tujce ... In si mislil: »Le kaj bo zdaj!« Videli so, da sem vstopil ... izstopil ... Ko so me ujeli med prestopom meje, smo bili 6. februarja, ko sem se našel v Berlinu, pa 22. istega meseca. Prijavil sem se in takoj dobil pol leta bivanja.«

A: In? Kako so reagirali tukaj na policiji? Kako si komuniciral z njimi?

SI: »A tukaj? ... Ah, ne! Nekdo me je odpeljal in mi rekel: »Veš kaj, odpeljem te na policijo, da se prijaviš, odpeljem te na socialno, da se prijaviš še tam, ti pa mi daš sto mark. Moraš pa vedeti – tukaj boš prejel socialno, prejel boš pomoč, dali ti bodo denar za oblačila ...« Tako je pozneje tudi res bilo. Potem pa mi je še rekel: »Daj, zdaj mi boš pa malo pripovedoval, kako je bilo doli za časa vojne.« Nisem vedel niti kdo je niti kaj je, še sto mark mi je pobral, zdaj pa naj mu pripovedujem, kako je bilo tam spodaj ... Pa sem mu sam rekel: »Velja, naj bo, toda tudi ti boš meni dal sto mark, če hočeš, da ti pripovedujem, kako je bilo!« Potem sva se nekaj le dogovorila, kaj naj ti pravim (smeh) ... Pozneje se še pojavil ni več.«

7.1.2. Izkušnja potovanja v neznano zaradi bega od doma

Beg na tuje ima dvojno naravo. Medtem ko so eni – kakor naša sogovornica – bežali iz političnih razlogov, srečamo tudi imigrante, ki si doma, pa tudi na delovnem mestu, kratko malo niso upali povedati, da bi radi šli v Nemčijo. Vzroki so bili različni. Pri nekaterih je šlo za predsodke (zlasti zaradi nekdanje nemške okupacije Jugoslavije), pri drugih za preprosto nezaupljivost (spricho mladosti), srečamo pa tudi beg pred težavami, nelagodjem, slabim počutjem ali slabo plačo v službi.

A: Povej mi, kako si prišla v Berlin in kakšen je bil tvoj razlog za prihod. Kakšna je bila videti tvoja pot?

S2: »Moj oče dela v Berlinu že od leta 1969, tako da sem nenehno prihajala sem k njemu na obisk in mi Berlin kot mesto ni bil neznanka. Kot turistki mi je bil Berlin zelo všeč. Do njega sem gojila neke točno določene občutke. Toda misel, da bi kdaj živela tam – to mi ni padlo na pamet; tega nisem niti hotela. Nekje leta 1992 pa je moj soprog, ki je bil novinar v Prištini, prejel drugi poziv na sodišče, ker je napisal nek članek za časnik Novi svijet. Zaradi tega poziva sta morala njegov kolega in on zapustiti Prištino. In tako smo bili pravzaprav vsi primorani oditi. Ni šlo za to, da smo hoteli iz Prištine, pač pa smo morali oditi in leta 1992 smo jo zapustili. Potovanje pa je bilo organizirano. Do Berlina smo šli z avtom.«

A: Kdaj ste prispeli v Berlin, kam in h komu ste prišli?

S2: »V Berlinu smo se nastanili pri mojih starših. Kakor sem rekla, je moj oče tukaj delal od leta 1969, mama pa se mu je pridružila eno leto, preden sva prišla še moj soprog in jaz. Tudi moja sestra in brat sta prišla sem, to je bilo leta 1991.«

A: S katerim potnim listom ste prišli, kakšen status ste dobili tukaj in kakšnega ste imeli prej v Prištini?

S2: »Moj soprog ni nikdar imel nikakršnega statusa, saj je bil v Prištini zaprt. Jaz sem imela pred tem jugoslovanski potni list, toda ko sem ga hotela podaljšati, so mi rekli, da moram to storiti v Beogradu. Nisem točno vedela, zakaj tega nisem mogla urediti v Prištini. Potem je bilo celo rečeno, da novinarji ne potrebujemo potnega lista.«

S3: »... Ko se je začela vojna, v prvih dneh bombardiranja Osijeka, je moja druga žena prišla kdaj k meni, ali pa sem jaz šel k njej. Lepega dne je odšla v Nemčijo. Sam nisem imel velikih

potreb, da bi se ji bil pridružil, ker sem bil zaposlen v osiješkem štabu civilne zaščite, ukvarjal sem se z računalniki, poslušal Beethovna in precej prečemel v kleti. Toda moja druga žena me je poklicala in dejala: »Daj, pridi sem, pa poskusiva še enkrat!« Medtem sva pobrala še otroke – moja hči je bila v madžarskem Pecu, mlajši sin je bil z ženo v Berlinu, starejši pa pri mojem očetu v Augsburgu. Ko je žena šla v Berlin, je vzela s seboj hčer, ko pa sem šel iz Hrvaške še sam, sem šel skozi Augsburg in tam pobral starejšega sina. Tega ne bom nikdar pozabil, mojemu sinu je bilo tedaj štirinajst let. Ko sem prispel, me je močno objel in zajokal od sreče, ker se mi v vojni ni nič zgodilo.«

A: To se pravi, da so otroci zapustili Hrvaško še pred vojno?

S3: »Da, spravila sva jih na varno pred vojno in jih kasneje pobrala na poti v Nemčijo. Starejši sin je potem z menoj nadaljeval pot v Berlin; šla sva k sestri moje bivše žene. Medtem sta se onidve skregali, tako da sva šla živeti v Heim, v dom za begunce. Prvega pol leta sem bil v Heimu še s svojo drugo nekdanjo ženo, a se je pokazalo, da je tisto, kar je med nama funkcioniralo dobro, postalo med vojno še boljše, kar pa je bilo prej slabo, je postalo tedaj še slabše, tako da se je končalo precej tragično.«

A: Kdaj si prišla v Berlin?

S11: »To je bilo nekje v letih 1991 ali 1992, ne spominjam se natančnih datumov, morala bi najti papirje. Vsekakor pa je bilo konec leta 1991 ali v začetku leta 1992. Pozabim na marsikateri datum, pozabim na rojstne dneve, za Hochzeit nisem čestitala nikomur v vseh šestnajstih letih, odkar sem tukaj, prav nikomur!«

A: Kako si prišla do Berlina?

S11: »Ojoooooj!!! Prav tako, kakor vsi drugi ljudje. Ne vem, ne morem ti povedati, kako sem to naredila pred petnajstimi leti. Zdi se mi, da sem šla čez madžarsko mejo, približno tako, kakor so počeli vsi drugi. Ni bilo denarja, ni bilo prevoza, ni bilo nekega posebnega načina, pač pa si se usedel v avto k prvemu človeku, ki je šel čez, in on te je zapeljal čez mejo. In potem si šel počasi proti Berlinu, saj je bila nemška država nekje do leta 1992 najbolj odprta za begunce, povsod drugod je bilo vse zasedeno. V nobenem drugem kraju nisi mogel dobiti prebivališča, ker so se ljudje tam naselili že v prvem letu vojne, tako da je bilo kaj takega nemogoče. Nekateri so se obrnili in vrnili domov, nekateri so ostali pri svojih družinah, ki so bile tam že od prej. Imela sem srečo, da mi je neka prijateljica v Münchnu rekla, da je v

Berlinu še prostor. Poklicala je neko našo sosedo, in ona je rekla: »Ja, tukaj je še prostor, pridite k nam!« Kljub vsemu je to kakšnih osem ur dlje od Münchna. To je za človeka kar precej ... Sploh pa ta časovna oddaljenost od naše domovine. Bilo mi je dobro, med vojno me niso mučili, tisti, ki so jih med vojno mučili, imajo na te doživljaje drugačne spomine. Skozi vse tisto sem šla kot dekle in preživela precej nepoškodovana, nihče me ni mučil, nihče me ni posilil, tako da mi ni bilo treba reči: »Vi ste bili tisti, ki ste nas mučili; vi ste bili tisti, ki ste nas posiljevali!«

V tem sklopu pripovedi implicitno zaznamo slavni Schengen, prebijanje čez meje, različne pravno-politične položaje držav, skozi katere se mora pregnanec prebiti do cilja. Stranski produkt in bedni človeški dodatek so pri vsem tem tihotapci: kar se je začelo kot služenje denarja s prevažanjem ljudi iz vojne vihre skoz tri, štiri države do domnevne svobode, to se danes – pri še boljše in še strožje varovanih mejah – nadaljuje kot trgovina z belim blagom. Kar je bilo v vmesnem času, pa je dokončno soočilo Evropo zlasti z Azijo in Afriko. Novi in novi načini prehajanja meja od Istanbula do Rokavskega preliva, od Malte do Danske – deportacija, ki je pregnancem v Berlinu visela nad glavo kot vsakdanja grožnja, je danes postala beseda, ki jo razume že vsak otrok.

7.2. Pravni status pregnancev in azilantov, socialna pomoč in pravica do dela

Vojna, ki se je leta 1991 začela v SFRJ, pomeni velik premik, kar zadeva evropske migracije v splošnem, pa tudi, kar zadeva evropsko politiko glede pregnancev. Spričo velikega števila pregnanih iz nekdanje SFRJ so se evropski notranji ministri soglasno odločili o dodeljevanju začasne zaščite.⁵⁷ Ženevska konvencija o beguncih iz leta 1951 namreč nikjer ni določala statusa množičnega bega ljudi zaradi vojnih okoliščin. Pregnanci iz SFRJ večinoma niso bili določljivi niti z ustavo ZRN, kjer je v členu 61a zapisano, da imajo »politično preganjane osebe pravico do azila.«⁵⁸ To lahko dobro vidimo iz pripovedi sogovornikov S2 in S3. V obeh primerih so jima odobrili azil, in oba azilanta iz moje raziskave sta tudi prejela nemško

⁵⁷ Evropa pravnega konstrukta »začasna zaščita« do pojava pregnancev iz nekdanje SFRJ ni poznala.

⁵⁸ *Službeni list SCG* (2003), str. 19.

državljanstvo, ne glede na pojasnila in navodila mednarodne migracijske politike, češ da so večino pregnancev iz nekdanje SFRJ zavrnil. Nemške oblasti so od 42.863 prošenj za politični azil pozitivno rešile zgolj en odstotek. Toda prav v tem odstotku se najmeta kar dva moja sogovornika. Prvi (S2) pravi takole, v razdelku 7.2.1. pa o tem spregovori še S3.

A: Se pravi, da ste v Berlin prišli brez potnega lista. Kakšna je bila v tem primeru procedura, da ste naposled prejeli ustrezne papirje?

S2: »Imela sva nekakšno legitimacijo, podobno osebni izkaznici, in jo predala policiji za tujce, da se je videlo, da sva živela tukaj. Poleg tega sva predala tudi sodni poziv, ki ga je moj soprog prejel v Prištini, pa še papir, da je bil tam zaprt; predala sva vse članke iz časopisja, ki jih je spisal moj soprog. To so bili članki, ki so bili v tistem času nevarni za objavo – po objavi je bilo brez dvoma nevarno ostati tam. Na osnovi tega sva dobila azil, za katerega sva prosila. Se pravi, da sva imela tukaj status azilanta.«

7.2.1. Prosilci za azil – srečni ali nesrečni v izgnanstvu?

Čakanje na (politični) azil je zmeraj mučno: človek je sicer zadovoljen, ker se je izognil starim težavam, a ga v hipu doletijo druge, in to ne samo administrativne. Že samo dejstvo, da se mora odpovedati enemu državljanstvu, da lahko sploh prejme drugo, je pri večini povzročilo hudo čustveno stisko. Čakanje je tudi proces, v katerem ima prosilec za azil zelo omejeno gibanje, torej je prišel nekako z dežja pod kap. Rehabilitacija tega občutja zna biti precej dolga, kakor je dolgo tudi samo čakanje na odobritev.

A: V kakšnem časovnem roku sta prejela azil?

S2: »Približno v enem letu.«

A: Kje sta živela tačas?

S2: »Sprva sva malo živela pri mojih starših, pozneje pa sva dobila stanovanje.«

A: Od česa sta živela?

S2: »Tako kot zdaj sva tudi takrat živela od Sozialhilfe.⁵⁹«

A: Ali imata zdaj nemško državljanstvo?

S2: »Da, toda najprej sva imela modri potni list za azilante. To je pomenilo, da sva imela neomejeno bivanje v ZRN. S takšnim potnim listom sva lahko živela tukaj, toda dokler Kosovo ni bilo neodvisno, nisva mogla niti tja niti kamor koli drugam na območju nekdanje Jugoslavije. Glede na takšne okoliščine, sva se odločila, da si dava narediti nemški potni list. To je bilo za naju tudi čustveno vprašanje. Ni namreč lahko, da danes rečeš, da si Albanka, jutri pa si že Nemka. Precej sva razmišljala o tem, ali naj narediva ta korak in vzameva nemško državljanstvo. Na koncu sva se odločila tako, še največ zaradi otrok in zato, da bi se lahko gibala po območju nekdanje Jugoslavije, predvsem po Kosovu. Nemški potni list sva prejela petnajst mesece zatem, ko sva zanj zaprosila. To je bilo decembra leta 2006, medtem ko sva azil dobila leta 1995. Vmes je torej minilo enajst let. Prej nisva niti poskušala, kajti pred prošnjo za nemško državljanstvo sva se morala odreči jugoslovanskemu. Današnja srbsko in nekdanje jugoslovansko veleposlaništvo je za to zahtevalo 15.000 evrov. Poznam ljudi, ki so plačali ta denar in jih na koncu sploh niso izpisali iz državljanske knjige, tako da nisva niti poskušala kaj takega, pa tudi toliko denarja nisva imela. Potem so nekega dne sprejeli nov zakon izključno za Albance, da se morajo samo odreči srbskemu državljanstvu, pa tako prejmejo nemško, tako da sva ta izkoristila in predala papirje za novo državljanstvo.«

Iz pripovedovanja S2 lahko vidimo, da so jugoslovanske in kasneje srbske oblasti do konca vztrajale pri tem, da Albancem kolikor le mogoče otežijo življenje, tudi s tem, da na njihov račun zaslužijo postranski denar.

A: Kako je izgledalo tedaj, ko si bil azilant v Berlinu?

S3: »Status azilanta je pomenil, da nisem smel zapustiti območje mesta Berlin. Azilant je politični begunec, zato nisem smel v domači kraj. Kako le? Iti domov, kjer sem po uradnih papirjih politično ogrožen!?!«

A: Kakšne papirje si imel, ko si prišel sem?

⁵⁹ Socialna pomoč (op. avt.)

S2: *»Imel sem jugoslovanski potni list, ki sem ga po prihodu sem predal policiji za tujce in prejel papir, na katerem je pisalo, da sem azilant. Zdaj je to videti povsem drugače. Kot azilant nisem smel iti v šolo, nisem smel ničesar delati, niti zapuščati Berlina, pravzaprav nisem smel ničesar! V Heimmu, kjer sem tedaj živel, so vsi jemali to reč resno in niso počeli ničesar, jaz pa sem se kljub prepovedi vpisal v šolo nemškega jezika, si naredil urnik in šel v šolo dopoldan, popoldan in zvečer; ves dan sem se non-stop učil nemščine, ker je nisem znal prav nič. Sam sebi sem govoril takole: »Če sem se lahko naučil računalniškega jezika, se lahko naučim še nemško,« tako da sem zelo hitro osvojil sintakso, manjkalo pa mi je leksike in razumevanja. Znal sem postaviti vprašanje, a nisem razumel odgovora, gledal sem ko tele v nova vrata. To je bilo zame katastrofalno. In ko sem osvojil kak nivo, sem šel na Goethejev institut opravljat izpit. Medtem ko so nas pravzaprav silili, da čimprej opravimo tečaj, sem šel jaz na enega po dvakrat, trikrat, da sem le obvladal gradivo. Vedel sem, da moram v nemščini pisati, jo govoriti, pa tudi vse v njej razumeti, če hočem delati tukaj. Kako bom tukaj spisal poročilo ali predaval psihologijo, če ne znam nemškega jezika? Šel sem skozi 29 tečajev, kar je zelo veliko. Toliko tečajev sem opravil, da mi je nemško pokojninsko zavarovanje priznalo polovico tečajniške dobe.«*

7.2.2. Za urejanje statusa in nujno potrebnih dokumentov so ljudje morali kombinirati vrsto različnih strategij:

Domala splošen strah med pregnanci je lahko pomenil že vsak obisk policijskega oddelka za tujce. V ZRN je kljub temu, da je imela migrantsko politiko urejeno precej bolje od večine drugih držav Evropske unije, pretila nenehna grožnja izгона, ki jo je seveda treba brati vzporedno z omahujočim in večkrat ambivalentnim odnosom evropskih funkcionarjev do vojne v nekdanji SFRJ. Tej grožnji so se pridružila še poniževalna stanja v vrstah za papirje, našli pa so se tudi razni »odvetniki«, ki so za drag denar ponujali svoje posebne »rešitve«. Seveda pa so bile tudi *pro bono* izjeme.

A: Kako je izgledalo pridobivanje dokumentov v tvojem primeru?

S3: *»Leta in leta sem zahajal k nekemu izvrstnemu svetovalcu, ki je nenehno pošiljal tožbe, da sem ogrožen in da se ne morem vrniti v domovino. Medtem sem precej delal pri prostovoljnih organizacijah z različnimi firmami in po domovih. Začel sem z našimi ljudmi, pozneje sem*

deloma delal tudi z Nemci. Tam nekje leta 1994 sem prek Südosta začel z obširno raziskavo o bosenskih pregnancih v deželi Brandenburg, in to za majhen denar. Toliko poslov sem opravljal na različnih programih in projektih, da sem še kot azilant prejel delovno dovoljenje. Še vedno je namreč veljal zakon, po katerem so morali najprej omogočiti delo Nemcem in če ni bilo nobenega, sem prišel na vrsto jaz, tako da sem pogosto čakal v vrsti in prosil za delovno dovoljenje. V tisti vrsti so bili prvi nezaposleni Nemci, za njimi so bili nezaposleni tujci ... zdaj malo karikiram, saj veste ... iz vse Evrope, pred menoj so bile nemške kurbe, na koncu vrste pa sem bil sam.»

A: Kdo ti je urejal papirje?

S3: »Odvetnik. Ko sem si uredil vse dokumente in šele ko sem se oženil, je bilo konec azilantskega obdobja. Gre sicer za zelo mučen proces, toda če si poročen, gre zadeva veliko lažje skozi. No, oženil se niti nisem zaradi tega, ampak iz ljubezni. Ko sem se torej poročil, sem šel na policijo za tujce, kjer so mi odobrili bivanje za tri leta; zatem so mi reč podaljšali na neomejeno. Ko sem prebival tu že sedem let, sem predložil papirje za pridobitev nemškega državljanstva. Zatem pa sem čakal še nadaljnja štiri leta, da so me Hrvati izpisali iz državljanske knjige.»

A: Kakšna je razlika med pregnancem in azilantom?

S3: »Begunec je v hierarhiji »višja kasta«! Begunec v novem okolju terja zaščito, jaz pa sem predal prošnjo za dodelitev azila, ker so tistikrat govorili in nas silili, naj naredimo tako. Kot begunca te tolerirajo, dokler si v nevarnosti, potem pa se vrneš na izhodišče, medtem ko se azilant ne more več vrniti, ker je doma politično ogrožen. Begunci so tukaj dobivali »Duldung«, kar prihaja iz izraza »dulden« – trpeti. Vedel sem, da me bodo nekega dne z »Duldungom« lahko poslali domov, medtem ko me bodo z azilom vlekli s seboj do sodnega dne. Toda nemške oblasti so vztrajale pri tem, da predajamo prošnje za azil. Čeprav kot tak nisem smel delati, sem si izbojeval možnost za delo. Mislim, da sem bil samo en mesec brez dela. Na Hrvaškem sem delal šestnajst let, tukaj pa prav tako.»

Tisto, kar je bilo za mojega sogovornika »višja kasta«, torej pregnanci, je bil v pravzaprav nekoliko slabši položaj od njegovega. Za začetek moram poudariti, da so po podatkih nemškega Zveznega urada za pregnance do 30. junija 1994 kar 83,3 odstotka pregnancem dodelili status začasne zaščite oziroma »tolerirane priselitve« – *Duldunga* – na osnovi

napačnih ocen in absurdnih odločitev, kar je pravzaprav pomenilo, da niso imeli statusa zakonito naseljenih oseb.⁶⁰

Kakor pravi Dimova, situacija, v kateri so se znašli pregnanci, razkriva paradoks nemškega humanitarizma: status *Duldunga* omogoča le začasno zatočišče, zaradi česar so pregnanci »ponovno travmatizirani, reviktimizirani, saj živijo v stalnem strahu pred izgonom«. ⁶¹

Duldung so morali v grobem podaljševati vsakih šest mesecev, pri čemer nikomur ni moglo biti jasno, ali ga bodo poslali nazaj v Bosno in Hercegovino oziroma v eno izmed nekdanjih republik SFRJ, kjer je bil vpisan v register prebeglih, ali ne. Ljudje so živeli v nenehnem strahu, da jih bodo s policije za tujce nenadoma deportirali, in to kar neposredno iz pisarne. Kar nekaj mojih sogovornikov spregovori o takšni izkušnji:

A: Ali so ti kdaj grozili z izgonom iz Nemčije?

SI: »Po šestih mesecih so mi direktno rekli: »Nič več! Vojne je konec!« Zdaj pa računaj ... Prispel sem junija leta 1995, decembra pa sem bil na operaciji. V bolnišnici sem preležal en mesec. Ko sem prišel iz bolnišnice, so mi vzeli potni list in mi dali nekakšno »trilistnico« ... No, takrat sem šel k zdravnici in ona mi je spisala zahtevek za tisti Aufenthalt. To je naredila decembra 1995, na papir pa sem čakal še dve leti. Pozabil sem že nanj.

... Veš kaj, kako bi se lahko naučil nemško, ko pa so mi vsakič, ko sem se javil na policiji, dodelili določeno število mesecev, kolikor bom morebiti še ostal tukaj.

Prvič, ko sem prišel, so mi dali šest mesecev, lej, zatem so me že hoteli izgnati, pa sem si rekel sam pri sebi: »Kaj bi se zdaj učil?« Naj se usedem in učim nemščine tri mesece, potem pa me bodo izgnali, kaj hočem ... Najprej ti dajo sedem dni, zatem štirinajst dni, zgodilo se je, da sem bil v treh mesecih šestkrat na policiji. Tam pa gneča: »Oprostite, nimamo termina za vas, oglasite se prihodnjič!« V takšnih razmerah je bilo nemogoče, učiti se nemško. Vsakič, ko greš na policijo, si namreč v strahu, da te bodo strpali na letalo ... S prvim letalom v Sarajevo, veš ... Nikdar, ko si šel na policijo, nisi vedel, ali se boš vrnil ... Hočem reči, ali te bodo spustili domov, kjer koli je to takrat že bilo. Gledal sem samo na to, da me ne naročijo

⁶⁰ Nemčija je poznala status *Duldunga* že pred letom 1991 in ga je v glavnem podeljevala pregnancem iz Afrike (Dimova, 2006 : 47)

⁶¹ *Ibid.*

ob četrtek, kajti ob četrtek je bil polet za Sarajevo. Veš kaj ... hm ... Samo, da nisem šel k njim v četrtek. Vse tam do leta 1999 me je bilo strah zmeraj, preden sem se javil na policiji. Pet let živiš tukaj v strahu, pa naj ti potem pade na misel še, da se učiš nemščine. Neumnost! Veš kaj, če bi me takoj nagnal in rekel: »Tukaj imaš bivališče, pojdi v šolo, pojdi na tečaj in se uči nemški jezik!« Toda on mi je pet let grozil z izgonom, jaz pa naj se pri tem še učim nemškega jezika! Pri enainpetdesetih letih me bo integriral! Zakaj pa me ni integriral, ko sem imel trideset let oziroma ko sem prišel sem še relativno mlad, ne pa zdaj, ko nisem več za nobeno integracijo!?»

7.2.3. V času od prihoda v Nemčijo pa do vsaj deloma varnega statusa je lahko preteklo več let

Pri osebah z *Duldungom* se je pokazal ves absurd nemške socialne politike. Sicer bogata država je pokazala vse svoje razkošje z dragimi plačili nastanitev. Sogovorniki ugotavljajo, da bi za denar, s katerim je ZRN krila osnovne stroške, pregnanci lahko najemali stanovanja in si s tem prihranili marsikatero psiho-socialno stisko. Poleg tega je *Duldung* pomenil tudi nekakšno »zamrznjeno« stanje – oseba ga je morala večkrat v nedogled podaljševati in je bila dobesedno priklenjena na svoje začasno bivališče. *Duldung* namreč poleg temporalne v sebi nosi tudi prostorsko omejitev: podobno kot v primeru azilantov, imigrant, ki ima v Nemčiji status začasne zaščite (*Duldung*), namreč brez posebnega dovoljenja ne sme zapustiti mesta, v katerem je nastanjen, in njegove bližnje okolice.

A: Kakšen status si imel, ko ste prišli, in kakšnega imaš danes?

S16: »Status begunca. Ko smo se prijavili, smo imeli Duldung, to je dobesedno trpljenje, najprej šest mesecev, zatem pa trikrat po eno leto. Četrtrič, ko sem dobil leto dni, se tisto leto ni izteklo, pač pa so mi dali bivanje za dve leti in pol in še pravico do dela. Duldung je izključeval pravico do dela. Imeli smo srečo, da je hčerka tukaj z Duldungom zaključila gimnazijo. Imeti Duldung je pomenilo, da nismo mogli delati, potovati, imeli smo socialno pomoč v višini točno 1.240 mark za hrano, in to za tri osebe. Najstarejša oseba, nosilec sociale, je imel 500 mark in nekaj, drugi po vrsti je imel toliko manj, potem so prišli še otroci po starosti. Otroci, starejši od 16 let, so imeli nekaj več dodatka.

A: In kakšen status si imela takrat?

S11: »Bila sem ... Kot begunka sem prišla, in kot takšne so nas tudi sprejeli v to državo, na način, da nisi mogel imeti vizuma, nisi se mogel premakniti nikamor, ampak si imel samo Duldung. S tistim Duldungom si bil praktično zaprt v Berlinu, nisi mogel iz Berlina.«

A: Je bil Duldung neomejen?

S11: »Tisti Duldung je bil omejen, in to še kako omejen, toda z njim in s tistim potnim listom, ki je bil nekakšna trilateralica ... Razumeš, počutila sem se malce varnejšo ... Kljub vsemu sem imela nekakšen vizum, ki je veljal za določen čas. Potnega lista, s katerim bi lahko potoval v druge države, seveda nismo dobili. Možno je bilo samo to, da te sprejmejo za eno leto, za dve leti, vprašanje pa je bilo, ali ti bodo potem vizum podaljšali ali ne. V nasprotnem primeru, ko bi ti ga ne bili podaljšali, bi te bili vrnili na izhodišče, v domovino. To se pravi, da sem s tisto trilateralico dobila Duldung, ker sem prebegnila z vojnega območja, in z njim praktično omejeno gibljivost, kar pomeni, da sem lahko prebivala samo v tem mestu, v Berlinu, nikamor drugam, tudi v svojo domovino nisem mogla iti. Še premakniti se nisi smel. Mene same to niti ni toliko motilo, ker nisem imela želje, da bi nevemkoliko potovala gori-doli, ljudje, ki so si tega želeli, pa so prihajali v spor s policijo. Mene osebno to ni zelo motilo.«

V ZRN so imele osebe z Duldungom tudi možnost nastanitve. To je plačal Urad za socialne zadeve. Po pripovedih mojih sogovornikov lahko vidimo številne absurde, kot je na primer dejstvo, da je na primer cena bivanja v skupnem domu nemško državo stala več, kot bi jo stal najem v zasebnih stanovanjih. Življenjski pogoji po domovih, ki jih moji sogovorniki v glavnem imenujejo po nemško *Heim*, so bili izjemno slabi.

A: In kje si se nastanila, ko si prispela v Berlin?

S16: »Moj mož je že bil v Berlinu, v Heim, tako da sem se priselila k njemu, bilo je v Lichtenbergu⁶².«

⁶² Lichtenberg se nahaja v vzhodnem delu Berlina in je v urbanih mitih znan predvsem po nacionalističnih prepričanjih tamkajšnjega nemškega prebivalstva, zaradi česar se le majhno število tujcev preseli tja.

7.2.4. Stanovanje in stanovanjska problematika

Kdor je v Berlinu prišel do svojega lastnega stanovanja, ta si je prihranil marsikaj. Že bivanje pri svojih ali prijateljih je povzročalo razne vrste stiske, kaj šele nastanitev po domovih za pregnance (*hajmih*). Poleg slabih bivalnih razmer in nerodnega plačilnega sistema nam sogovornice izpričujejo še dodatne razloge za travmo. Ti so bili prejkone intersubjektivne narave, iz preprostega razloga, ker je bilo na premajhnem prostoru preveč (različnih) ljudi, ki jim je bilo skupno le eno – zbežali so pred stisko v domovini.

A: Kako je bilo videti to prvo stanovanje?

SI16: »Imeli smo nekega šefa, ki je bil zelo toleranten. Za začetek nam je ponudil dva apartmaja, sama pa sem uporabila našo trapavo logiko, češ dovolj imam enega, morda bo kdo še potreboval drugega. Niso mi bila znana tukajšnja ekonomska razmerja, kdo plača, kako se vse to plača, mislila sem, da socialni delavci, torej tisti, ki so delali na socialni, skrbijo za ljudi, potem pa sem uvidela, da so bistvena zgolj sredstva za prehrano, da ni debate o čem drugem. Tako sem mislila, da če se odrečem tistemu drugemu apartmaju, ga bo vzela kdo drug, saj je bilo precej ljudi ogroženih zaradi vojne. Z mojem sva živela v nekem majhnem apartmaju, imela sva svojo kopalnico brez kadi, samo prostor za tuširanje, toda meni je bilo pomembno zaradi otroka. Nismo imeli hladilnika. Tam, kjer smo živeli, je bil nekdanji hotel za ruske oficirje, tako da je bilo vse prilagojeno njim. Ni bilo prostora za kuhinjske stroje in naprave. Zato pa smo imeli skupno kuhinjo. Po enem mesecu so usposobili pritličje, preuredili so ga, in tedaj smo prejeli svoj ključ, kuhinjo, kopalnico in dve sobi. Ena od teh je bila zelo majhna, druga malo večja. Stanovanje v Heimju se je plačalo posebej, z vrednostnimi papirji, kar je vsak dan sproti plačala socialna, nanoslo pa je 2.300 mark mesečno. To je bilo veliko denarja. Neumno je, plačati toliko za Heim ... Tega nisem mogla nikdar razumeti, in še danes ne razumem. Dražje je bilo imeti stanovanje v Heimju kakor na Kudammu⁶³. Takšna je bila primerjava, in Kudamm je zelo bogat predel Berlina. Za ta denar bi si lahko v Berlinu najeli hišo.«

A: Kako dolgo ste ostali v tistem Heimju?

⁶³ Kurfürstendamm se nahaja v nekdanjem zahodnem Berlinu.

SI6: »Kakšnih pet let ...«

A: Kje je bilo tvoje prvo bivališče?

SI: »Uf! Bilo je tukaj nekje blizu, v centru mesta, toda tamkaj sem zgolj prenočil. Bilo je v nekem domu za begunce, azilante, kaj pa vem ... Spominjam se samo nekega pensiona ... Prišli smo v sobo ... in mleko je kapljalo iz hladilnika ... Veš, kako je poleti smrdelo, tako da nisem mogel normalno prenočevati tam. Potem so drugi dan prišli in mi rekli: »Ne moreš ostati tukaj!« In so me nagnali. »Oditi moraš!« so mi rekli ... Jaz pa sem se spet javil na socialno, od koder so me poslali v Pankow⁶⁴. Aaaaaah, pa sem prišel v Pankow – tam je bilo še slabše!«

A: Je bil to Haim v Pankowu?

SI: »Ja, točno! Prišel sem tja, bili so nekakšni zabojniki, veš kaj! Plastika, spodaj pa umazana tla, skupne kopalnice ... Kot ... ne vem, kje ... Zamazana stranišča ... Kakoooo je smrdelo! Tam nisem niti prespal. Kakor prej pa sem jim pač predal papir, da bivam tam. Medtem sem našel stik s svojim kolegom iz Gohlheima blizu Regensburga in vzel tisti ... Mitfahrerzentrale ... Plačaš trideset mark, pa se z nekom pelješ do cilja, ko gre nazaj, te pa pobere ... Tako ... Veš? ... Nato me je nekdo odpeljal v Regensburg; pa je moj kolega prišel pome in sem ostal en mesec pri njem. Toda ko sem se vrnil ... Iz Pankowa so me odslovili. Zahtevali so, naj podpišem, da sem bil tam. Moja žena pa je prebivala tam. Ostala je v Pankowu in nič je ni motilo. Po vrnitvi so mi rekli, naj podpišem, da sem spal pri njih, a sem jim odvrnil: »Kaj ti bom podpisoval, človek, da sem tukaj spal?« In nato sem ... Eh! Nekako sem le podpisal izjavo. In kam sem odšel potem? Počakaj malo ... Ah, seveda! Iz Pankowa sem odšel v Biesdorf⁶⁵. In kamor koli sem prispel, povsod je bila nekakšna ciganarija, sami Heimi in Heimi. No, zdaj vidim, da so iz enega naredili hotel.«

A: Kje si prebivala?

SI1: »Dobila sem neko stanovanje, bivališče v nekem Heimu, in v tem Heimu sem imela zelo neprijetno izkušnjo. Neka ženska, bila je Ciganka ... tistega ni storila namenoma ... skupaj sva imeli ključ od ene same sobe. Pri sebi sem imela ključ, pa je ženska postala živčna, ker je

⁶⁴ Pankow se nahaja na severnem delu mesta in je bil nekoč del vzhodnega Berlina.

⁶⁵ Četrť Biesdorf je že precej globoko v nekdanjem vzhodnem Berlinu, kakih 15 kilometrov od Alexanderplatzu.

bila brez ključa, ni me mogla najti, tisti prostor je bil zelo majhen, dvakrat dva ... in me je poskusila udariti. Na koncu je bilo videti tako, kakor da sem se jaz obnašala neodgovorno. Po tem incidentu sem si našla stanovanje v vzhodnem Berlinu.»

A: Je bilo tisto socialno stanovanje?

SII: »To so bila stanovanja, ki so nam jih dodeljevali v Heimmu. Ko sem prišla v Berlin, sem dobila bivališče v nekem Heimmu, kjer je prišlo do spora, ki sem ga omenila. Potem je prišla v Berlin moja mati, in posrečilo se mi je, da sem dobila neko bivališče, pravzaprav stanovanje, v katerem sta bili dve družini. Ena je bila iz Makedonije, druga iz Srbije. Dobili smo bivališče v petem nadstropju.»

A: Kakšen je bil tisti Heim?

SII: »Tisti Heim so bile nekakšne montažne hiške na Baustelle, kjer so živele dve, tri osebe, s tem da smo imeli montažno hiško še za WC in eno, kjer smo jedli. Tako so bila v glavnem videti ta bivališča. Lahko pa so te dali v kakšno vojašnico, kjer so bili debeli zidovi, skupinska kuhinja, dobil pa si celo svojo kopalnico. Povsod po Berlinu sem se morala znajti za bivanje. Takšen je bil moj prvi stik z Berlinom.»

Tisti, ki so bili prosilci za azil in pregnanci, so bili v ZRN upravičeni do socialne denarne pomoči bodisi a) v skladu z zveznim zakonom o socialni pomoči (Bundessozialhilfe – BSHG) ali b) v skladu z zakonom o prosilcih za azil (Asylbewerberleistungsgesetz – AsylbLG) (ZDWF 1995; poročilo EMZ za leto 2000). Prav tako so bili ti ljudje lahko upravičeni do socialne pomoči tudi v skladu z odlokom zveznega ministra za delo in socialne zadeve in z odločbo o delovnem dovoljenju (Arbeitserlaubnisverordnung – AEVO). Od oktobra 1991 so lahko dobivali »izredna dovoljenja za delo«. Le-ta so oblasti izdajale, ne glede na trenutno stanje in razvoj trga dela, prav tako niso bila omejena za določene poklicne skupine. Glede na to, da se vojna v BiH ni končala tako hitro, kakor je bilo pričakovati, so nemške oblasti leta 1993 skupaj z drugimi omejitvami omejile tudi pravico do dela. Od oktobra istega leta dalje so dovoljenja namreč prejemale samo še tisti begunci iz nekdanje SFRJ, ki so bili upravičeni do tako imenovanih splošnih delovnih dovoljenj. Ta pravica je temeljila na študiji trga delovne moči – oblasti so morale v štirih tednih preučiti stanje na trgu, pri čemer so pravico do določenega delovnega mesta kot prvi dobili nemški državljani, za njimi državljani drugih članic Evropske unije, šele za tema dvema kategorijama so bili na vrsti pregnanci iz nekdanje SFRJ. Odločba je sovpadala s splošnim trendom, po katerem so lastniki podjetij neradi

zaposlovali osebe z »negotovim«, pa čeprav povsem legalnim pravnim statusom v Nemčiji.⁶⁶ Takšen status je pregnance iz nekdanje SFRJ bolj in bolj silil, da so postali odvisni od socialne pomoči in od dela na črno, kar jih vsekakor ni vključevalo in integriralo v večinsko družbo, pač pa jih je marginaliziralo in vodilo v precej slabši ekonomski položaj.

Po pripovedovanju mojih sogovornikov lahko vidimo, da so nekateri še dandanes odvisni od socialne pomoči in od dela na črno:

S11: »... V času, ko sva hodila, sem torej imela Duldung in prejerala denar od socialne, ker nisem smela ničesar delati. Kot takšni namreč nismo mogli dobiti delo prek »job centra«, za begunce iz Bosne ni bilo možnosti za pridobitev delovnega dovoljenja. Edinole, če si našel kakšnega poslovođa, ki bi te bil res potreboval, je bilo to izvedljivo, sicer pa država ni izdajala delovnih dovoljenj, tega ni bilo.«

A: Kako si prejela socialno pomoč?

S11: »Socialno pomoč prejmeš tako, da prideš v državo in na osnovi begunskih dokumentov, da si sem prišel zaradi vojne, potem dobiš socialno pomoč. Tako je bilo z vsemi ljudmi tukaj, nekateri so ostali v Nemčiji, drugi pa so odšli v tretje države.«

A: In kaj si delal tačas, si opravljal kakšno delo?

S11: »Ničesar! Živel sem samo od socialne pomoči.«

A: Pa si bil zadovoljen s socialno pomočjo, kolikor so ti je dajali?

S11: »Le predstavljaj si, kako si lahko zadovoljen (smeh), ko ti kdo da 300-400 mark, ti pa pokadiš dve škatlici cigaret na dan. To ni bilo niti bistveno niti nebistveno!«

A: Ali si moral plačevati stanovanje, kjer si živel, ali ne?

S11: »Ne, oni so plačevali stanovanje, plačevali so tudi elektriko in mi dajali tistih okroglih 400 mark. Potem pa izračunaj – potrebujem cigarete, jaz sem ... Veš kaj!? Ničesar ne znam pripraviti za jesti, tako da sem zmeraj jedel kaj pripravljenega. Potem pa ... kolikor se pokrije – se pač pokrije.«

⁶⁶ Andrees et al. (1996), poročilo EMZ za leto 1997.

7.2.5. Delo

Delo na črno in razne oblike sive ekonomije so dodatno reševale družinsko ali individualno ekonomijo. Kdor je prejemal socialno pomoč in zraven delal še na črno, ta je tvegala precej. Med sogovorniki pa najdemo tudi ljudi, ki kratko malo niso bili usposobljeni za dodatna dela, saj so bila ta v glavnem gradbinska, to pa ni za vsakogar. Med pregnanci je bil zelo pomemben tudi razkol, saj tisti, ki so se v ZRN naselili po letu 1993, niso dobili delovnega dovoljenja, tega izjemno pomembnega dokumenta, ki je reševal mnoge stiske, seveda ne le finančne.

A: Ali si delal kaj na črno?

SI: »Prav ničesar nisem delal na črno... Kaj pa sem znal delati? ... Nisem znal delati po »bauštelih« ... Pojma nisem imel o ničemer ... Če si hotel delati na črno, potem je bilo gradbeništvo edini možen posel.«

A: Mar so ti iskali kakšno zaposlitev prek socialne?

SI: »Ničesar mi niti niso mogli iskati, ker nisem imel delovnega dovoljenja. Nisem imel pravice do dela. Kdor je prišel do leta 1993, je tudi prejel delovno dovoljenje. Potem niso več izdajali delovnih dovoljenj. Delovno dovoljenje sem prejel šele tam nekje v letu 1999, morda je bilo 2000. Ko sem dobil pravico do dela, sem delal tukaj, v Südostu ... Nekje okrogla tri leta, konec devetdesetih.«

A: Kako ti je šlo, preden si dobil dovoljenje za delo?

SI: »Najprej mi je zdravnica Katarina napisala predlog, da sem dobil tisti Aufenthalt, zatem sem po dveh letih šel na sodišče, sojenje pa je potem trajalo nekje med 15 do 20 minutami ...«

A: Kaj si delal, ko si dobil dovoljenje za delo?

SI: »Ničesar nisem delal! Ko da bi dovoljenja sploh ne dobil.«

A: Si v teh štirinajstih letih sploh kaj delal?

SI: »Koliko sam delal? Kar sem delal, sem delal prek socialne. Najprej mi je socialna našla neki posel, bruto zaslužek je bil kakšnih 850 evrov. Potem sem prišel semkaj v Südost, kakšno

leto delal kot Hausmeister, pa potem spet pavziral. To je to! Medtem sem šel na tečaj nemščine za tri mesece.«

A: In si se v tistih treh mesecih česa naučil?

SI: »Ničesar si nisem zapomnil. Ničesar se nisem naučil. Kaj se bom jaz zdaj učil nemškega jezika? Saj nisem več mlad, da se bom učil nemščine! Ah! Kaj? Tudi, če bi odlično znal nemško, kdo pa me bo vzel na delo z enainpetdesetimi leti? Če bi bil sam poslovodja, veš kaj, bi tudi sam gledal na to, da vzamem v službo koga, ki ima petindvajset let, zna super nemško, pa da je zdrav in mlad. Veš, kako je, ko vzameš človeka pri petdesetih, pa ti bo tri mesece ali en mesec delal, zatem pa ga bo zgrabilo v hrbtu, pa bo šel na bolniško. Kaj pa bi ti, če bi bila poslovodkinja? Bi vzela mene pri petdesetih ali onega pri petindvajsetih, ki zmore sedemdesetkrat več in bolje ...«

A: Je vaš mož kaj delal, odkar ste prišli sem?

SI: »Je, za en evro in pol na uro tukaj v Centru, prek socialne in prek »job centra«. Toda to je bilo šele od leta 2002.«

A: Kako dolgo nisi delala?

SI: »Moj zadnji delovni dan je bil na začetku aprila leta 1992 v Sarajevu. Tukaj sem nekaj počela leta 1998 prek Sozialamta. In samo tukaj sem delala. V nekem trenutku sem poskušala organizirati otroke iz Heima, pa ni šlo, ker ni bilo prostora. Preveč so se selili in priseljevali.

In zatem smo se odločili, da se na kulturnih manifestacijah ukvarjamo s točenjem pijače in s pripravami za same manifestacije. Pa delali smo, ko je bilo treba kaj popraviti in podobno.«

A: Ali ste bili zadovoljni z denarjem, ki ste ga prejeli tukaj?

SI: »Teško je to reči, ko ničesar ne zaslužiš, a nekaj prejemaš od države, toda bila sem zadovoljna. Še za to sem se vprašala, od kod pride. Imela sem predstavo, da smo bili financirani iz nekega sklada za begunce. Zadovoljstvo je relativen pojem. Pomeni, da prejmeš nekaj in si s tistim zadovoljen. Kar se tiče dela na črno, sem pa puritanka in ne maram lagati – bilo je marsikaj.«

A: Kakšne so prednosti dela na črno?

SI: »Sploh ni prednosti.«

A: Kako te pojmujejo, kadar delaš na črno?

SI: »Jaz nisem delala na črno, mož pa je. Slabo so ga plačevali in ni delal veliko. Ko je človek naučen, da dela po zakonu, je neverjetno, da ga neizobraženi ljudje tako prevarajo in osleparijo.«

A: Ali je delal pri Nemcih ali pri naših ljudeh?

SI: »Pri naših. Tedaj, ko smo prišli sem, nam Nemci namreč niso hoteli dati, da delamo na črno. Bili so pošteni. Zato ne vidim prednosti. Razen te, da so moški tukaj precej nadrajsali, ker niso imeli pravice do dela. Ženske so se nekako izvlekle z dnevnimi opravili, nabavljale smo, raziskovale Berlin, da smo videle, kaj si lahko privoščimo. Toda moškimi je ostajalo precej prostega časa, sedeli so po domovih. Prihajamo iz pretežno patriarhalnih okolij, kjer bi on moral služiti denar, skrbeti za družino, za navrh pa smo bili šokirani že s tem, kar se nam je pripetilo v domovini. Nismo znali razmišljati, razmišljali smo samo o tem, kam bi lahko šli naslednjič, če ne dobimo vizuma. Absolutno ničesar ne moreš. Ko smo bežali, je moj mož poskušal najti delo v Beogradu, toda tam ni bilo dela, bila je velika kriza. Tako nimaš nikjer ničesar svojega. Tudi v Črno Goro nismo mogli, tam je bilo vse polno beguncev iz Hrvaške.«

S11: »Tukaj sem zdaj šestnajst let. In želim poudariti, da to ni pomembno, pomembno je namreč to, kar doživljamo vsa ta leta. Leta in leta sedimo v vaši državi, leta in leta smo nezaposleni in leta in leta imamo socialni status ...

...zatem sem našla katoliški misijon, odkrila sem tudi Südost Kulturzentrum. Potem sem učila ljudi igranja na klavir, kar počnem še zdaj ... Moje opravilo je, da otroke, ki so preživeli vojno, pri čemer ni važno, kakšne veroizpovedi so, učim klavir. Plačali so mi šolo nemškega jezika, in v to šolo grem spet danes ... In tako se mi življenje tukaj pravzaprav ves čas in non-stop ponavlja. V isto šolo grem, na primer, že petič ... V tem delu mesta sem non-stop ... Malo sem že zgubila stik, a sem se spet našla. Lepo mi je, ni mi težko.«

7.2.6. Dohodek, pridobljen z delom in zaposlitvijo so kombinirali z različnimi državnimi denarnimi pomočmi ali drugimi oblikami socialne pomoči

Kdor je našel v ZRN delo na svojem področju, je užil velik privilegij. Kar zadeva samo zaposlitev, se pokaže velika razlika med »gastarbajterji« in pregnanci. Med slednjimi so bili zelo različni profili, med katerimi so bili mnogi nezaposljivi. Spretneži pa so celo kombinirali socialno pomoč in delo. Precej pomembna je tudi opazka o »patriarhalnosti«: medtem ko so uradno nezaposlene sogovornice vedno našle kakšno zaposlitev, pa čeprav drobno in gospodinjsko, in raziskovale širše berlinske možnosti za preživetje, so nezaposleni moški trpeli v »tradicijem« razmerju – doma niso postorili nič posebnega, hkrati pa jih je pestila še neznosna misel, da ne skrbijo (dovolj) za družico ali družino.

A: *Koliko denarja si tukaj prejel od države?*

S3: »Živeli smo od socialne pomoči, in to je bil edini denar. Prejemal sem okrog 400.- mark, moj sin okrog 300.-, živela sva skromno, ker sva od tega denarja mlajšemu sinu pošiljala alimentacijo, pa še šolal sem hčer. Bivša žena je mojo hčer namreč vrgla na cesto. «

A: *Kako si si izbojeval pravico do socialnega stanovanja?*

S3: »Krvavo! Težko. Pisal sem prošnje, vsi so zame pisali prošnje in jih pošiljali na socialno, ker je stanovanje prek socialne precej cenejše.«

A: *Kako dolgo ste živeli izključno od socialne pomoči?*

S2: »Ne dolgo. Moj soprog je končal pravo, a je tukaj najprej delal v neki restavraciji, zdaj pa dela na Baustelle. Jaz delam tukaj, v Südostu, in to bolj kot socialna delavka in psihologinja, čeprav sem končala pravo.«

A: *Ali se je on tukaj kdaj ukvarjal z novinarstvom?*

S2: »Se je, ja, a ni bilo plačano. Skupaj sva delala tukaj na nekem kanalu, ki je v Nemčiji odprt kanal. Imela sva po dve oddaji na teden. Jaz delam tukaj od leta 2001 razne projekte.«

A: *Kako se vam je posrečilo, da ste tukaj preživel s tako malo denarja?*

S2: *»Ko kaj moraš, potem kratko malo moraš.«*

A: *Ste stanovanje dobili od nemške države?*

S2: *»Ja, stanovanje smo dobili od njih in zanj plačujemo stanarino. Danes je lažje dobiti stanovanje prek socialne; ko smo prišli sem, je bilo to zelo težko, tako da smo morali nekemu plačati 3.000 evrov, da smo lahko šli v stanovanje, kjer smo živeli tedaj. Zdaj ni tako problematično, ker je število stanovanj veliko večje. Trenutno plačamo 770.- evrov stanarine, kar je za nas precej.«*

A: *Kako so se tebi in tvojemu soprogu odpirale možnosti za delo?*

S2: *»Kako? Saj vidiš sama. Moj mož je bil prej novinar, zdaj pa dela na Baustelle, od moje fakultete, ki sem jo končala v Prištini, pa so priznali samo en del, tako da nimam pogojev za pravniško delo, kakor jih nisem imela niti tam. Če bi hotela nostrificirati diplomu, bi morala k odvetniku, obenem pa še študirati naprej, kar bi vse skup naneslo dve leti študija in dela.«*

A: *Ali sta kdaj delala na črno?*

S2: *»Nikdar nisva delala na črno, saj sva imela od samega začetka pravico do dela in jo tudi izkoristila. Po enem letu sva dobila azil in z njim tudi delovno dovoljenje. Drugi, ki niso imeli pravice do dela, so delali na črno.«*

A: *Kako gledaš na delo na črno kot možnost za dodaten zaslužek?*

S2: *»Osebnostno ne vem, koliko denarja se dobi z delom na črno; vse, kar vem, je to, da pri takšnem delu pogosto sploh ne vidiš denarja. Tako da je to nevarno početje.«*

A: *Ali sta z možem zadovoljna z denarjem, ki ga zaslužita tukaj?*

S2: *»Ne, z možem imava približno enake dohodke. On ima fizično težko delo, medtem ko je moj posel tukaj v Südostu zelo naporen psihično. Za delo, ki ga opravljam, bi morala prejemati okrog 3.000.- evrov na mesec, dobim pa zgolj tretjino tega. Toda ne glede na dohodke, svoje delo rada opravljam, ker želim pomagati ljudem, in to mi daje moč, da delam naprej. Končala sem pravno fakulteto, tukaj pa delam terapevtski posel; moram biti še psihologinja in socialna delavka, kar pa ni tisto, kar sem si želela delati v življenju.«*

V kriznih časih in pri siromašnejših slojih prebivalstva večkrat rečemo, da »gre v dvoje laže«. Kako pa je s tem med političnimi pregnanci in iskalci azila? Medsebojno razumevanje med

partnerjema velikokrat odtehta finančno stisko, hkrati pa je tudi res, da je opremljeno z bizarnimi situacijami, v katerih eden opravlja delo, za katero sploh ni kvalificiran, drugi pa v stiski hodi v službo, kjer namesto reči, za katere je izšolan, počne dve drugi. V Berlinu je med pregnanci to pogosto ženska – doštudirala je pravo, a kot pravnica ni delala niti doma. Moža-intelektualca so politično preganjali, zdaj pa v »svobodnem svetu« opravlja težka fizična dela, medtem ko je ona socialna delavka, psihologinja in še psihoterapevtka v eni osebi. Kot priučena oziroma kot tista, ki lahko razume stisko.

7.3. Kam naj se vrnemo? Kako smo ostali tukaj?

Položaj pregnancev, predvsem tistih, ki so prišli iz BiH, se je poslabšal s podpisom daytonskega sporazuma. Že 16. decembra 1995, en dan po podpisu tega sporazuma, je nemška vlada oblikovala program o vračanju pregnancev iz BiH.⁶⁷ Nekaj zatem, natančneje 26. januarja 1996 so na Konferenci ministrov za notranje zadeve in senatorjev nemških zveznih dežel (IMK) sprejeli odločitev o temeljnih načelih za vračanje vojnih pregnancev v BiH. Ministri za notranje zadeve so izrecno poudarili, da se bodo pregnanci vračali stopnjema. Vsi koraki tako imenovanega stopnjevitega vračanja pregnancev pa so morali biti – po IMK – prilagojeni bodočemu razvoju situacije na licu mesta, pa tudi rezultatom nadaljnjih pogovorov z UNHCR in z odgovornimi v BiH.

Novi ukrepi so zadevali samo vojne pregnance iz BiH, katerih bivanje v ZRN so sicer tolerirali (t.i. *Duldung*) ali pa so imeli dovoljenje za začasno prebivanje (t.i. *Aufenthaltsbefugnis*). Novi ukrepi so zadevali tudi tiste pregnance, ki jih je ZRN sprejela v okviru posebnega kontingenta. To pa še ni vse – uredba je zadevala tudi prosilce za azil, ki so svoje vloge umaknili do 30. aprila 1996. Ni pa zadevala oseb, ki so si tačas že pridobile pravico do azila, članov družin, ki so imele dovoljenje za prebivanje (tkim. *Aufenthaltsurlaubnis*, kar je v bistvu identično nekoliko zastarelemu izrazu *Aufenthaltsbefugnis*), toda njih število je bilo relativno majhno. Prosilci za azil, ki niso umaknili svojih vlog do 30. aprila 1996, prav tako niso bili predmet te uredbe.

⁶⁷ poročilo EMZ za leto 2000, cit. po: Dimova (2006), str. 48.

Na konferenci so se tudi odločili, da se bo vračanje pregnancev odvijalo v dveh fazah:

- v prvi fazi, ki se je začela 1. oktobra 1996, so morale ZRN zapustiti vse odrasle osebe in zakonski partnerji brez mladoletnih oseb;

- v drugi fazi, ki se je pričela 1. maja 1997, pa so morale ZRN zapustiti vse družine z mladoletnimi otroki; izjema so bili učenci, študentje in pripravniki, ki naj bi šolanje zaključili do začetka leta 1999.

Izvzete so bile tudi osebe, ki so pretrpele travme in so bile tisti čas na zdravljenju, in osebe, ki so bile pozvane kot priče pred Mednarodno sodišče za vojne zločine na področju nekdanje SFRJ v Haagu.⁶⁸

Berlin je bil med prvimi zveznimi deželami, ki so izvajale omejeno odločbo. Poleg tega so v ZRN uvedli še dva vladna programa:

a) REAG (Reintegracijski in emigracijski program za prosilce za azil in pregnance v Nemčiji), ki je bil namenjen za financiranje potnih stroškov osebam, ki za to niso imele osebnih sredstev oziroma bi si stroškov za definitivno vrnitev v domovino ne mogle plačati same; REAG program je izvajala Mednarodna organizacija za migracije (IOM) po nalogu Zveznega ministrstva za družino, starejše osebe, ženske in mladino v sodelovanju s pristojnimi ministrstvi zveznih dežel, mestnimi službami, zvezami za obče dobro in Visokim komisariatom UNHCR;

b) drugi program je bil GARP (vladni repatriacijski program), ki je že poprej nudil pomoč pri reintegraciji.⁶⁹

Pregnanci, ki so se prijavili v enega izmed teh dveh programov, se niso smeli več vrniti v ZRN.

Kar je ZRN spregledala, pa je dejstvo, da se ljudje, ki so nekaj let bivali na njenem ozemlju, pravzaprav niso imeli kam vrniti, čeprav so uradna poročila zatrjevala, da si je večina občin v BiH opomogla in da je večina občin tudi pripravljena za vrnitev pregnancev.

⁶⁸ Senates für Gesundheit und Soziales, Die Ausländerbeauftragte des Senatts von Berlin, poročilo za maj 1996.

⁶⁹ *Ibid.*

Po pripovedanju mojih sogovornikov se jih večina ni imela kam vrniti oziroma je bila situacija v številnih mestih po BiH spet znova »drugačna« od tiste, ki so jo zapustili. Mučila jih je nostalgija, imeli so domotožje, težko so se integrirali v nemško družbo, a jih je kljub temu vleklo nazaj. Občutki so bili v glavnem mešani:

A: Ali si kdaj razmišljala, da bi se bila vrnila v Sarajevo?

SI6: »Nenehno sem razmišljala o tem. Kako naj ti pojasnim – sem jugonostalgična, in to v političnem smislu. Svojo domovino sem imela zares rada. Mislím, da sta jo imela rada tudi mož in vsa družina. Pred nedavnim sem bila v Sarajevu, pa sem spraševala, kako so, odgovor pa je bil vedno – dobro. Potem pa se spomnim tiste strahote; sto kitajskih zidov bi bilo treba zgraditi, da bi bil spet dolgo časa mir; tako sem ogorčena in jezna, in stara dobra Juga se ne bo ponovila nikdar, kakor bi rekla moja prijateljica. Ogorčena sem, ker so se pripetile stvari, ki bi se ne smele pripetiti. To me boli, čez to nikakor ne morem. Kot psihologinji mi ne bo nikdar jasno, kako so lahko ljudje živeli v takšnem miru in tako dobro, potem pa se je zadeva preobrnila v katastrofo. Ko se spomnim tega ... Ko so rekli, da hočejo vojno ... Natanko se spominjam, ko je Izetbegović rekel: »Med mirom in svobodo smo izbrali svobodo.« To je bil pokvarjen stavek. Moral bi bil reči: »Med vojno in mirom smo izbrali vojno.« In to nam bo prineslo to in to, ne pa da je človek neki svetel pojem svobode izkoristil za to, da bi si za svojo politiko pridobil čimveč prebivalstva. Ljudje so v Sarajevu govorili o vojni, a niso vedeli, kaj to pomeni. Govorili so, da imajo raje vojno kakor to napetost med vojno in mirom, ki je bila neznosna. Takšen je bil tedaj proces.«

7.3.1. Ali je vrnitev sploh možna in smiselna?

Želja in misel na vrnitev sta vedno povezani z več dejavniki. Poleg intimnih družinskih razmer, v katerih imajo glavno besedo o tem predvsem otroci, so pomemben dejavnik vsekakor nepremičnine. Na tem polju se soočijo tako »gastarbajterji«, ki so v marsikaterem primeru lahko le nemo opazovali, kako jim v stari domovini rušijo prazne hiše, kakor pregnanci. Slednji so se po vrnitvi soočili z novim družbenim sistemom, v katerem je bila med prvimi zakonskimi uredbami tudi nova stanovanjska politika. Eni so se v njej znašli, drugi so ostali še brez tiste bonitete, ki so jo lahko uživali v času socializma.

A: In ko bi se bila vrnila v Sarajevo, bi se bila imela kam vrniti?

S16: »Lahko bi šla v stanovanje svojega moža. Medtem, leta 1995, ko je potekala reintegracija Sarajeva, sem na Ministrstvo za kulturo – kakor koli se je takrat imenovalo, zdaj se spet imenuje drugače – poslala prošnjo. Napisala sem, da živim v Berlinu, in jih povprašala, ali imajo delovna mesta v šolah, kjer bi lahko kaj koristnega delala. In prejela sem negativen odgovor. Tam bi ne mogla več delati.«

A: Ali danes imate kaj premoženja?

S16: »Moj mož ima stanovanjsko pravico, ker je dobil stanovanje, jaz pa nimam ničesar, ker sem se poročila, preselila k njemu in zapustila stanovanje svojih staršev.«

A: Ali so vam kaj vrnili?

S16: »Veste kaj, v Sarajevu si do začetka vojne lahko odkupil samo vojaško stanovanje, civilnega ne. Pri nas smo imeli najprej državljansko vojno, zatem pa je prišlo do spremembe sistema. In privatizacija, s katero so začeli po vojni, je precej divja, veliko je malverzacij, in navadni ljudje so precej osiromašeni. Moj mož je moral vrniti stanovanjsko pravico, nekdo mu jo je odvzel z dekretom, potem pa so mu spet odprli možnost za stanovanjsko pravico, tako da je moral odkupiti stanovanje, pa je to pravico spet dobil. Stanovanje si lahko odkupil s certifikati, to so bili vrednostni papirji, zračunani na podlagi starosti in delovne dobe. Moj oče je spisal zahtevo, da odkupi stanovanje, borčevsko stanovanje iz časa po drugi svetovni vojni.«

S11: ... Prav zdaj skušam dobiti kakšno delo tudi v Bosni.

A: Torej poskušaš tudi tam?

S11: »Ja, pri nas sta zdaj dve državi – Republika Srbska in »Brčko district«. To sta dve vzporedni državi. In čeprav ... seveda, da poskušam dobiti delo tudi tam, ker tukaj nimam stalne zaposlitve, delam samo po pet ur, tisto delo za en evro pa pol. Obstoje načini, da po razvezi zakona dobiš denar ali stalno zaposlitev. Toda v glavnem nič. Zato že tri leta pišem pisma v svojo domovino, saj ne vem, ali bom tukaj jutri sploh dobil delo. Zdaj opravljam to delo za en evro pa pol. To ni delovno mesto.«

A: Ali bi se zdaj vrnil dol, glede na to, da ti tukaj ni nič všeč?

S1: »Ne bi se spet vrnil dol, veš kaj, nikdar! Šel bi kamor koli, tja pa že ne. Tam ni več tako, kakor je nekdanje bilo. Zamenjalo se je, povsod je neko drugo prebivalstvo. Raje bi imel, denimo, da bi spodaj v mestu ostali tako Srbi kakor Hrvati, ki so živeli tam in bili tam rojeni, kakor da so se morali odseliti. Vsi tisti, ki med vojno niso smeli zapustiti mesta, so po koncu vojne morali oditi. Potem pa so prišli neki Muslimani z obrobja in zrinili tiste stare ... Toda te novi so zame, veš kaj ... Če se vrnem dol, nikogar več ne poznam.«

A: Ali si želiš ostati tukaj?

S2: »Moram ostati tako zaradi otrok kakor zaradi hiše. Imam stalno zaposlitev, in če česa ne utegnem postoriti, delam še ob sobotah in nedeljah. Toda ko otroci odrastejo, si želim v življenju početi še kaj drugega.«

S3: »... Nimam več nič premoženja. Oče je živel v Augsburgu in se nekje leta 1995 vrnil na svoj dom v Erdut. Tudi sicer smo živeli v Erdutu; zatem pa je oče odšel delat v Augsburg kot 'gastarbajter'. Leta 1988 si je želel, da se vrne, ker je povsem dogradil in uredil hišo, toda začela se je vojna, tako da je do leta 1995 ostal v Augsburgu. Ko je po vojni hotel v to hišo, ki jo je gradil leta in leta, je bilo vse v njej pokradeno. Čez čas je ugotovil, da so glavniko pokradli sosede in rodbina. Tisto malo, kar je ostalo, so vzeli begunci, na koncu pa je prišla še srbska vojska. Čeprav dvomim o tem, da je srbska vojska sploh še kaj našla. Moj oče ni nikomur storil nič žalega, za hišo je na koncu prejel nekaj malega odškodnine in ko je umrl, smo si otroci razdelili, kar je ostalo, in to bi bilo to.«

7.3.2. Tačas se nacionalizmi v stari domovini še krepijo

Medtem ko je bilo opaziti okrepljen nacionalizem in izrazito druženje po etničnem načelu že med različnimi imigranti v ZRN (delno pred letom 1991, precej močnejše pa potem), so se nacionalna čustva na področju nekdanje SFRJ razmahnila do skrajnosti. Eno skrajnost so pomenile vojne in povojne medetnične napetosti, drugo pa najdemo v prav vseh novonastalih državah, kjer tako uradna politika kakor ulica vztrajno in neomajno pozabljata na medčloveške dosežke, s katerimi se je SFRJ lahko pohvalila in je spričo njih uživala velik mednarodni ugled. Miroljubna koeksistenca, bratstvo, enotnost in solidarnost so zagotovo temeljni med njimi.

A: Kako gledaš na situacijo tam spodaj danes?

S3: »Prednosti, ki si jih kdo skuša ustvariti z imaginarnimi kategorijami, kakor so narodnost ali religija, sem preziral že kot otrok. Skoz življenje sem spoznal madžarski šovinizem, videl sem porast srbskega šovinizma. Težko prenašam nacionalizem in šovinizem. Danes pri nas ljudje govorijo: »Jaz sem Srb! Jaz sem Hrvat! Jaz sem Slovenec!« Zame to – biti Hrvat, Srb ali Slovenec – ni niti kategorija niti kvalifikacija, pač pa napačna projekcija in strukturiranje v sovražnem tonu, in to je tisto, kar je na ozemlju nekdanje Jugoslavije trenutno na oblasti. Vladajoče strukture nimajo v prvem planu veščine, lepih navad in znanja, fleksibilnosti, tolerance in sprejemanje drugega takšnega, kakršen je.«

Tako so razlogi za ali proti vračanju v BiH precej kompleksnejši in večplastni, lahko bi rekli, da vidimo celo vrsto tako »čustvenih« kakor »racionalnih« aspektov, ki govorijo bodisi v prid ali pa zoper vrnitev. Večina mojih sogovornikov je govorila o SFRJ z nostalgijo, nekateri med njimi – kakor smo videli – pa so kljub vsemu navedli ekonomske dejavnike kot odločilne za to, da so ostali in vztrajajo v ZRN. Nadalje so bili bistveni za to tudi otroci – že desetletje in več hodijo v nemške šole, so del nemškega sistema in bi se verjetno nikdar ne želeli vrniti v državo izvira.

Pregnanci, ki so ostali v Berlinu, so tam ostali na podlagi Resolucije o repatriaciji in so izvzeti iz postopka vrnitve v državo odhoda. Med njimi nahajamo:

- a) osebe, ki so se zdravile za posledicami potravmatske stresne motnje (PTSM): leta 2000 jih je bilo v Berlinu okoli 800 in če mednje prištejemo najožje družinske člane, se to število vzpne na približno 2000;
- b) osebe, ki so bile 15. decembra 1995 starejše od 65 let;
- c) osebe, ki so bile v postopku stalne naselitve in so imele pri tem relativne možnosti za uspeh;
- č) priče na haaškem Mednarodnem sodišču za vojne zločine na območju nekdanje SFRJ.⁷⁰

⁷⁰ *Ibid.*

Posebna pozornost je veljala osebam, ki so utrpeli PTSM. ZRN jim je po 16. decembru 1995 ponudila psihiatrično pomoč. Pri dokazovanju pravice do izrednih ugodnosti kakor sta pravica do socialne pomoči in zdravstvenih uslug, so morali begunci, ki so trpeli za PTSM, poleg običajnih zdravniških potrdil dobiti še drugo mnenje zdravnika, določenega s strani države. Na območju Berlina je bil dolg seznam psihiatrov, ki so lahko izdajali potrdila, da ta ali ona oseba trpi stisko zaradi PTSM.

Leta 1998 se je vlada ZRN odločila, da bo drugo izvedensko mnenje o PTSM podajala policijska zdravstvena služba (Polizeiärztlichen Dienst – PÄD). Tako je lahko *Duldung*, ki je trajal eno leto, dobila oseba, ki ji je policijska zdravstvena služba izdala potrdilo o težji stopnji travmatizacije, a le pod pogojem, da je prišla v Nemčijo pred 15. decembrom 1995 in se pričela zdraviti pred januarjem 1998.

Eden od mojih sogovornikov, ki je v Berlinu ostal zaradi PTSM, vidi situacijo takole:

A: Kako si dosegel, da si lahko ostal tukaj?

SI: »Veš kako, v tistem obdobju so vsi ostajali tukaj zaradi vojnih travm. Šel si k doktorju in na kliniko in tam dokazal, kaj si preživel v času vojne. Ostal sem na osnovi travm, ki sem jih dobil v vojni.

Štiri leta hodiš na policijo in jim vsakič prineseš atest, doktorjevo potrdilo, da si travmatiziran, da si bolan. Vsakič, vsakih šest mesecev moram to dokazovati! Bog te ne mara več kaj, saj te vojne travme se lahko pokažejo šele čez šest let, to ni kakor gripa, oni pa vsakič zahtevajo nov atest. To pomeni, da sem nekje leto dni potem, ko so mi sodili, odšel na policijo, kjer sem prejel Aufenthaltsbefugnis in z njim pravico do dela, za eno leto. Toda kaj mi bo to, kaj bom počel tukaj, saj ne znam nič delati.«

7.4. Razmerje pregnanec – »gastarbajter«

Samo dejstvo, da je pred letom 1990 oziroma pred razpadom SFRJ velik del njenih ljudi iz ekonomskih razlogov kot svojo emigrantsko destinacijo izbral prav ZRN, je odločilno vplivalo tudi na to, da so pregnanci, ki so zapuščali vojna področja, šli prav tako tja. Za

številne pregnance, ki so se našli na območju mesta Berlin, so nekdanj zelo čvrsto strukturirane mreže Jugoslovanov, ki so bili tukaj na začasnem delu, igrale zelo bistveno vlogo. Toda tako je bilo samo na začetku vojne. Iz pripovedovanja mojih sogovornic – bile so med tistimi, ki so delovale v raznih humanitarnih akcijah, organiziranih po Berlinu za pomoč pregnancem – lahko opazimo, kako in na kakšne načine so »gastarbajterji« pomagali pregnancem, kdaj ta pomoč presahne, kdaj in zakaj se situacija dramatično menja.

S14: »'Gastarbajterji' v primeri s pregnanci niso vedeli, kakšne pravice imajo tukaj. Slednji so se zelo hitro naučili, kje lahko dobijo kaj. Kar se tiče tega, so pregnanci perfektni. Natanko so vedeli, kaj lahko dosežejo. Še najraje bi videli, da jim Nemci dajo marsikaj in jih pri tem sploh ne vprašajo, ali imajo dol hišo in podobno. Vemo, da precejšnje število pregnancev živi od socialne pomoči in pri tem delajo ilegalno ali pa imajo doli pokojnino, pa tega ne prijavijo. Potem pa še drug drugega tožarijo.

Naši ljudje si želijo, da jih pojmujejo kot posebne s posebnimi pravicami. V njihovih očeh ni bilo vojne nikjer drugje kakor le v Jugoslaviji. Kakor da Afrika in Azija ne obstojita. In mi in samo mi si zaslužimo kapljico vode na dlan, ker smo nekaj posebnega. Nemčija nam dolguje še posebno pomoč, saj je podpirala razpad Juge. Vsi drugi so krivi, samo mi sami nismo! Naši ljudje ne premorejo niti malo samokritičnosti o tem, kakšen je pri tem njihov delež oziroma kaj so storili, da bi to preprečili. Ni solidarnosti.

Nemcem gredo naši ljudje na živce. Številni ljudje, ki so jim nekoč pomagali, nočejo imeti z njimi nobenega opravka več. Bilo je samo daj, daj, daj ... in vsi drugi so bili krivi, samo mi sami ne. Obstoji pomanjkanje politične zavesti o zapletenosti tistega, kar se je pripetilo spodaj, v to zgodbo pa tudi zelo težko vpletejo samega sebe.«

S4: »Sprva so ljudje tako tukaj kakor spodaj postali nacionalisti in so se odločili, da bodo pomagali samo svojim, kar je še dodatna veja že tako razpredenega nacionalizma. Pred tem so bili sicer vsi Jugoslovani, bolje rečeno – jugoslovanski nacionalisti. Kajti razširjeno mnenje Jugoslovanov je bilo, da smo boljši od vseh drugih. Takšna je bila jugoslovanska ideološka politika. Mi smo boljši od drugih, kapitalizem je nepravilčen, pri nas ga ni. Tako nekako smo gledali na te reči. Povrhu smo bili socialistična država, a spet ne tako zaprta kakor NDR, Poljska, Češkoslovaška, Madžarska ... Potovali smo lahko, kamor smo hoteli, vsakdo je lahko bral, kar se mu je zahotelo, vse je bilo svobodno. Družili smo se z nerazvitimi deželami in pomagali siromašnim. Tudi meni je bilo logično, da smo mi vrhunec družbenega

razvoja in da bi se drugi morali pomujati, da nas ujamejo. Nisem imela delovnih izkušenj, tako da sem se na začetku vojne zlomila. Od jugoslovanskih nacionalistov, ki so se distancirali od Nemcev, so nastali Srbi, Hrvati, Muslimani – nacionalisti. Razvili so vsak svoj poseben tip solidarnosti do ljudi iz svoje skupnosti, tako da so 'gastarbajterji' širokogrudno sprejeli izključno ljudi iz svoje nacionalne skupnosti. Nekateri so imeli po stanovanjih 60 ljudi in porabili velikanske količine denarja, da bi pomagali tem ljudem. Tega je bilo seveda kmalu konec, kajti 'gastarbajterji', ki so bili že tako ali tako izmučeni od svojega dela, so začeli čutiti pregnance kot breme in težavne ljudi. Tisti čas so Nemci odprli sprejemne centre. Prvi so bili po šolskih telovadnicah, kasneje so zasebniki odprli taborišča za pregnance. Ti zasebniki so bili Nemci. Številni so tem silno obogateli, saj je tedaj prenočišče stalo okrog 85 mark po osebi, in v eni sobi se je lahko natrpalo tudi do deset ljudi. Nemška država je vse to plačevala, ker je prihajalo veliko ljudi, ki so tudi bili pripravljeni plačati vse. Pozneje se je to spremenilo.«

A: Kakšno je razmerje med »gastarbajterji« in pregnanci?

S14: »Na začetku je bil odnos zelo solidaren. Potem pa je 'gastarbajterjem' kapnilo. Pri meni so, na primer, ženske, ki niso delale, ampak so bile v »job centru«, ki ti plačuje pokojninsko zavarovanje in prispevke. Imam tudi ženske, ki so sem prišle kot pregnanke, rodile po dvoje, troje otrok, kar je prav tako prinašalo staž, dve, tri leta so bile v »job centru«, več niti niso mogle biti. Na osnovi vojne travmatizacije so dobile invalidsko pokojnino in imajo po 380.- evrov pokojnine. Imam pa še 'gastarbajterke', ki so delale po 20 let, in tudi one imajo 380.- evrov pokojnine. Potem pa se človek vpraša, kje je pravica. Moja mlajša kolegica je prejela obračun, da bo imela po desetih letih delovne dobe okrog 260.- evrov pokojnine, poznamo pa ženske, ki niso delale niti tukaj niti v Jugoslaviji, a imajo 380.- evrov pokojnine.

Če tukaj nimaš nobenih socialnih odhodkov, moraš plačati vse in nimaš beneficij. Če pa si na socialnem, ne plačuješ ničesar, vse imaš brezplačno. Pregnanci niso prav hudo solidarni s temi našimi ljudmi. Pravijo, da so bili neumni in da so delali za nič. Za brez zveze da so delali. Kapitalizem je takšen: če delaš pošteno, nimaš ničesar, nekaj moraš pogoljufati, da sploh imaš kaj. Tukaj lahko živiš od socialne pomoči, zraven delaš na črno in varčuješ, kar pridno delata tako mož kakor žena. To je zame legitimno, tega ne obsojam.

Ko so pregnanci tukaj začeli delati v gradbeništvu, so naredili kaos, saj so se prodajali pod ceno. Delali so ilegalno. V kapitalizmu je illegalen trg delovne moči zaželen. Nihče ne ve,

koliko ljudi dela na črno. V Nemčiji vsako leto zračunajo, da zaradi ilegalnih zaposlitev država zgubi cele milijarde za zdravstveno in pokojninsko zavarovanje.

Poznam človeka, ki je dobavljal ilegalne delavce, da gradijo policijo za tujce.«

S4: »Toda ko govorimo o razmerju med našimi delavci in pregnanci, moram povedati, da se je v nekem trenutku menjalo. Potem ko so naši delavci doumeli, da pregnanci niso hvaležni za tisto, kar se jim daje, oziroma so zahtevali zmerom več, potem so se naši delavci postavili v višji položaj nad pregnanci. Med pregnanci je bilo precej zdravnikov, ljudi z visokih funkcij, profesorjev in uglednih ljudi iz Jugoslavije, delavci pa so bili navadni kmetje ali delavci brez kakršne koli šole, toda vsi so znali nemško vsaj toliko, da so se lahko sporazumeli veliko bolje kakor pregnanci. Delavci so pogosto sprejeli funkcijo prevajalca pregnancem, kar jih je postavilo v neki višji položaj, tako da so čestoma govorili: »Kaj pa hočeš zdaj!? Kaj ti pomaga, da si zdravnik, ko pa si zdaj številka in sem še jaz nad teboj.« Prvič v življenju teh delavcev se je pripetilo, da so se vzdignili na tiste, ki so se jim morali v domovini sicer klanjati, prilizovati in so imeli občutek, da ne bodo nikdar v njihovi funkciji. Prej so jim zavidali, ker so ostali doma in imeli tam lagodno življenje, sami pa so šli na tuje in se večkrat počutili kot izdajalci, saj jim še tako draga darila niso mogla poplačati njihovega greha in slabe vesti. Oni drugi so jih dostikrat gledali postrani, kadar so prihajali domov na obisk, misleč, da imajo žepe polne denarja, še celo kadar so bili v sorodstvu z njimi, niso vedeli, kako tukaj garajo, da bi kaj privarčevali, pač pa so mislili, da so nenehno polni cvenka. Številni pregnanci so bili zdaj presenečeni, ko so videli, da 'gastarbajterji' pravzaprav sploh nimajo toliko denarja in je bilo njihovo zapravljanje omejeno na en mesec, ko so bili na letnem oddihu, sicer pa je bilo njihovo življenje v Nemčiji povsem drugačno. Zdaj so prišli s pozicije in bili čez noč nižje od 'gastarbajterjev'. Številni 'gastarbajterji' so ustanavljali združenja za pomoč tistim ljudem, a profesionalne pomoči ni bilo, tako da so pregnanci prihajali ponjo v Südost. Nekaj delavcev je bilo tudi takšnih, da so zbirali denar in ga pošiljali dol. Mnogi so poslali precej denarja, drugi so poslali za orožje in uniforme, ki so se kupovale doli. Nekateri pa so del tega denarja pobasali v svoj žep. Situacije statusnega dviganja 'gastarbajterjev' nad pregnance je bilo konec, ko so pregnancem podelili stalni status. Številni med njimi so tedaj odpotovali v tretje države, nekateri so se vrnili domov, tisti, ki so ostali, pa imajo od leta 2000 v ZRN stalno bivališče in dovoljenje za delo. Imajo svoja stanovanja, naučili so se vsaj malo nemško in zdaj se pregnanci obnašajo tako, kot so se včasih 'gastarbajterji'.«

Kakor smo videli iz pripovedovanja dveh sogovornic, so imeli »gastarbajterji« in na sploh delavci na začasnem delu v ZRN spočetka zelo tesen stik s svojimi sonarodnjaki, ki so pobegnili pred vojno. V teh osebah so po tolikernih letih SFRJ videli celo neko priložnost za nacionalno opredeljevanje. Toda tedve skupini ljudi gresta potem zelo hitro vsaksebi. Pregnanci so v ZRN spoznali, da so v SFRJ živeli precej bolje kakor delavci na začasnem delu v ZRN, »gastarbajterji« pa so v pregnancih našli krivce za svoje prejkone lažne sanje o državi, ki je tačas že razpadla in s tem prispevala k njihovi slabi podobi v primeri z delavci iz drugih držav.

Nekatere izmed zgodb pregnancev pripovedujejo o tem, kako so tedaj, ko so pripotovali iz SFRJ, videli delavce na začasnem delu v tujini. Po prvi pripovedi lahko izluščimo, da so si ljudje v SFRJ gradili povsem napačno podobo o »gastarbajterjih« in njihovem življenju. Ko so prišli v Berlin, so se soočili z njihovimi praviimi življenjskimi pogoji – te pa so bili v splošnem slabši od njihovih.

A: Kako gledaš tukaj na »gastarbajterje«?

SI: »Gastarbajterje'? Smilijo se mi. Ko sem videval, po kakšnih stanovanjih in kje so živeli, da bi si plačevali za pokojnino. Kadar so prišli dol na obisk vse ... ah, kaj bi ...tukaj pa ničesar. Služili so, nekateri so imeli visoke dohodke, toda živeli so po nikakršnih stanovanjih v zelo bednih pogojih. Tega prej nisem vedel, čeprav sem imel sestro, ki je tukaj delala kot 'gastarbajterka' 25 let. Nikdar nisem hotel k njej v Nemčijo. Prepričan sem bil, da je tukaj rajsko. Veš kaj, kadar so se oni v tistih časih pripeljali dol z avto ... spomnim se tipčka, ki je prinesel kasetofon, naslednji dan pa je vsa vas kopala temelje za njegovo hišo, ker je on prinesel kasetofon, češ drago ga je plačal in podobno. Potem pa zveš, da ga je stal pet mark. Ali pa zveš, da ga je Nmec vrgel preč, oni pa pobral in se hvalil z njim: »Kako drago sem plačal tole!!!« Pa kaj si sploh plačal, prijateljček!? Nmec ti ga je podaril!«

7.4.1. Pomilovanje enih na račun drugih

Ena izmed sogovornic je precej kritična do »gastarbajterjev«, pravzaprav naravnost demistificira njihov položaj, češ da je bil povsem neupravičeno visokosten. Njena hipoteza je, da intelektualna elita ni nikdar zapuščala SFRJ, in iz nje spelje sklep, da zato dejansko ni bilo niti sledu o kakšni diktaturi. V nadaljevanju si lahko ogledamo tipologijo »gastarbajterjev«.

S3: »'Gastarbajterje' poznam še iz časa Jugoslavije. Tudi moj oče je bil eden izmed njih. To so bili ljudje, ki smo se jim vsi iz Jugoslavije čudili, sploh če so imeli malo višje šole. O njih je krožilo, da imajo avtomobile, denar, da so se nosili precej visokostno, v bistvu pa smo vedeli, da za vsem tem ni bogve kakšno znanje, sam sem jih nekako pomiloval. Očitno je bilo, da so vsi, ki so kaj veljali, ostali v Jugoslaviji, kmetje in slabo izobraženi ljudje, kakor moj oče, pa so si bili svoje delo primorani iskati kje drugje. Kar zadeva Nemčijo, tipično strukturo 'gastarbajterjev' najdem tudi tukaj. Ljudje so prišli sem pred mnogimi leti, a zelo malo med njimi se jih lahko kosa z intelektualci iz Jugoslavije. Ti, ki se lahko, so mi nekako najbolj pri srcu in sem redno pozoren nanje. To so ljudje, ki so v Jugoslaviji končali srednjo šolo, pa tukaj niso prenehali živeti in brati in se učiti, in zanje lahko rečemo, da so na ravni izobraženih Nemcev. Po drugi strani je tukaj še neki sloj naših ljudi, ki znajo izvrstno govoriti nemško, a jezika obenem ne znajo pisati, ničesar ne berejo ne v nemščini ne v maternem jeziku, in povsem jasno je, da je njihov nivo znanja skromen in slab. So zelo pridni in zelo pridno varčujejo, toda njihovo duhovno bogastvo je nično. Obstoji pa še tretja vrsta 'gastarbajterjev'. So zelo tradicionalni, veliko berejo in so globoko religiozni. Če govorimo o izobrazbi, so izučeni kvečjemu za obrtnika. Še ponajveč študirajo Sveto pismo oziroma krščansko literaturo. Za to in tudi za prejšnjo skupino je značilno, da sta ostali nekje v svojih spominih. Obtičali sta na ravni znanja in navad, ki sta jih prinesli sem še iz Jugoslavije. Ko sem prišel sem, sem pri teh ljudeh zapazil običaje, ki so jih prakticirali 'gastarbajterji', a so bili v Jugoslaviji moderni nemara pred dvajsetimi leti. Način njihove zaroke ali poroke, na primer, je zelo staromoden. Svoje otroke, ki so tukaj končali študije, želijo ti ljudje prilagoditi merilom, ki so veljala v Jugoslaviji, preden so jo zapustili. Toda sčasoma so se ti običaji izgubili in jih ni več niti v Jugoslaviji, vsaj v tistih krajih ne, od koder so ti ljudje prišli. Ljudje se, vzemimo, najprej ceremonialno zaročijo, zatem pa eno leto živijo skupaj in ne smejo imeti med seboj ničesar. Moja teza o njih je, da so praktično prinesli s seboj del izkušnje svojega časa in jo skušajo implementirati sem, čeprav takšne realnosti ni nikjer več. Niti tam niti tukaj tega več ni, to obstoji zgolj v njihovih glavah in oni se po tem ravnajo – ritual krsta, denimo, bolezen, umiranje, pogrebi; pri vseh teh rečeh imajo 'gastarbajterji' velikokrat zelo klišejske zamisli, ki jih ni nikjer več. Včasih se zdi, kakor da nič ni vplivalo nanje, ko da niso del normalne družbe, v kateri se reči sčasoma menjajo. Kar pa zadeva pregnancy, sem vzporejal pregnancy iz Bosne, ki so prišli na Hrvaško, in tiste, ki so prišli v Nemčijo. V Nemčijo so v glavnem prišli mlajši in bolj izobraženi oziroma tisti, ki so premogli več moči za takšno vrsto avanture. Pregnanci so tukaj v nenehni negotovosti, ali jih bodo izgnali in kdaj. Njihov status

se tukaj ne rešuje v zvezi s kakšno možnostjo napredovanja, ampak stalno živijo v nevarnosti, češ vrniti se bomo morali, kar pogostoma sploh ni objektivno, pač pa je samo v njihovih glavah. V takšnem stanju prihaja do motenj, kakršne so globoke depresije. Pregnanci imajo precej slabše materialne pogoje od 'gastarbajterjev'. Vsi jih zasmehujejo in jim po navadi pravijo: »Ah, ti nič ne delaš, ti živiš od socialne pomoči!« Tako jim pravijo tako 'gastarbajterji' kakor nemška družba.

Pregnanci pogosto ne delajo, ker ne znajo jezika, tega pa se velikokrat niti ne učijo, ker samo čakajo na dan, ko jih bodo izgnali. Neprenehoma so v začaranem krogu ambivalentnih situacij, ko jih družba pripelje do nevrotične reakcije, iz takšnih situacij pa se rešujejo tako, da se zapirajo vase. Pa še to – med pregnanci najdemo tudi ljudi, ki so povsem prepričani, da so bili tam, od koder so prišli, nacionalno ogroženi. Delno je ta misel upravičena, delno pa je to zgolj izgovor, češ da pripadajo temu ali onemu narodu in da se zato ne morejo vrniti; čeprav bi se v bistvu lahko vrnili. Posebni primeri so mešani zakoni, ki v razmahu nacionalizma kljub vsemu niso razpadli, pač pa je par pobegnil iz kraja, kjer je živel, samo da bi nekako ostal skupaj. Par zdaj zlagoma razmišlja o vrnitvi, saj ju morda nihče ne bo kritiziral, ker je mož Srb, žena pa Hrvatica. Potem je treba pregnancye razlikovati tudi po spolu. V izjemno težkem položaju so zlasti moški. Moški tradicionalno pri hiši namreč niso pomagali kaj dosti, so pa kaj delali zunaj nje in prinašali domov denar. Moški v pregnanstvu ne delajo zunaj, doma pa niti ne znajo! Denarja več ne prinašajo, denar prihaja iz centra za socialno delo. Njihova vloga je s tem povsem zbledela. Svojo vlogo v družini lahko branijo edinole še tako, da se povsem potegnejo vase ali pa uporabijo silo in tako mučijo vso družino, da le ohranijo avtoriteto. Dejstvo je namreč, da imajo v takšnih družinah avtoriteto materežene, saj one neprenehoma kaj delajo. Zmerom gredo kam kaj na črno čistiti. Moškim se je bilo težko naučiti, da čistijo, pa tudi niso bili kaj prida zaželeni pri Nemcih kot čistilci. Slednji za čiščenje ali likanje raje vzamejo žensko.«

A: In gradbeništvo?

S3: »Kar zadeva gradbeništvo, je večina med njimi spričo neznanja jezika končala pri nekih naših poslovođjih, bolje rečeno posrednikih, ki so pobirali tako imenovano glavarino, včasih pa celo glavnino denarja. Pregnanci, ki so delali pri njih, pa potem, ko so opazili prevaro, niso reagirali, pač pa so ostajali oškodovani. To pomeni, da so naši ljudje, ki so se tukaj nekako zorganizirali, zadevo izkoristili za to, da so naposled oškodovali svoje lastne ljudi.«

Iz pripovedi drugega sogovornika lahko vidimo, da so bili številni Jugoslovani organizirani z namenom, da izkoristijo pregnance, kar je bilo ključno pri tem, da so se pregnanci pozneje povsem ločili od svojih sonarodnjakov na začasnem delu v Nemčiji. Kdaj prej jih je morda povezoval pojem »skupne domovine«, toda kasneje, sploh pa s polnim razmahom vojne, se ta pojem družno s številnimi vrednotami povsem razblini:

A: Ko si prispela sem, kakšen je bil odnos med »gastarbajterji« in pregnanci?

S16: »Zame je bil to velikanski paradoks, saj so bili to v glavnem nepismeni ljudje. Niti v maternem jeziku niso bili pismeni, tukaj pa so se integrirali samo skoz delo. Našli so delovno mesto, Nemčija in vsa zahodna Evropa pa jih je vzgajala z batino. To se pravi, da si plačal napake in se skoz kazen naučil, da je treba zakon spoštovati. Imela sem sicer spoštovanje do vsega, kar so delali in zaslužili, a sem imela vtis, da so bili nezadovoljni z družinskim življenjem, ker niso nikoli imeli časa, da bi se bili posvetili svojim otrokom. Zdi se, da so imeli s tem največ težav. In malo sem jih med njimi srečala pismenih. Pismeni so bili naši zdravniki.«

A: Kako so oni pojmovali vas, pregnance?

S16: »Ah, ogorčeni so bili. Težko zaslužen denar so dajali za to, da bi pregnanci imeli prihodke. Tukaj ni bilo več vprašanje, kdo prihaja od kod, pri tem so bili vsi enotnega mišljenja – 'jaz delam, da bi zaslužil, on pa leži in prejema denar'. 'Gastarbajterji' so se mi smilili. Neka ženska mi je nekoč rekla: 'Trideset let sem se odrekala normalnemu stanovanju, normalnemu pohištvu, vseh trideset let sem delala in varčevala in delala in varčevala in pošiljala dol denar, zgradila hišo.' Oni so kljub vsemu investirali dol, pri nas. Pa je dodala: 'Potem je prišla vojna, moja hiša je zgorela, ostala sem brez vsega in sem spet v minusu'.«

Iz poslednjih intervjujev v nalogi veje precejšnje ljubosumje, včasih celo bes. Medtem ko so nekateri prebegli sogovorniki odkrito razočarani, ker so v nekdanji SFRJ nasedli mitu o »gastarbajterjih« kot izjemno premožnih in vsemogočnih »sosedih«, se druga stran zelo izrazito nagiblje k preziru – nehvaležnost, visokostno obnašanje, nesposobnost, lenoba, domnevno kalkuliranje s socialno pomočjo in hkratnim delom na črno se v razgovoru prepletejo z nacionalističnimi podtoni, skoz katere se pokaže, da »gastarbajterji« in pregnanci tudi na tujih tleh niso imuni za reči, zaradi katerih je tako klavrno in žalostno propadla SFRJ. Oziroma drugače: Kakor doma, tako se tudi v tujini kažejo zelo podobni obrisi povsem

navadnih medčloveških razmerij. Ta se urejajo in uravnavajo na zelo različne načine, a to je že tema, ki presega kompetence pričujočih ugotovitev.

8. RAZPRAVA

V nalogi sem se lotila obširne tematike in vanjo na eno samo temo (bivanje na tujem) vključila precej sogovornikov, raznolikih mnenj in na ta način poskušala podati sliko jugoslovanske bivanjske skupnosti v Berlinu. V to široko sliko sem zajela osnovno problematiko delavcev na začasnem delu v tujini, vojnih pregnancev in prosilcev za azil. Na prvi pogled različne populacije in skupnosti sem v izhodišču obravnavala enakovredno, z vso potrebno empatijo, ki mora zadevati preseljene osebe. Drži sicer, da se je človeštvo zmerom v svoji zgodovini selilo, toda v teh svojih postopkih je poznalo tudi bolj ali manj boleče selitve. Migracijo iz SFRJ v ZRN pojmem že kot zgodovinsko izjemno zanimivo, burno, včasih celo travmatično. Podobno kot notranje migracije po SFRJ, so se tudi občasne ali korenite selitve v ZRN obravnavale shematično – ugotavljamo sicer, da sta obe državi od konca šestdesetih let 20. stoletja podpisali celo vrsto sporazumov, a so obtičali kot ekonomska nuja. ZRN je potrebovala poceni delovno moč – in v delavcu iz SFRJ dobila predanega človeka – obenem pa v vsej zgodovini ni zmogla oblikovati stališč, ki bi omogočila enakopravnost. Z vojno se je že prej zelo administrativno naravnana situacija še dodatno zapletla. Ugotovitev, da je bila ZRN med socialno najugodnejšimi državami za bivanje, v konkretnem primeru ne pomeni kaj dosti – zgodovina migracij iz SFRJ v ZRN je zgodovina padca socialne države. Središčno obdobje je nekje v osemdesetih, ko je SFRJ intenzivno izvajala program ekonomske stabilizacije, ZRN pa počasi drsela v recesijo. V tistem času so migracije dosegle vrh, obenem pa je bilo to tudi obdobje zamrznjene zakonodaje – po nenadni otoplitvi odnosov med SFRJ in ZRN konec šestdesetih let 20. stoletja in po intenzivnem podpisovanju bilateralnih pogodb praktično do sredine devetdesetih, ko je bila ZRN prisiljena urejati pregnanske in azilantske zadeve, ni zaznati nikakršnega napredka.

Številne pripovedi, zlasti tiste, ki so jih za nalogo podali pregnanci in azilanti, so bile negativistične, neresnične ali pretirane, še posebej v primeru, kadar je bil govor a) o delu na črno; b) o tem, kako priti do rezidenčnega bivališča; c) kako pridobiti socialno pomoč in d) o tem, ali imajo sogovorniki »spodaj« (na ozemlju nekdanje SFRJ) kakšno lastnino oziroma nepremičnino. »Gastarbajterji«, ki imajo v Berlinu urejen status, tovrstnih težav v glavnem niso imeli in jih nimajo. Njihova pripoved je polna načinov, kako vse se lahko posameznik integrira v družbo. Pregnanci so, za razliko od njih, govorili, kaj pravzaprav pomenijo ti pojmi in so večinoma zatrjevali, da v nemško družbo niso integrirani. Pripovedovali so o svojem

vsakdanjiku in o tem, kako doživljajo Berlin. Vsaka zgodba se je organizirala okrog različnih tematik. Nekomu je bila važnejša njegova lastna preteklost za časa SFRJ, drugi so tisto razdobje v svojem življenju obsojali, večina pa je poudarjala tematiko varnosti, družine, mobilnosti. V nekaj primerih se je pripetilo, da so sogovorniki sami začeli govoriti o svoji »najpomembnejši« zadevi, ki se jim je dogodila. Vsekakor pa gre v vsakem primeru za dober uvid v njihovo situacijo, za gradivo, ki nam pove precej o konkretnem obdobju in raznolikosti migracij.

Verjetno bi ne prišla do takšnih zamisli in posebnega uvida, ko bi v Sloveniji ne preživela ključnega leta 2001. Sama sem bila migrantka in v Sloveniji – na pragu njenega vstopa v Evropsko unijo – sicer imela svoje konkretno (novinarsko) delo, pa vendar sem v določenem času občutila dve državi: eno prijazno in odprto, drugo mačehovsko, nacionalistično in nestrpno. Za pričujočo temo na prvi pogled to sicer ni najpomembnejše, pa vendar sem se v letu 2001 prav v Sloveniji soočila s posebno krizo, ki mi je dala misliti in me posredno navdušila za tematiko. Naj spomnim, da je bilo prav leto 2001, ko se je v širši javnosti razvedelo za afero izbrisani. Pa ne le to. Istega leta je svoje vrelišče dosegla problematika z azilnimi domovi in domovi za tujce. Zdi se, kakor da je Slovenija natanko v tistem obdobju izgubila zgodovinski spomin na Jugoslavijo in hkrati s svojimi upravnimi postopki počela marsikaj samovoljnega, in to iz preprostega razloga, ker še ni bila članica Evropske unije. Kaotično obdobje so zaznamovale številne zakonske nepravilnosti, predvsem pa v njem ugotavljamo, da so se razbohotili spletni forumi in »civilne iniciative«, ki so kdaj pa kdaj dobesedno mejile že na mentaliteto »vaških straž«. Današnje globalno stanje, ki zadeva migracije v Evropski uniji in razmerje do tujcev, ima svoje korenine tudi v dogodkih po Sloveniji 2001. Tedaj smo spoznali sovražni govor, in tik pred demonstracijami proti nestrpnosti istega leta je bila država dejansko na robu zahtev po linču. Po tem prelomnem letu se je sicer nekako obnovila uporna in nasprotujoča sfera, a je bila – in je še – pod udarom nenehnih očitkov »komunizma«. Zdi se pravzaprav neverjetno, s kakšno lahkoto sta na Slovenskem začela svoj pohod tako desni kakor sredinski ekstremizem: po eni strani sta, kar zadeva odnos do migrantov, že pred desetimi leti napovedala globalno sedanjost, po drugi strani pa so se nekatere stroke vendarle zbudile – preučevanje migracij, azilantov, pregnancev, izbrisanih ... vse to so teme, ki so se jih resno lotili v prenekaterem akademskem ali manj akademskem kontekstu. Ne le socialno delo, tudi kulturna antropologija, sociologija, pravo, psihologija, zgodovina ... so omenjene teme zanesljivo in občutljivo (velikokrat zgolj po

zaslugi posameznikov) vključile v svoj kurikulum, tako da je v prihodnje upanje, da novi izvedenci omenjenih strok ne bodo ostali brez sape, kot se je to pripetilo leta 2001, ko so dobesedno samo Mirovni inštitut in nekaj posameznikov reševali čast treznega odnosa do migracij.

Dolgoletno pavšalno javno obravnavanje jugoslovanskih delavcev na začasnem delu v Sloveniji; moralna panika, ki je zavela z gradnjo azilnih domov konec devetdesetih let v Sloveniji; ambivalentna razmerja do vojnih pregnancev iz BiH, ki so ostajali v Sloveniji pogostoma v povsem neurejenih in neprimernih pogojih; medijska podoba, ki je šla dostikrat na roko ekstremistom in pomagala soustvarjati sovražni govor – vse to je del tiste druge Slovenije, ki sem jo spremljala in hkrati že zapuščala. Državno, paradržavno, nevladno in splošno mnenje o silno občutljivi tematiki migracij me je pripeljalo v Berlin in mi istočasno tudi izostrilo posluš za probleme, s katerimi sem se ukvarjala.

Ko se je že zdelo, da so nacionalizmi in šovinizmi raznih vrst stvar 19. stoletja in poznejše zgrešene zgodovine, so priplavali na površje z vso silo. Še zlasti med prebivalstvom, ki je nekdam bivalo v skupni federaciji SFRJ. Raziskovanje migracij v tako razburkanem nacionalističnem in šovinističnem obdobju je sicer precej mikavno, a obenem tudi silno težko. Hvaležna sem, da mi je bivanje v mestu Berlin, tačas verjetno najbolj kozmopolitski in odprti urbani skupnosti v Evropi, omogočilo dovolj distance, da sem se problematike migracij iz SFRJ lahko lotila manj obremenjeno, a, upam, z vso potrebno skrbjo, natančnostjo in opozarjanjem na ključne probleme. Težav med raziskavo je bilo že sicer obilo, a sem se uspešno izognila vsaj (mikro)lokalizmom.

9. SKLEPI

- a) navidezne razlike med pregnanci in »gastarbajterji« zginajo, ko jih obravnavamo glede na zakonska razmerja, socialno politiko in vsakdanje obravnavanje oseb;
- b) jugoslovanska skupnost v Berlinu je pred padcem zidu sicer v osnovi – in večkrat prisilno – tvorila enotno nacionalno populacijo (jugoslovansko), a se je po začetku »balkanske vojne« prav tako hitro kot skupnosti v nekdanji SFRJ razdelila;
- c) kakor velja mitologizacija delavcev na začasnem delu v tujini, tako obvelja tudi hitra stigmatizacija pregnancev;
- d) samopomoč in solidarnost sta značilni za obdobje pred padcem berlinskega zidu;
- e) jugoslovanska skupnost v Berlinu se je preveč naslonila na pobude nemške večine, namesto da bi historično gradila svojo lastno politiko;
- f) ZRN je očitno pretiravala, ko je sprejela toliko pregnancev s področja nekdanje SFRJ; administrativno-socialne težave, do katerih je prišlo sredi devetdesetih let 20. stoletja, bi zagotovo ne bile tolikšne, ko bi bilo število manjše (ne gre pozabiti, da je bil izjemno visok finančni udarec tedaj tudi združevanje obeh Nemčij!).

10. PREDLOGI

- organizacije, ki se v Berlinu ukvarjajo s problematiko izseljenstva, delavcev na začasnem delu v tujini in pregnancev, bi se nujno morale še bolj profesionalizirati in v svoje vrste vključiti več socialnih delavcev, predvsem pa ljudi z migrantsko izkušnjo;
- delo z migranti je občutljivo in mora biti a) usmerjeno in obenem b) empatično; kakor je dobro rekla ena izmed sogovornic: doštudirala sem pravo, zdaj pa se ukvarjam s psihologijo, psihoterapijo in socialnim delom; vse omenjene smeri so pri takem delu sicer koristne, a zahtevajo specialističen pristop;
- migrantske organizacije v ZRN morajo biti v stalnem stiku s sorodnimi institucijami na področju nekdanje SFRJ – za te je značilno, da so ponekod organizirane boljše, drugod slabše; še več: na območjih, kjer je divjala vojna, so NVO in mednarodna skupnost vpeljale dobro psihoterapevtsko skupnost, a jim manjka drugega; marsikje je obrnjeno – vojna je prizadela široko območje in tudi tam, kjer je bil na videz mir, so po vrnitvi pregnancev potrebne enote za psihosocialno pomoč;
- že danes je čas, da se vedno bogatejša literatura, teoretska in empirična spoznanja o migracijah s področja nekdanje SFRJ v ZRN še dopolnijo in aplicirajo za prihodnje rodove, kajti videti je, da se bo večina držav jugovzhodne Evrope relativno kmalu pridružila Evropski uniji – kritična zgodovina raznoterih migracij v ZRN bo vsekakor koristna na več področjih;
- ZRN se zdi kot narejena za velike centre za preučevanje migracije; za zdaj je zadeva precej razpršena, saj so pravni vidiki ločeni od socialnih, antropologija to počne povsem ločeno od psihologije ali sociologije – medtem ko realistična zgodovina migracij v ZRN naravnost kliče po novem multidisciplinarnem pristopu, kjer so seveda ustrezno zastopani predstavniki vseh ključnih etnij, ki so se skozi desetletja naseljevale v ZRN (prav neverjetno se zdi, da je DFA, Nemška nogometna zveza, šele na letošnjem svetovnem prvenstvu v Južni Afriki upoštevala multikulturno načelo kot potencialno prednost za reprezentanco ZRN!).

11. VIRI IN LITERATURA

Bade, Klaus J. (1994): *Homo migrans. Wanderungen aus und nach Deutschland. Erfahrungen und Fragen.* Stuttgart: Klartext.

Barth, Fredrik (1969): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference.* Oslo: Johansen & Nielsen Boktrykkeri.

Brettell, Caroline B. in Hollifield, James F. (ur., 2000): *Migration Theory. Talking Across Disciplines.* New York in London: Routledge.

Castañeda, Heide (2008): »Paternity for Sale: Anxieties over 'Demographic Theft' and Undocumented Migrant Reproduction in Germany.« v: *Medical Anthropology Quarterly* 22(4): 340-359.

Chapin, Wesley D. (1997): *Germany for the Germans? The Political Effects of International Migration.* Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.

Cohen, Robin (ur., 1995): »Prologue«, v: *The Cambridge Survey of Migration.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dembsky, Helena (2008): *Mreženje, percepcija doma in konstrukt »drugega«.* Primer bosanskih beguncev v Berlinu (dipl. delo). Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF.

Dimova, Rozita (2005): »Duldung Trauma: Bosnian Refugees in Berlin«, v: *Migration Processes in Central and Eastern Europe: Unpacking the Diversity.* A. Szczepaniková, M. Čaněk in J. Grill, ur. Praga: Multicultural Centre, str. 47-52.

Europäisches Migrationszentrum (EMZ):

(1997): *Poročilo za leto 1997.* Internetni vir: <http://www.emz-berlin.de/> <20. 08. 2007>

(1998): *Poročilo za leto 1998.* Internetni vir: <http://www.emz-berlin.de/> <20. 08. 2007>

(1999): *Poročilo za leto 1999.* Internetni vir: <http://www.emz-berlin.de/> <20. 08. 2007>

(2000): *Poročilo za leto 2000.* Internetni vir: <http://www.emz-berlin.de/> <20. 08. 2007>

(2002): *Poročilo za leto 2002.* Internetni vir: <http://www.emz-berlin.de/> <20. 08. 2007>

Gennep, Arnold van (2000): *The Rites of Passage.* Chicago: University of Chicago Press (orig. *Les rites de passage*, 1909).

Grečič, Vladimir (1994): »Savremene migracije radne snage u Evropi«, v: *Međunarodna politika* 1028. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Mednarodna organizacija za migracije (IOM) (2004): *Approaches to Integration*. Ljubljana: Gaya.

Lukšič-Hacin, Marina (2007): »Normativni vidiki in delovne razmere za migrante v Zvezni republiki Nemčiji«, v: *Dve domovini – Two Homelands; razprave o izseljenstvu* 25. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, str. 187-208.

Mežnarić, Silva (1986): »Bosanci«. *Ili kuda idu Slovenci nedeljom?* Ljubljana: Republiška in univerzitetna konferenca ZSMS.

Pavlica, Branko (2005): *Migracije iz Jugoslavije u Nemačku*. Zagreb: rokopis – izvorno znanstveno delo.

Pirjevec, Jože (1995): *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadorđevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa.

Rapport, Nigel in Overing, Joanna (2000): *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London, New York: Routledge.

Rozman, Vilko (1969): »Zaposlovanje naših delavcev v ZR Nemčiji«, v: *Slovenski izseljenski koledar '70*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, str. 57-62.

Službeni list SCG (2003): »Osnovni zakon (ustav) Savezene republike Nemačke, Beograd 2003, str. 18-37.

Stare, Franci (1970): »Slovenci na tujem«, v: *Slovenski izseljenski koledar '71*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, str. 50-4.

Svetek, Lev (1969): »Novi mednarodni sporazumi Jugoslavije na socialno-političnem področju«, v: *Slovenski izseljenski koledar '70*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, str. 74-80.

Štumberger, Saška (2005): »Slovenski selitveni tokovi v Nemčijo in spreminjanje vloge slovenščine«, v: *Dve domovini – Two Homelands; razprave o izseljenstvu 22*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, str. 95-114 .

Deutsche Welle (1993): *Sve veči teret izbeglica*, citirano po *Tanjug-press*, št. 176, 9. septembra 1993.

Turner, Victor V. (1974): *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*. London: Penguin Books.

Zorn, Jelka (2006): »Od izjeme do norme. Centri za tujce, pridrževanje in deportacije«, v: *Časopis za kritiko znanosti 34/226*, Ljubljana: Študentska založba.

12. PRILOGA – INTERVJUJI V CELOTI IN V IZVIRNIKU

Sagovornik 1

Koliko imaš godina?

Pedeset jednu. Ja sam 1958.godište.

Gde si se rodio?

U Foči.

Koje si škole završio?

Srednju ekonomsku u Goraždu.

Da li si oženjen?

Bio!

Jednom ili više puta?

(smeh) Jednom.

Gde je to bilo u Nemačkoj ili u Jugoslaviji?

Sve je to bilo u Jugoslaviji.

Da li imaš dece?

Nemam.

Da li si zdrav?

Jesam. Ja mislim da jesam.

Ne ideš kod lekara?

Ne idem.

Reci mi kako si došao u Berlin, na koji način i kada?

Došao sam 22. juna 1995.godine. Pre toga sam bio Sarajevu u Bosni, a onda sam bio osam mjeseci u logoru.

U kom logoru?

Kod Srba. Onda sam razmenjen na aerodromu u Sarajevu i onda sam otišao u Pazarić i tamo sam bio od 1993 do 1995.godine.

I onda kako si odatle krenuo?

Bivša žena je imala sestru u Austriji i onda sam ja hteo da odem tamo. Ona je u stvari htjela da ih poseti, sestru, majku i oca, i sve je bilo regularno do Zagreba. Imao sam garantno pismo iz Austrije. Imao sam bosanski pasoš, i onda kada sam u Zagrebu došao u Austrijsku ambasadu, oni meni nisu dali ulazak u Austriju, nego su mi rekli »sačekaj kada se rat završi pa onda možeš dobiti vizu«. Onda sam ja našao neke ljude u Zagrebu, na crno sam došao u Sloveniju, iz Slovenije u Austriju, tamo sam bio jedno deset-petnaest dana, pa onda opet veze se tražilepa opet na crno u Njemačku.

A kada si išao na crno da li si plaćao nešto?

Ja nisam plaćao ništa, sve troškove je snosila ova njena familija, od žene.

Tada si još bio oženjen?

Da, sve vreme sam bio oženjen.

A gde je žena otišla?

Ona je otišla iz Zagreba prije mene jedno sedam dana sa sestrom. Ja ne znam kako su oni prošli...njoj su doneli neki pasoš...otac je imao papire austrijske... pa su oni valjda nekako prošli sa autom... pa ih niko nije ni gledao.

Da li se sećaš kada si prešao u Nemačku u koji grad si stigao?

Auuu, znam da sam prošao Kitzbühl...bili smo u centru i onda su došli po mene da idemo za Frankfurt. Imao sam nekog rodaka, znaš i u auto...i onaj...kako to već ide...sad on govori ne mogu ovuda i krenemo drugim putem i uhvati nas policija. Jednu noć prenoćim u zatvoru i onda su mi rekli da ne mogu da budem u Njemačkoj pa su mi rekli da mogu da biram kuda ću da se vratim u *Kroacija...Bosna*...čini mi se da su oni pomenuli još par zemalja gdje nije trebala Bosancima viza. Ja sam bio rješio da se u Hrvatsku vratim. I onda smo od naših para ja i žena uzeli kartu za Hrvatsku do Zagreba. U Salzburgu na presedanju me preuzela autrijska policija i naplati mi kaznu što sam ušao u Austriju.

Koliko si platio kaznu?

Ja mislim da je bilo negdje oko 300 maraka... I dok sam čekao presedanje tu u Salzburgu, sretnem neke Bosance, i kažu mi »ne treba ti da se vraćaš mi ćemo te preuzeti«. Oni mi nisu ništa uzeli para, već su rekli da će drugima povećat cijenu da bi pokrili moje troškove. I onda su me prebacili, ja mislim jedno ...hmmm..tamo dole negdje prema Minhenu smo krenuli u tom drugom pokušaju. I ovaj... po nas nije niko ni došao, nego nas je opet neko pokupio... Niko nas nigdje nije ni čekao. Ne znam ni gdje sam bio, noć je bila, tu smo prenoćili. Onda smo odatle otišli u Frankfurt, u Erbach... I tamo sam mislio da ostnem...međutim tamo nisu primali, onda čujem pričaju da samo još jedino Berlin prima izbjeglice. I sjednem u Frankfurtu na voz i odem za Berlin. U pasošu su udarili onaj pečat da sam ja ušao u Njemčku onda su ga prekrižili. Drugi dan kada sam stigao u Berlin, odem u policiju za strance..... I ja sam mislio šta li će sad da bude. Vide da sam ušao...izašo...To je bilo znači 6. 2. kada su me onda uhvatili, a ja sam se onda 22. 2. ovdje u Berlinu prijavio i dobio sam šest mjeseci boravka odmah.

I kako su reagovali ovde u policiji, kako si sa njima komunicirao?

A ovdje..ma, ne! Ovdje me jedan odveo i rekao mi: »ma znaš šta, odvešću te ja na policiju da se prijaviš, odvešću te na socijalu da se prijaviš, ti ćeš meni dati sto maraka. Ail znaš šta, dobićeš ovdje socijalu, dobićeš pomoć, pare za garderobu«...tako je i bilo. A onda je on meni rekao: »ajde sad da mi malo pričaš kako je bilo dolje za vrijeme rata.« A ja nemam pojma ni ko je ni šta je a još mi uzeo sto maraka i sad bi da ja njemu pričam kako je bilo dolje...Pa sam ja njemu rekao: «Važi, ali daćeš i ti meni sto maraka da ja tebi pričam kako je bilo«. Posle smo se nešto dogovorili, šta da ti kažem(smeh). Nije ni došao.

Koje ti je bilo prvo mesto stanovanja?

Uh! to je bilo ovdje negde u blizini, u centru, ali ja sam tamo samo prenoćio. To je bio neki dom za izbjeglice, azilante, šta ti ja znam... ja se samo sjećam nekog pansiona...ušli u sobu.. i valjda je mlijeko curilo iz frižidera. Znaš kako je to u ljeto smrdjelo, tako da nisam mogao normalno tamo da prenoćim. Onda su drugi dan došli i rekli: »Ne možeš ovdje« i istjerali me. »Moraš ići« rekli mi ...ja onda opet na socijalu i onda su me poslali na Pankow. Aaaa, došao ja na Pankow tamo još gore.

To je bio Hajm na Pankowu?

Ma ja! Ja tamo došao to su neki kontejneri bili znaš šta! Neka plastika, dole oni podovi prljavi, kupatila zajednička..... ko?!.. Ne znaš šta, toaleti prljavi. To smrdiiii. Tamo nisam ni prenoćio. Isto, predao onaj papir da sam tamo. U međuvremenu stupim u kontakt sa ovim kolegom u Golhajmu kod Regensburga i onda sam uzeo onaj Mitfahrerzentrale što platiš tridest maraka pa se sa nekim voziš do dole pa kad se vraća on te pokupi. Tako...znaš? Onda me je jedan dovezo do Regensburga, onda je moj kolega došao po mene i tamo sam ostao mjesec dana. Kad sam se vratio, kad ono i iz Pankowa me istjerali. Oni su tražili da ja potpišem da sam bio tamo. Žena je doduše bila tamo. Ona je ostala u Pankowu, njoj ništa nije smetalo.

No, oni su meni rekli da ja potpišem da sam ovdje spavao, a ja sam reko: »Šta ću ti ja to potpisat, bolan, da sam ovdje spavao«. I onda sam.....eh! onda ja nekako i to potpisao. Gde sam onda otišao?...Čekaj.....A jao! sa Pankova sam otiša na Bisdorf . A gdje god da sam došao to je sve jedna ciganija bila, sve Hajmovi i Hajmovi. I tu u međuvremenu zaglavim u bolnicu. Kada sam došao, riješio sam da neke pretrage izvršim i onda su oni tu meni na jetri našli tu neku cistu. I na kraju su utvrđivali da li je cista ili tumor, pa se na kraju ispostavilo da je henikokus. I onda sam otišao na operaciju, i onda kada sam izašao opet sam otišao na Bisdorf i onda sa Bisdorfa sam došao ovdje na Gleisdreich, negde 1996. godine. U međuvremenu sam se u junu 1996. godine i rastao sa ženom.

Zašto?

Pa šta ja znam ...ona je htjela da ide kod svoje majke. Ja nisam htio. Ja sam joj rekao: »Ako odeš nemoj se više vraćat«. Ja sam se tada tek bio vratio iz bolnice. Ona je otišla. Kada se vratila dobila je rok od tri dana da izađe, da sve svoje odnese. Prvi dan ona ništa! Ona misli da se ja zezam. Drugi dan sam joj rekao da neću više da je vidim. Treći dan je izašla. Rekao sam joj da sve što ima svoje iznese inače će sve da završi u kontejneru. Međutim, ona je iznijela neke stvari, a znaš šta...ostavila dokumenta. Šta će meni, ba, tvoja dokumeta! I neke diplome iz srednje škole! I uzmem i sve joj pobacam. I reko sam joj tako! Sve što ostaviš ne treba ti, ja ću sve to da bacim! Sve sam odneo u kontejner.

To na Gleisdereichu je isto bio Heim?

Da jeste Hajam bio! Ali evo sad vidim od toga su napravili hotel. Al' tu mi je bilo najbolje. Imao sam svoju sobu, imao sam kupatilo svoje, ni sa kim više nisam bio.

A kakav si status tada imao ovdje?

Status izbjeglice.

Da li su ti nekad pretli izgonom iz Nemačke?

Posle šest mjeseci odmah su rekli nema više! Rat je završen! Sad računaj, ja sam došao u junu 1995. godine, a u decmebru sam bio na operaciji, bio sam mjesec dana u bolnici. Kad sam izašao iz bolnice uzimaju mi pasoš, daju mi neku trolisnicu, e onda sam ja išao kod lekarke koja je pravila neki zahtjev za onaj *Aufenthal*. Ona je to pravila u decmebru 1995, ja sam na to čekao dvije godine. Ja sam na to bio i zaboravio.

A šta si radio u međuvremenu, da li si radio neki posao?

Ništa! Živio sam samo od te socijalne pomoći.

Pa jesi li bio zadovoljan tom socijalnom pomoći koju su ti davali?

Pa zamisli koliko si zadovoljan (smeh), kad ti neko dadne nekih 300-400 maraka, a ja pušim dvije kutije cigara dnevno. Ništa mi to nije moglo ni bitno niti ne bitno pomoći!

Da li si ti trebao da plaćaš taj stan gde si živio ili ne?

Ne, oni su plaćali stan, plaćali struju i davali mi tih nekih 400 maraka. Pa onda sračunaj ja trebam cigare, ja sam... znaš šta! Ništa ti ja ne znam da spremim da jedem, pa sam jeo uvijek nešto spremljeno, pa sad - koliko pokrije- pokrije.

Da li si radio nešto na crno?

Nisam ja ništa radio na crno. Šta sam ja znao raditi? Ja nisam znao raditi po bauštelima. Ppojma nisam imao. Ako si hteo raditi na crno onda ti je to bio jedini posao.

Šta si radio u Sarajevu?

Bio sam referent za nabavku i prodaju.

A da li su ti preko socijale tražili neki posao?

Nisu oni meni ništa ni mogli tražiti jer ja nisam imao ni radnu dozvolu. Nisam imao pravo rada. Ko je do 1993. godine došao, on je i dobio radnu dozvolu. Posle više nisu davali radne dozvole. Ja sam radnu dozvolu dobio tek tamo negdje 1999-2000. godine. Ja sam onda kada sam dobio pravo rada, preko socijale ovde radio u sudostu..negde oko tri godine krajem devedestih.

Kako je išlo dok nisi dobio dozvolu za rad?

Pa prvo je ova lekara Katarina pisala da dobijem taj Aufenthalt, onda sam posle dvije godine išao na sud, to suđenje je trajalo 15 do 20 minuta ...

Zašto si išao na sud?

Mislim da me je sudija više ispitivao o privatnom životu nego o boravku. Pitao me da li sam oženjen, ja kažem da nisam a kažem i da nisam ni razveden, a on ti meni što se ne razvedeš? Pa ja nisam znao da se ja ovdje mogu razvesti....

Zašto su te zvali na suđenje?

U vezi ovog zahtjeva što je Katarina pisala, za ostanak.

Na osnovu čega si ostao?

Pa znaš, u to vrijeme su, znaš, svi ostajali na osnovu ratnih trauma. Ideš kod doktora i na kliniku da dokažeš da si preživio to u toku rata. To je ostanak na osnovu trauma zadobijenih u ratu.

Četiri godine svaki put kada ideš na policiju moraš im donjeti atest, potvrdu od doktora da si ti traumatiziran, da si ti bolestan, svaki put, svakih šest mjeseci moram dokazivati! Bog te mazo, znaš šta, pa to može nakon 6 godina da ti se pojave te ratne traume, nije ti to gripa, a oni traže svaki put novi atest. Znači, negdje nakon godinu dana od suđenja kada sam otišao na policiju dobio sam Aufenthaltsbefugnis, samim tim i pravo na rad, to sam dobio na godinu dana. Međutim, šta će meni to, šta ću ja raditi ovdje, ne znam ja ništa raditi.

A nemački, jesi učio?

Nikad! Znaš šta... Kako sam ja mogao naučiti njemački kada sam ja svaki put kada sam išao na policiju dobio određeni broj mjeseci koliko ću eventualno ostati ovdje.

Prvi put kada sam išao, dobio sam šest mjeseci, e i onda me priprema da me istera, a ja onda kažem sebi... "Šta ću sad učiti. Sad da sjednem da učim Njemački tri mjeseca pa onda da me istjera, šta mogu?" Prvo dobiješ sedam dana, pa onda četrnaest dana, pa za tri mjeseca znao sam šest puta ići na policiju. Tamo gužva, »izvinte nemamo termin dođite sljedećeg puta«. U takvoj situaciji učiti njemački jezik je bilo nemoguće. Svaki put kada ideš na policiju strahuješ da li će da te strpa u avion. Prvi ljet za Sarajevo, znaš, nikad kada odeš u policiju nisi bio siguran da ćeš se vratiti, hoću reći iz nje, policije, izaći i otići

toj kući gdje si. Ja sam gledao samo da mi ne zakažu četvrtkom jer četvrtkom je bio let za Sarajevo. Znaš šta.... onaj...samo da mi četvrtkom ne pada onaj termin kod njih. Sve negdje do 1999. godine ja sam svaki put strahovao. Pet godina ovdje strahuješ pa ti onda kao pada na pamet da učiš njemački jezik, glupost! Znaš šta, da me je odmah naterao i reko: "Evo ti boravak, evo ti u školu idi, na kurs idi, uči njemački jezik". Nego on meni pet godina pretilo s izgonom a ja treba da učim da učim njemački! Sad on mene sa pedeset jednom godinom da integriše! Što me nije integrisao kada sam imao trideset sedam godina, kada sam došao ovdje relativno mlad a ne sad kad više nisam ni za kakvu integraciju.

Ni sad ne misliš da učiš njemački jezik?

Što ću ja sad učiti njemački? Nisam ja više mlad da učim njemački! Ah! Šta? Da super znam njemački ko će mene primiti s pedeset jednom godinom da radim? I ja da sam poslodavac, znaš šta, ja bih gledao da uzemem nekog od dvadeset i pet i što zna super njemački i što je zdrav i što je mlad! Znaš šta ...treba uzeti čovjeka od pedeset godina, pa će tri mjeseca ili mjesec raditi i kičma ga uhvati i ode na bolovanje. Šta bi ti da si poslodavac? Uzela mene od pedeset ili onog od dvadeset i pet što može sedamdeset puta više i bolje...

Šta si radio kad si dobio dozvolu za rad?

NIŠTA! Ko da je nisam ni dobio.

I jesi li šta u ovih četrnaest godina išta radio?

Koliko sam radio? To što sam i radio, radio sam preko socijale. Prvo mi je socijala našla neki posao i bruto je bilo negdje oko 850 eura. Onda sam došao ovdje u sudost, radio kao hausmajstor godinu pa onda opet pauzirao. Eto! U međuvremenu sam otišao na jedan kurs njemačkog za tri mjeseca.

I je si li šta naučio za ta tri meseca?

Ništa nisam zapamtio. Ništa nisam naučio.

A jel' razumeš nešto njemački?

Ništa! Razumijem kad znam o čemu se priča. Znači kad znam temu onda bih nešto i razumio..al' neku temu da upadnem sad. tri-četiri riječi razumijem i onda ako zmognem povezati..Al' ovako nešto mogu razumjeti, kada znam o čemu se radi.

I kako si ti ovdje u Berlinu provodio svoje slobodno vreme?

Super! (smeh). Malo para imaš i onda kupiš socijal kartu za U-bahn-S-bahn i ihhhh...

Koliko košta socijalna karta za gradski prevoz?

Kada sam došao bila je deset maraka, što je bilo najbolje i najjeftinije je bilo. Eto sad je trideset dva eura ako u marke pretvoriš to ti je negdje oko 66 maraka...I onda kaže nema inflacije...Ima! Vidiš da ima.

Znači obišao si Berlin?

Da obišao.

Da li se družiš ovdje sa nekim?

Malo, jako malo.

A kada se družiš da li se družiš sa Njemcima ili sa našima?

Njemci nisu. Kako ću se ja bolan družiti sa njima. Mislim...volio bih ja da znam pričati s njima. Možda bi se s nekim i posvađao a s nekim bi se i ispričao ali bi se uglavnom malo posvađao.

A zašto?

Pa tako.

Ne voliš Nemce?

Nije da ih ne volim nego ih ne razumem. Meni se ništa ovdje, ba, ne sviđa. Nije meni to normalno u U-bahnu i jede i pije i spava i čita i sve ono što im padne na pamet, ... znaš šta...jedino što im je dobro što imaju termine, što su tačni. To mi se sviđa, ali nisam ti ja ni na to naviko da ispoštujem tu tačnost uvijek malo zakasnim.

Kako su se ponašali prema tebi kada si vadio papire?

E, ne znam šta da ti kažem. Možda je neko meni hteo i da pomogne, možda je neko i nešto fino rekao ali ja njega nisam razumeo. Mogli su se fino i ponašati ali ja njih nisam ni slušao.

Da li ima osim *nemačke tačnosti* da ti se još nešto sviđa u njihovom mentalitetu?

U početku...ono znaš, kada sam tek ovdje došao pa prvih godinu dana kada sam nekoga nešto pitao, svidalo mi se to što su oni stvarno htjeli da mi pokažu, recimo ulicu ili neku ustanovu. Toliko su se oni trudili, to mi se svidalo, posebno ovi stariji a ove mlađe nisam ni pitao. Nije tim starijim, moram priznati, bilo teško ni poći sa tobom nekih 100-200 metara da te prate da ti nešto pokažu da te nekuda odvedu. E, to je jedino! A ostalo ništa mi se ne sviđa.

A kad uporediš naš i njihov mentalitet?

Ma šta se meni moglo dopasti u našem mentalitetu ili njihovom kada sam ja tako morao živjeti sa svojih 37 godina.

Kako je izgledao tvoj život u Jugoslaviji pre?

Do 1991.godine SUPER! Imao sam posao, super posao! Onda slobodu, mogao sam da idem gdje god sam htio. Niko me nije pitao ni ko sam, ni šta sam ni odakle sam. Doduše pitali su odakle si ali niko nije pitao ko si, šta si, koje si nacionalnosti. Ako kažeš da si iz Bosne, za nas je važno pravilo *glupi Bosanac*, ali nije bilo bitno da li si Srbin, Hrvat ili Musliman. Svi smo bili glupi bez razlike...tako je bilo do '91. a onda...

Da li imaš neku imovinu dole?

Imam nešto u Sarajevu, tamo sam kuću počeo graditi, imam od majke imanje a od oca mi je ostalo imanje u Crnoj Gori.

Da li imaš nekoga dole još?

Da imam dva brata.

Da li ti je u ratu neko stradao?

Od bliže rodbine brat od strica dole u Sarajevu kada je ono počelo.

Da li bi se sad vratio dole s obzirom da ti se ovde ništa ne sviđa?

Ne bih se ja vratio opet dole, znaš šta, NIKAD! Išlo bi bilo gdje al dole ne bih. To nije više ono što je nekad bilo. Izmenjeno je to bolan, sve neko drugo stanovništvo. Ja bih više voleo da su recimo ostali dolje u gradu i Srbi i Hrvati koji su živjeli tamo i bili tamo rođeni, nego što su se oni morali odseliti. Svi oni koji tokom rata nisu smjeli napuštati grad nakon završetka rata su morali da idu. A onda su došli neki Muslimani sa strane i potisnuli ove stare...a ti novi su za mene, znaš šta... ja kada bi došao dolje nikoga ne bih poznavao.

Jel ideš dolje u posetu nekada?

Nikad nigdje. Svih ovih četrnaest godina sam u Berlinu.

Da li si imao dovoljno novaca kada si živeo u Sarajevu?

Imao sam. Dole se dobro zarađivalo i imao sam super posao. Radio sam u trgovačkoj firmi vrlo velikoj. Imao sam potpuno sreden život i sve....

A ovde kako se osećaš sada nakon toliko godina i sa novcem koji sad dobijaš?

Nije to to... da ovdje dobijam 2000 eura, nego radim i dobijam oko 940 eura od toga platiš stan 420 eura, daš 300 eura na cigare i ostane da živiš kao biljka.

Da li si vidao ženu otkako je otišla?

Ne, nisam je nikada video, osim na razvodu. To je bilo neophodno.

Znači, nemaš nikakvih kontakta skoro ni sakim?

Ne, ni sa Njemcima ni sa našima.

Kako gledaš na *gastarbajtere* ovde?

Gastarbajtere? Meni je njih žao. Kada sam video gdje su oni živjeli, po kakvim stanovima i penzije zarađivali. A dolje kada mi dođu, mah, a ovdje ništa. Zarađivali su oni, puno su zarađili, ali su živjeli u nikakvim stanovima, u nikakvim uslovima. Nisam ja to znao, ja sam imao sestru koja je ovdje radila kao *gastarbajter* dvadeset i pet godina. Ja nisam nikada htjeo doći ovdje u Njemačku. Ja sam mislio da je ovdje sve super. Znaš šta, kad dođu oni dolje u ono vrijeme autom, donese ti on kasetofon, pa onda mi kopamo temelje njegovoj kući jer je eto donio kasetofon kao puno ga je platio i to. Kad ono to košta pet maraka. A i oni Njemci to ovdje izbace pa ga on pokupi i donese dolje i kaže »*Koliko sam ja to platio!!!*«....Ma šta si ti bolan platio! Njemač ti dao!

Da li ti neko dolazi u posetu?

Samo jednom sin od brata.

A da li si nešto uštedeo i slao dole?

(smeh) Nikad ništa.

Koliko dugo si bio u logoru?

Osam mjeseci.

Da li si bio u nekom poznatijem logoru?

Mah! nema ti za mene poznatijih od onih u kojima sam ja bio. Adžići, Svrake i čuvena Kula, čuveni logor iz bivše Jugoslavije. Tamo je i inače bilo malo drugačije.

Kako si uspeo da se izvučeš živ?

Razemnom.

Kako je tekla ta razemna?

Pa tako ti recimo uhvatiš petnaest Muslimana ja petnaest Srba i onda se dogovaramo ...ajmo i tako to...

A kako su te uhvatili?

Ah, kao laika su me uhvatili! Znaš ja sam mislio da svuda može biti rata ali u Bosni ne. Pogotovu dolje u Sarajevu. Ajde ako bude može biti u nekim pograničnim dijelovima...tamo gdje su granice sa Hrvatskom, Srbijom, Crnom Gorom. Tu može biti šuškanja, a u Sarajevu ne može biti rata. Ja sam znaš u Sarajevu kuću počeo gradit. I onda kada se više nije moglo iz Sarajeva...tja! kako su me uhvatili!... pa opkolili su kuću uhvatili me! Opkolili sve. Nisu samo mene tako, pa svakoga su. Kažu »Ajde samo da te odvedem do stanice policije da daš izjavu!«. Šta sam ti ja bolan da ti dam izjavu? Kakvu izjavu da ti ja dam?

Ti Srbi su bili iz Bosne ili iz Srbije?

Iz Bosne su bili ti što su mene uhvatili. Nisam nikakvu izjavu ni dao, nisam se nikada više ni tamo kući vratio. Kada sam došao u stanicu počeli su da me nešto ispituju kao da sam im ja neko vojno lice da mu ja otkrivam ko ima a ko nema pušku. Pojam ti ja, bolan, nemam ...otkud ti ja znam ko je imao a ko je nemao pušku. Tako su me malo ispitali i onda nema kući, ostajem ja ovdje . U neki podrum me strpali, kakva bolan policija!!! Onda su me posle toga odveli dalje u logor.

Kako su se ponašali prema tebi?

Znaš šta bilo je... znaš šta, znalo se odmah ko je obrazovan a ko nije. Ko je obrazovan on se tako i ponašao. A kad ti dođu oni seljaci iz brda možeš misliti njihovo ponašanje?!

Oni su bili regularna vojska?

Za mene je jedina regularna vojska bila JNA, dok je bila a ostale su bile paravojne formacije. To su pravljene jedinice sve od bosanskih Srba. Kada sam bio u Svrakama tamo je bila i Srpska dobrovoljačka garda, ali oni su bili sa strane, oni su bili za čišćenje terena. Ti domaći su morali sve da odrade, a oni su sve ostalo dokrajčili. Znači ili da pljačkaju ili da ubijaju ako je neko ostao za ubijanje. Došao jednom upravnik logora i kaže: "*Ajde!*". Kad treba nešto da se odradi. Sećam se, imao je onaj amblem Srpske dobrovoljačke garde, svadali su se sa ovima ovdje...kaže »*vaše je da pripremite teren a naše da ga očistimo!Ako se teren ne pripremi onda ništa!*« Ja sam bio povredjen ali su me ipak povelu na razmenu. U celoj toj zbruci bili su neki i dobri...vala dali mi dve pakle cigara 57, ne znam ni odkle mu! Vodili su me u ambulantu.

Kako se pripremao teren?

Teren se pripremo uglavnom za čišćenje granatama ili pešadijom ili isterati ili popuniti liniju. Mi smo logoraši njima služili za kopanje rovova, za nošenje municije...onda gledaju ako je neko ostao pa onda zarobljavaju ili ubijaju na taj način se teren čistio. Mene su tamo nakon osam meseci razemnili. Zarobljen sam 8.6.1992 a sledeće godine sam razmenjen 8.2.. To su u mom životu najbitniji datumi tada bili. Bitno mi je bilo i kada su me iz Svraka prebacili u Kulu. Kada te prebace sa lošeg na gore. To kao da ti iz Hajma odmah daju stan (smeh). I onda sam nakon nekog vremena bio pušten to jest razmijenjen.

Koje si veroispovesti?

Ako ja u nešto vjerujem - ja ti u ništa ne verujem. Ali islam ako je to to a Musliman po nacionalnosti.

Sagovornica2

Koliko imaš godina?

Sada sam skoro napunila 44 godine.

Gde si rođena?

U Prištini.

Koje škole si završila?

Završila sam Pravni Fakultet u Prištini, od 1984. do 1988. godine.

Da li si udata?

Jesam i imam dvoje dece. Ćerka mi ima petnaest godina a sin deset.

Da li si zdrava?

Jesam.

Reci mi, kako si došla u Berlin i koji je bio razlog tvog dolaska ovde? Kako je izgledao taj put?

Moj otac još od 1969. godine radi ovde u Berlinu, tako da sam ranije stalno dolazila ovde kod njega u posetu i Berlin mi kao grad nije bio nepoznat. Kao turistkinji Berlin mi se jako svidjao. Imala sam neka određena osećanja prema Berlinu. Ali ovako, da živim u Berlinu kao sad, nikad nisam razmišljala ni htela. Negde 1992.godine moj suprug, koji je bio novinar u Prištini, dobio je drugi poziv za Sud jer je napisao neki artikal za novine 'Novi Svjet'. Zbog tog poziva su on i njegov kolega morali da napuste Prištinu. I, tako smo mi bili primorani da idemo. Nije bilo da smo hteli da idemo iz Prištine, nego smo morali, i napustili smo je 1992.godine. I putovanje je bilo organizovano. Išli smo autom do Berlina.

Kada ste došli u Berlin, gde i kod koga ste došli?

Došli smo ovde kod mojih roditelja u Berlin. Kao što sam rekla, moj otac je ovde radio od 1969.godine a majka je ovde došla godinu dana pre nego što smo moj suprug i ja došli. Moja sestra i brat su takodje došli ovde 1991. godine.

Sa kojim pasošem ste došli i kakav ste status dobili ovde, a kakav ste status imali u Prištini?

Moj suprug nikada nije imao nijedan pasoš jer je bio u zatvoru u Prištini. Ja sam ranije imala jugoslovenski pasoš međjutim, kada sam htela da ga produžim, rekli su mi da moram za to da idem u Beograd. Nisam znala tačno razlog zašto to nisam mogla da uradim u Prištini. Onda je bilo rečeno, kao, mi novinari ne trebamo da imamo pasoš.

Šta si ti radila u Prištini pre odlaska?

Prvo sam studirala a onda sam upisala postdiplomski, krivično pravo.

I, jesi li radila tamo nešto u svojoj struci?

Završila sam praktični deo kod advokata kao pripravnik međjutim, tada kada sam ja upisala poistidplomski i kada sam završila sa praksom onda se Univerzitet zatvarao zbog političke situacije i nisam više mogla da studiram. A moje kolege, koje su već počele da rade, bile su izbačene sa posla.

Znači, došli ste u Berlin bez pasoša. Kako je tekla procedura dobijanja papira u tom slučaju?

Imali smo neku legitimaciju, slično ličnoj karti i to smo ovde predali u policiji za strance da se vidi da ovde boravimo. Pored toga smo predali sudski poziv koji je moj suprug dobio u Prištini kao i papir da je bio u zatvoru dole; dali smo i sve članke iz novina koje je moj suprug pisao. To su bili artikli koji su u to vreme bili opasni da se objave i da se ostane dole. Na osnovu toga smo dobili azil koji smo tražili. Znači, mi smo ovde imali status azilanata.

U kom roku ste dobili azil?

Za nekih godinu dana.

Gde ste živeli za to vreme?

Prvo smo malo živeli kod mojih roditelja a onda smo dobili stan.

Od čega ste živeli?

Tada, kao i sad, živeli smo od 'sozialhilfe' (socijalna pomoć).

Kada ste ovde došli, da li ste imali nešto novca ili ne?

Imali smo novaca jer je sve bilo organizovano i sve je trebalo da se plati. Ja sam imala oca ovde i nisam trebala nešto mnogo novac da bih preživela.

Da li je neka rodbina ostala u Prištini?

Brat od strica i nekoliko rodjaka.

Da li imate neku imovinu u Prištini u slučaju da želite da se vratite?

Svoje ništa nemamo. Mi smo bili studenti i nismo imali neku imovinu. Muž, koji je radio kao novinar, nije imao novac da bi izgradio ili kupio kuću. Ako bi se vraćali dole mogli bismo da živimo kod oca od mog supruga. Međutim, sada nikad više ne bih pristala da živim tamo.

Na koji način ste tražili socijanu pomoć?

Ne mogu da se setim.

Sada imate nemačko državljanstvo?

Da, ali smo prvo imali plavi pasoš za azilante. To je značilo da imamo neograničeni boravak. Sa tim pasošem smo mogli da živimo ovde ali pošto Kosovo nije bilo nezavisno do nezavisnosti, nismo mogli tamo da idemo a ni na područje bivše Jugoslavije. S obzirom na te okolnosti odlučili smo se da napravimo nemački pasoš. To je za nas bilo pitanje i emocija. Nije jednostavno da danas kažeš da si Albanka a sutra da si Nemica. Dosta smo razmišljali da li da se odlučimo na taj korak da uzmemo nemčko državljanstvo. I na kraju smo se najviše odlučili zbog dece a i da bismo mogli da se krećemo na području nekadašnje Jugoslavije a pre svega, Kosova. Nemački pasoš smo dobili nakon 15 meseci od dana kada smo predali molbu. To je bilo Decembra meseca 2006.godine a azil smo dobili 2003. godine. Znači, u međuvremenu je prošlo jedanaest godina. Ranije nismo ni pokušavali da tražimo jer smo morali da se prethodno odreknemo jugoslovenskog državljanstva da bi podneli molbu za nemačko državljanstvo. Današnja srpska a nekada jugoslovenska Ambasada je za to tražila 15.000 eura. Ja znam ljude koji si taj novac davali i na kraju nisu dobili ispis iz državljanstva, tako da mi nismo ni pokušavali, mada toliko novca za nas sve nismo ni imali. Onda je na snagu stupio novi zakon samo za Albance, da ne trebaju da se odreknu srpskog državljanstva da bi dobili nemačko državljanstvo tako da smo mi onda to iskoristili i predali za državljanstvo.

Koliko dugo ste živeli samo od sojalne pomoći?

Ne dugo. Moj suprug je završio pravo međutim, ovde je prvo radio neku restauraciju a sad radi na 'bauštele'. Ja radim ovde u südostu više kao socijani radnik i psiholog iako sam završila pravo.

Da li se on nekada ovde bavio novinarstvom?

Jeste, ali nije bilo plaćeno. Zajedno smo radili ovde na jednom kanalu, koji je otvoreni kanal u Nemačkoj. Imali smo po dve emisije nedeljno. Ja ovde radim od 2001. godine preko raznih projekata.

Kako ste sa tako malo novca uspeali da preživite?

Kada ste nešto mora onda se mora.

Stan ste dobili od nemačke države?

Da, stan smo dobili od njih i plaćamo kiriju. Danas se stan preko socijale može dobiti lako; kada smo mi dolazili bilo je jako teško, tako da smo morali da damo nekom 3000 evra da smo dobili taj stan gde smo tada živeli. Sada to nije tako problematično jer ima mnogo veći broj stanova. Kiriju trenutno plaćamo 770 evra, što je za nas puno.

Koliko puta ste se selili?

Selili smo se četiri puta. Uvek smo išli na nešto bolje. Poslednji put smo stan promenili 1995. godine.

Deca su rođena ovde?

Da, deca su rođena ovde završavaju škole; ćerka mi je 9 - ti a sin 4 - ti razred.

Kako si ovde trošila svoje slobodno vreme?

Uglavnom sam imala puno posla oko dece. Radila sam kućne poslove pre nego što sam počela ovde da radim. Sada radim, ne zato što hoću već, zato što moram - zbog novca.

Kako su se tebi i tvom suprugu otvarale mogućnosti za poslove?

Kako? Eto, i sama vidiš. Moj muž je ranije bio novinar a sad radi na bauštelu, od mog Fakulteta koji sam završila u Prištini priznat je samo jedan deo, tako da uslove za rad kao pravnik nisam imala ni sad ni onda. Kada bih želela da nostrifikujem diplomu morala bih da kod advokata i da uz to da idem da studiram i dalje, što sve ukupno iznosi dve godine studija i rada.

Da li ste nekada radili na crno?

Nikad nismo radili na crno, mi smo od samog početka imali pravo na rad i to smo iskoristili. Mi smo nakon godinu dana dobili azil i sa tim i pravo rada. Drugi, koji nisu imali pravo rada, radili su na crno.

Kako gledaš rad na crno kao mogućnost dodatne zarade?

Ja lično ne znam koliko se dobije novca kada se radi na crno ali ono što znam je da se mnogo puta novac ni ne dobije. Tako da je to opasno.

Da li ste novcem, koji zaradujete ovde, ti i muž zadovoljni?

Ne, to ja i muž otprilike imamo iste dohodke. On fizički ima težak posao dok ja ovde u südostu imam psihički jako težak posao. Za ovaj posao koji ja radim trebala bih da dobijam mesečno oko 3000 evra ja dobijam samo treći deo toga. Bez obzira na dohotke ovaj posao radim jer želim da pomognem ljudima i to mi daje snagu za da radim. Ja sam završila Pravni Fakultet a ovde radim terapeutski posao; moram da budem i psiholog i socijalni radnik, a to nije ono što sam ja htela da radim u životu.

Koliko je tebi i tvom mužu trebalo da naučite jezik i prihvatite nemačku kulturu?

Mi smo pre dolaska u Berlin živeli u Prištini. Na samom Kosovu je bila velika razlika između života na selu i života u Prištini. Kada smo mi došli ovde nije bilo velike razlike između života u Prištini i života u Berlinu, bar za mene. Ja pričam o opštoj kulturi, jer ja Berlin poznajem od 1976. godine i dosta toga se i u Berlinu od tada promenilo. Na primer, sam grad je bio dosta čistiji nego sad, i kultura se promenila, svaka porodica ima neku svoju kulturu kada je u pitanju školovanje, novac, moral... Pokušala sam da prihvatim ono što je bolje od onoga što je bilo dole ponudjeno. Na kursu nemačkog jezika sam bila samo tri meseca, negde 1995. godine. Više nisam išla jer mi je bilo skupo. Ja kroz svoju svakodnevicu i ovde na poslu učim nemački jezik, stalno sam u kontaktu sa nemačkim jezikom tako da ga tako učim.

Na kom jeziku čitaš ili pričaš u kući sa porodicom?

Neke novine ovde čitam na nemačkom jeziku, neke knjige čitam na albanskom jeziku. Sad neke knjige koje sam čitala u albanskom čitam na nemačkom da vidim kako ih doživljavam u originalu. Srpski sam najviše koristila u Prištini, danas samo na internetu čitam neke recepte na srpskom. Ja sam u Prištini imala dosta novca i mogla sam sebi da priuštim da čitam sve što se tamo nudilo.

Kako si prihvaćena ovde a kako u Prištini?

U Prištini smo svi bili Albanci, mislim da od srednje škole nisam imala drugaricu srpkinju. U tom albanskom društvu mi je bilo dobro; imala sam, kažem, i dosta novca, završavala sam školu. Ljudi koji završe Univerzitet u Prištini se visoko cene i kotiraju, poštuju se. Diplomirala sam rano. A kada sam ovde došla...svi mi koji dolazimo sa Balkana, bilo da smo Albanci, Bosanci, Srbi, Hrvati, smo jedno veliko ništa. Bilo mi je žao kada sam ovde radila i kada su mi neke nemačke kolege ovde rekle: »Hej, pa ti se ništa ne razlikuješ od naših žena!«. I onda oni očekuju da se ja tome veselim a meni je to delovalo pomalo bolesno! Kao da oni znaju i mogu da sude o tome da smo mi sa Balkana nešto drugačiji i lošiji, a eto ja sam ista kao »one«! U Jugoslaviji je bilo odlično živeti sve do 1981. godine, posebno ako si imao novaca. Bilo je svega, mi smo svake godine iz Prištine išli Berlin preko Beograda i nikada nikakvih problema nisam imala. Mislim, nije bilo, bar za mene, velike razlike između Beograda i Prištine. Nemci, na primer, misle da smo mi oduvek užasno živeli.

Da li imaš prijatelje Nemce?

Pošto i ja i muž puno radimo, svo vreme koje imamo viška provodimo zajedno u krugu porodice. Nemamo mnogo mogućnosti da kod nekog idemo ili da neko dolazi kod nas. Ja prihvatam nemačku kulturu što više mogu. Deca idu u nemačku školu ali nemaju baš puno nemačkih prijatelja. Imamo uglavnom prijatelje iz komšiluka, neki su sa Kosova, neki su Turci neki su i Nemci.

Da li nešto uspevate da uštedite i šaljete dole na Kosovo?

Suprug šalje novac svom ocu kada je bolestan. A ono što smo i uštedeli ovde morali smo da otplatimo dugove koje smo napravili.

Da li idete u Prištinu nekada?

Bili smo ali ove godine nećemo moći jer nemamo dovoljno novca.

Da li još imaš dole prijatelja?

Puno. Svi žive dobro dole, svi su se snašli i imaju neki posao ili neki biznis.

Da li bi volela da si otišla negde drugde da živiš?

Iskreno, ja nisam želela da živim u Berlinu ali sam morala sticajem okolnosti koje su se pojavile. Ali mislim da bi mi svuda bilo bolje nego u Nemačkoj.

Da li želiš ovde da ostaneš?

Pa, moram ovde da ostanem i zbog dece i zbog kuće. Ovde radim stalno a kada nešto ne stignem, radim i subotom i nedeljom. Ali, kada deca odrastu volela bih nešto drugo da uradim u životu.

Da li sebe doživljavaš kao nekoga ko je izbegao ili kao *gastarbajtera*?

Više kao *gastarbajter*. Moj posao ne može da obavlja nijedan Nemačkinac ni jedna Nemica, ne znaju moj jezik. Ja zato nikad nisam strahovala od gubitka posla.

Da li ti je neko stradao dole u toku rata?

Ne, niko do moje bliže porodice.

Kako misliš da biste prošli da ste ostali dole?

Pa, onako, kao svi..., kako ljudi inače u ratu žive. Meni je ovde bilo teško, ali iz priča onih koji su u vreme rata bili tamo i šta su doživljavali, meni je iskreno teško to i da čujem.

Kada su migracije sa Kosova počele ?

Negde oko 1981.godine, onda najviše 1991. i 1992.godine; kada je omladina trebala da ide u vojsku, oni su pobjegli, najviše njih je rođeno 1972.godine. Njih je jurila JNA da idu u rat i morali su da napuste zemlju. Ali počelo je 1981. godine kada su Albanci počeli da dolaze ovde još uvek sa jugoslovenskim pasošem.

Sagovornik3

Kada si rođen i koliko imaš godina?

Ja imam 56 godina. Rodio sam se u Somboru. Završio sam osnovnu školu u Slavoniji u Erdutu i Dalju na Dunavu prekrskom, i gimnaziju u Osijeku. Onda sam nakon toga, '71. godine otišao u Zagreb, i u Zagrebu sam studirao psihologiju i pedagogiju '75. godine. Zadnje tri godine sam dobivao stipendiju od.... ovoga... Ministarstva za unutrašnje poslove, odjel za izvršenje krivičnih i prekršajnih sankcija, odnosno, da budem precizniji, stipendiju sam direktno dobivao od KPD Leposava, gdje sam svako ljeto provodio na praksi. Tamo sam upoznao jednu jako zgodnu sekretaricu i, kada sam završio studije, oženio se njom. Kada sam došao do kraja sa svojim studijem, i kada sam trebao početi raditi, došlo je do nekih previranja u zatvoru. Naprasno su ustanovili da ja dolazim iz katoličke porodice, a nisam bio član partije, te je bilo vrlo nezgodno da radim u zatvoru, bez obzira što sam tamo svake godine po dva – tri meseca provodio na praksi. Sjećam se da sam naišao na jednog iz mog sela i srdačno se sa njim pozdravio u krugu. Zagrlili se... jaoj što sam dobio, kako bi to rekli Zagorci »jezikom u čorbu«, to se ne smije raditi. No, kada se u okolini čulo da ima neki psiholog, pozvao me je direktor Odgojnog zatvora za mušku omladinu iz Ivaca, blizu Varaždina, i pitao da li sam spreman da radim kod njih kao psiholog pripravnik. I ja sam otišao tamo. Čini mi se da je tamo bilo oko sto djece...bio je to jedan ogroman zavod u jednom preleplepom djelu odmah ispod Ivančice, sa ogromnom šumom i livadom koji su pripadali tom odgojnom zavodu koji se zove Pahinjsko, tu su radili maloljetnici. Bio je to jedan naporan posao. Tamo sam radio godinu dana. U međuvremenu sam postao član partije, i samim tim podoban za rad. Nakon toga su me primili da radim u KPD Lipovica kod Popovače, to je bio zatvor otvorenog tipa, što znači da nije bilo teških slučajeva. Tu je bilo oko tisuću slučajeva i to su bile kratke kazne. To je bio zatvor bez ikakvih ograda, zapravo umesto ograda imali smo ružičnjake. Zatvor je vrlo dobro poslovao, jer smo proizvodili radijatore i imali smo veliki voćnjak,

veliku baštu i strašno dobru platu. Kada sam počeo raditi u tom zatvoru odmah sam dobio stan, jer sam već imao dvoje dece . Oženio sam se u Lepoglavi, i onda smo odselili za Popovaču i tamo smo dobili jedan stan, i nakon nekog vremena sam dobio i drugi veliki stan koji je valjda imao oko 100 kvadrata, cijeli jedan kat. Imao sam dvoje djece, i još je moja bivša, prva supruga imala jedno dijete iz prvog braka.

Koliko imaš dece?

Troje. Jednog sina i jednu ćerku iz prvog braka, jednog sina iz drugog braka, i sad u trećem braku nemam djecu.

Da li si zdrav?

Da, osim što imam dioptriju. Zbog dioptrije sam i od vojske bio oslobođen. Ja sam silno željeo da idem u vojsku, i nekako bi bilo bolje da sam otišao u vojsku nego što sam se oženio. I htio sam ići u Beograd u onaj dijagnostički centar. Eto, oslobodili me vojske, a ja nisam bio dovoljno pametan da podnesem molbu još jednom da odem u vojsku. Imao sam i teži potres mozga i polomljeno lice nakon prvog semestra svog studiranja, kada me je udarila cisterna u Zagrebu.

Kako si nastavi studij nakon nesreće?

Pa nakon 6 – 8 mjeseci sam počeo planirati. Ja sam cjeli moj studij obožavao, i kao psiholog sam puno puno toga napravio. Bili smo mladi i dosta motivirani.

Koliko su ti stara djeca i koliko dugo si bio u brakovima?

U prvom braku sam bio sedam godina, u drugom deset – dvanaest. Poslednje tri – četiri godine tog braka sam zapravo proveo razvođeći se, jer sam silno bio vezan za svoju djecu. Nakon razvoda, ja sam se preselio i svojoj ženi ostavio veliki stan, ali su mi djeca nakon godinu dana sudski dodeljena, jer ih je žena zanemarila. Zamenila taj veliki stan za manji, i tako i taj mali za još jedan manji, i sad živi u jednoj kolibi pokraj Popovače. A djeca su kod mene odrasla. Onda sam se oženio drugi put, i onda sam sa tom ženom dobio sina Tibora, zbog njega mi je bilo izuzetno teško da se razvedem od druge žene. Sa drugom ženom smo se razili prije rata, ovog devedesete, godinu dana nakon što je rat izbio. Kada je rat počeo, u tim prvim danima bombardiranja Osijeka, moja druga žena je znala doći kod mene ili ja kod nje. U jednom momentu ona odlazi u Njemačku. Ja nisam imao velikih potreba da odlazim, jer sam bio u štabu civilne zaštite u Osijeku, bavio sam se kompjuterima i slušao Betovena i bio u podrumu. Ali me je moja druga žena nazvala i rekla: »Ajde dodji ovamo da još jednom pokušamo«. U međuvremenu smo i decu pokupili, jer mi je kćer bila u Mađarskoj u Pečugu, mlađi sin je bio u Berlinu sa ženom, a stariji kod mog oca u Augsburgu. Kada je žena krenula za Berlin, pokupila je kćer sa sobom, a kada sam ja krenuo iz Hrvatske, otišao sam prvo u Augsburg da pokupim starijeg sina iz Augsburga. To nikad neću zaboraviti, u tom trenutku je moj stariji sin imao 14 godina. Kada sam stigao, tako me je zagrlio i plakao od sreće, jer mi se ništa u ratu nije dogodilo.

Znači deca su pre rata napustila Hrvatsku?

Da, mi smo njih sklonili pred rat, tako da smo ih onda skupljali. Stariji sin je onda sa mnom nastavio put za Berlin, išli smo kod sestre moje bivše žene. U međuvremenu su se njih dvije posvajale, te smo onda otišli da živimo u Hajam, dom za izbeglice. Prvih šest mjeseci sam još bio sa tom mojom drugom bivšom ženom u Hajmu, gde se pokazalo da je ono što je među nama funkcionisalo dobro pre rata postalo još bolje za vreme rata, a ono što je bilo loše postalo još gore, tako da se to završilo prilično tragično.

Znači dolaziš u Berlin.....

I živim u tom domu za azilante, jer mi smo tada kada smo došli morali podnijeti zahtev za azil. Onomad se u Njemačkoj vršio pritisak da se podnese zahtjev za azil, a nije bilo ni tješko iskonstruirati. Bio sam psiholog, radio sam u zatvoru, nikad nisam bio u vojsci, nikad nisam oružje uzeo, nisam imao ni pravo da ga nosim. Sa druge strane, svi moji osuđenici su bili pod

oružjem, i ja nikad nisam imao problema u Hrvatskoj. Uglavnom, tu se razlilazim sa ženom, jer, kako je ona rekla: »Neću ovdje nikome služiti, pa ni Njemcima«. Ona se vraća u Hrvatsku, kući u Osijek, tamo smo mi počeli graditi kuću, ali kako je rat počeo stopirali smo gradnju, jer smo već imali stan. Tako da se ona vratila u taj stan.

Kako je izgledao tvoj život u domu za azilante?

Pa, ja sam odmah nakon dolaska počeo učiti njemački jezik. U domu sam živio dvije godine. Ja sam u domu provodio relativno malo vremena. Ja sam bio u sobi sa sinom i ćerkom, dok je supruga bila u drugoj sobi sa malim sinom. Bilo je teško, jako veliki pritisak. Bilo je jako teško za kupanje, za WC, hodnici su bili prljavi. Mala djeca su se svuda popiškala ili pokakila, tako da smo mi praktički morali ići vrlo rano ujutru na WC kako bi zatekli sve u čistom stanju. Ja sam išao na intenzivne kurseve njemačkog – znači svaki dan – i nije me bilo tamo. Djeca su stalno išla u školu i voljela su tu školu. Djeca su mi učila njemački jezik još u školi u Osijeku, tako da im nije bilo teško da prate nastavu. Nisu imali problem ni snalaženja u gradu, ćerka je znala ceo sistem U-bahna i celje železnice u gradu, tako da nije bilo straha, iako je škola bila daleko – putovali su oko dva sata, jer je škola bila u Špandau, dok smo bili potpuno na drugom djelu grada. Moj sin je ovdje bio među najboljim učenicima, jer je škola bila na mnogo nižem nivou nego kod nas. Mali sin je živio sa majkom i išao u vrtić. On je jako voljeo biti u domu, kada ga je tetka zvala da dođe da živi kod nje u veliki stan, on je znao reći: »Ja imam jednu veliku kuću koja se zove Hajam«. Najviše se družio sa malim Romkinjama i one su njega obožavale.

Šta je tvoja bivša žena po zanimanju i šta radi u Osijeku?

Ona je socijalni radnik. Kada se vratila kući u Osijek, opet me je zvala da dodjem tamo i rekla: »Molim te dodi da probamo još jednom,«, ja sam, međutim, odlučio drugačije. Nisam se vratio. Ona je u međuvremenu ugrabila stan, kuću i sve je zdržala. Ja sam bio azilant u Berlinu, što je značilo da ne smem da izlazim iz Berlina, a tamo u Hrvatskoj mi je neko trebao sređivati papire.

Kako je izgledalo biti tada azilant u Berlinu?

Status azilanta je značio da nisam smio napuštati Berlin. Azilant je politička izbeglica, zato nisam smio ići kući, jer kako sad idem kući u zemlju u kojoj sam politički ugrožen.

Koje si papire imao kada si došao?

Imao sam jugoslovenski pasoš koji sam pri dolasku predao i dobio sam papir koji je značio da sam azilant. Sada to izgleda potpuno drugačije. Kao azilant nisam smjeo u školu ići, nisam smjeo ništa raditi, niti Berlin napuštati – zapravo nisam smijeo ništa! U Hajmu u kome sam ja živio svi su to ozbiljno shvatili i nisu ništa radili, a ja sam odmah krenuo u školu njemačkog jezika, napravio raspored sati i išao u školu prije podne, popodne i naveče – cijeli dan – i učio sam njemački, non-stop, jer nisam ništa znao. Rekao sam sebi, ako mogu kompjuterski jezik naučiti, mogu i njemački. Tako da sam sintaksu vrlo brzo naučio, ali su mi falile rječi i falilo mi je razumjevanje. Ja sam znao postaviti pitanje, ali nisam razumio odgovor, blejao sam kao tele. I to mi je bila katastrofa. I kako sam koji nivo naučio, išao sam polagat u *Goethe Institut*. I dok se ovdje uglavnom vršio pritisak da se što prije završi kurs, ja sam poneke išao po dva i po tri puta kako bih deficite koje sam imao ponovo savladao. Ja sam znao da ja moram njemački znati pisati i govoriti i razumjeti ako hoću raditi. Kako ću pisat izveštaj ili predavat psihologiju ako ne znam njemački jezik?

Ja sam prošao 29 kurseva, što je jako mnogo. Toliko puno da mi je njemačko penziono osiguranje pola toga priznalo u penzisko osiguranje.

Kako je izgledalo dobijanje papira u tvom slučaju?

Ja sam godina išao kod jednog izvrsnog savjetodavca, koji je stalno slao tužbe da sam ugrožen i da se ne mogu dolje vratiti. U međuvremenu sam radio dosta na dobrovoljnim institucijama sa raznim firmama i domovima. Prvo sa našim ljudima, a onda djelom sa Njemcima. Negde 1994. godine sam preko *südst*-a krenuo u jednu veliku studiju o bosanskim izbjeglicama u

Brandenburgu, i ja sam to radio za male pare. Ja sam toliko toga radio na tim programima i projektima, da sam kao azilant uspio dobiti radnu dozvolu. Jer, i dalje važi zakon, bez obzira što sam azilant, a neko me treba za rad, a nema ni jednog Njemca koji bi moj posao mogao obaviti, onda dolazim ja na red. Tako da sam često stajao u redu moleći za radnu dozvolu. U tom redu su se nalazili prvo nezaposleni Njemci, zatim nezaposleni stranci – sad ja to malo karikiram – iz Evrope, pa su se onda nalazile njemačke kurve, pa na kraju tog reda sam stajao ja. Na kraju sam od jedne njemačke firme, koja se bavila konsaltingom na području migracija, dobio posao savjetodavca. Tako da sam radio kao savetodavac i istraživač, a istovremeno sproveo istraživanje stručnog potencijala iz Bosne i sa Kosova. Onda sam radio ispitivanje položaja manjina na Kosovu, i to je bilo prije jedno tri godine, to bi nekako bilo i sve od mog istraživanja. A sve vreme sam radio u toj jednoj firmi u kojoj sam 1997. godine uveo internet, radio sam im *web* stranice, napravio sam kurseve za internet. Onda sam vežbao naše saradnike u Južnoj Africi, ja sam *on line* brinuo o njima. Onda sam školovao oko sedam centara mladih oko Banja Luke i u samom gradu. To sam isto radio i na Kosovu... i još mnogo toga.

Da li imaš neku porodicu u Hrvatskoj sad?

Moj sin stariji se u međuvremenu vratio kući u Hrvatsku, i drugi sin, mlađi, takođe, kao i kćer. Mlađi sin je bio ovdje tri godine, kćerka više od godinu dana, a stariji sin oko pet godina. Stariji sin se ovdje vrlo rano oženio i dobio djecu, tako da je sa njima otišao dole. Kada se oženio, on je imao 18, a ona 17 godina. Kada su stigli dolje, živeli su još jedno tri godine skupa i onda su se razišli. Moj sin se brine o djeci. I ja sam imao nameru da se vratim dolje negde 1994. – 1995. godine. Onda mi se iznenada na jednom kursu pojavila moja sadašnja žena. To je bila silna ljubav tako da smo se venčali i sad već 15 godina živimo zajedno.

Da li imaš nešto od imovine dole?

Od imovine više nemam ništa. Otac mi je živio u Augsburgu, i negde 1995. godine se vratio kući u Erdut. Mi smo inače živeli u Erdutu, onda je otac otišao da radi u Augsburg kao *gastarbajter*, onda se 1988. godine htio vratiti, jer je kompletno sagradio i sredio kuću. Međutim izbio je rat, tako da je do 1995. godine ostao u Augsburgu. Kada je stigao u tu kuću koju je toliko silno gradio, nakon rata sve je bilo pokradeno i opljačkano. U međuvremenu je ustanovio da je sve što je pokradeno i opljačkano uglavnom opljačkano od starne komšiluka i rodbine. A ono malo i ako je nešto ostalo, opljačkano je od strane izbeglica, i na kraju srpska vojska. Mada sumljam da je srpska vojska išta našla. Moj otac nikom ništa nije tražio, dobio je neku malu odštetu za kuću, i kad je on umro onda smo mi djeca to podelili što je ostalo i to je to.

A imaš li ovdje nešto?

Pa ovako. Prvo sam bio u Hajmu, onda sam dobio socijani stan koji smo imali u najam. Onda je ovdje moja žena dugo štedela, a ni ja nisam neki raspinik, tako da smo već prije desetak godina kupili novi stan koji smo renovirali.

Da li sadašnja žena ima djece iz pethodnih brakova?

Ne, ona je ovdje studirala dizajn, zatim je otišla u Japan, da bi tamo studirala drvtotisk, i, kada se 1991. godine vratila u Berlin, s obzirom da je tamo predavala njemački jezik, dobila je ovde posao da predaje njemački na *Goethe institutu*. Onda je našla mene, i moram priznati da je to veliki luksuz da si ti neko ko živi u Hajmu, ne imati baš ništa i da te neko voli.

Ja sam živio ovdje u Hajmu na *Templehofer Ufer* kada je ona ušla u moj život.

Da li si imao nešto novca kada si došao ovde?

Ne nisam imao ništa osim svog kompjutera i nekoliko CD-a.

Koliko si ovde dobio novca od države?

Živeli smo od socijalne pomoći, i to mi je bio jedini novac. Ja sam dobijao oko 400 maraka, a moj sin oko 300, i živeli smo skromno da bi smo od tog novca slali mlađem sinu alimentaciju i školovao sam svoju kćer. Moja bivša žena je tu moju kćer

izbacila na ulicu.

Kako si ostvario pravo na socijani stan?

Krvavo! Teško. Pisao sam molbe, svi su za mene pisali molbe i slali na socijalno, jer je stan preko socijalnog bio puno jeftiniji. Prvo ja sam rođen u Somboru, što je Srbija, srpske papire niko nije priznavao. Onda su mi Hrvati morali sve papire preuzeti iz Sombora, to je trajalo jako dugo vremena. Onda su morali sve to na sudu proveriti i tek onda sam se mogao vjenčati ovde.

Koja je razlika između izbeglice i azilanta?

Izbeglica je viši rodni pojam! Izbeglica ovde kada dođe traži zaštitu, a ja sam dao za azil, jer su u to vreme govorili i terali da se za azil preda. Jer, kao izbeglicu te trpe dok si u opasnosti pa te onda vrata. Ja kao azilant ne mogu više da se vratim tamo, jer sam politički ugrožen. Izbeglice su ovde dobijale *Duldung*, što dolazi od riječi *dulden* – trpljenje. Ja sam znao da će me jednog dana ako ima *Duldung* izbaciti, a da će me sa azilom vući sa sobom do sudnjeg dana. A i njemačke vlasti su insistirale da se preda za azil. Iako nisam smio raditi, izvojevao sam mogućnost da radim. Mislim da sam samo mesec dana bio bez posla. U Hrvatskoj sam radio šesnaest godina i ovde isto toliko.

Ko ti je središao papire?

Advokat. Kada sam sve te papire središao, i kad sam se oženio, onda sam se konačno mogao skinuti sa azilantskog statusa. To je inače jako težak proces, međutim kada se oženiš, onda to ide mnogo lakše. No, ja se nisam zbog toga oženio, već zbog ljubavi. Znači, kada sam se oženio, otišao sam u policiju za strance i dobio sam boravak na tri godine, onda su mi produžili na neograničeno. Kada sam imao već sedam godina boravka ovde, onda sam predao za dobivanje njemačkog državljanstva. Onda sam čekao 4 godine da me Hrvati otpuste iz državljanstva. To je zato, jer mi je bivša žena sjedela za vratom kada je u pitanju alimentacija. Ona je tvrdila da ja nisam plaćao alimentaciju, što nije bila istina. I sad plaćam alimentaciju i ako ne trebam. Tako da su me Hrvati otpustili iz državljanstva 2007. godine, i prošle godine, 2008., sam dobio konačno njemački pasoš. Kada sam izašao iz ureda za dobijanje pasoša, što je bilo 1. 4. 2008., odmah sam ušao na druga vrata da po prvi put u Njemačkoj glasam. Uživao sam u moći koju čovek ima kad ovdje dobije njemačke papire, glasanje je pravi primer snage kada dobiješ njemački pasoš. I sad sam ravnopravan sa svim Njemcima i mogu raditi šta hoću i gdje hoću. Posle sedamnaest godina sam dobio njemačke papire, i tek sad sam vidio šta znači njemački papir, a šta ličnost. Papir ima više značenje od ličnosti. Kako ovde kažu »*Mehr Shine als sine*«. To bi Zagorci rekli »Izvana gladak, iznutra jadac!«

Da li si nekada radio na crno?

Ja mislim da sam u te prve dve godine radio na crno. Al' zapravo na crno su me platili, jer ja nisam smio primati nikakav novac. Bez novaca nisam bio nikada, i živio sam vrlo, vrlo skromno. Kada sam na primer išao u kupovinu pazio sam na svaki cent koji potrošim.

Kakav imaš odnosa do rada na crno?

Ja sam pre svega znao da moja socijalna pomoć dolazi od poreza građana, i moja najveća želja je bila da ja jednog dana radim i plaćam porez. Ja moram da kažem da sam sretan kada mogu plaćati porez, jer me to podseća uvek na vreme kada ga nisam mogao plaćati. Za mene je bila to velika bruka i sramota ići po tu socijanu pomoć. Sramota! Nešto ispod časti. Istina je ta, da ja nisam došao u Njemačku da radim. Ja sam ranijih godina pre rata mogao ostati u Njemačkoj studirati, ali ja to nisam htio! Ja sam htio nazad u moj socijalizam. Ja nisam htio u ovoj smrdljivoj kapitalističkoj zemlji živjeti! Jedno dvije godine no što će rat početi, ja sam bio u Berlinu sa svojom bivšom ženom, koja je inače silni rasipnik, te smo u dva tjedna potrošili 7000 maraka na Švord štrase u Hajkhaus Centrum. Ja sam se toga stidio u ovom smrdljivom, provokantnom kapitalizmu. Rekao sam »Jebeš Berlin nikad više!« i jebi ga! Sad sam eto došao da živim u Berlin. Ja i dalje prezirem ovaj kapitalistički

sistem i verujem da je revolucija neizbežna. Ja sam ovde došao kao avanturista, napustio sam Hrvatsku, a nisam je morao napustiti.

Da li ti je neko dolje u ratu poginuo?

Ne, možda neko iz vrlo daleke porodice. Bilo je vrlo ponižavajuće kako su ljudi u tom ratu ginuli. Bilo je sramotno da braća dolaze na nas sa uperenim tenkovima, to je bilo sramotno. Bilo je sramotno i to da braća Hrvati idu i bombarduju srpska sela. Ja sada kada prolazim te granice fronta, kad idem u Bosnu... Bosanci su najmanje zaslužili taj rat, kad i ako trebamo da pričamo o nekoj zasluzi. Spontano uvek idem tom linijom fronta i po tri dana plačem. Svaku noć se budim u plaču! Jebo ih ja u rat!

Da li su ti ovde priznali fakultet koji si završio u Hrvatskoj?

Ja sam diplomirani psiholog, što se onomad kod nas zvalo profesor psihologije i pedagogije. Tek posle je uveden pojam diplomirani psiholog ili pedagog. Ovde po onome što su mi priznali je da sam srednjoškolski profesor psihologije i pedagogije.

Kako gledaš na *gastarbajtere* i kakav je odnos između *gastarbajtera* i ljudi koji su došli kao ratni migranti?

Gastarbajtere poznajem još iz Jugoslavije. Jedan od njih je bio i moj otac. To su bili ljudi kojima smo se svi mi iz Jugoslavije čudili ako imaju malo više škole. Za njih se vezivalo da imaju auto, novac, da su se držali dosta visoko, ali u biti smo videli da se iza toga ne nalazi previše znanja i ja sam ih na neki način žalio. I očigledno je bilo da svi koji su nešto bili i koji su nešto vredeli ostali u Jugoslaviji, a seljaci i slabo obrazovani ljudi kao moj otac su bili primorani da idu da traže svoj posao negde drugde. I kada je u pitanju Njemačka, ja tu strukturu *gastarbajtera* nalazim i ovdje. Ljudi koji su pre mnogo godina došli ovdje i jako mali broj se njih može nositi sa intelektualcima iz Jugoslavije. Ti koji to mogu su mi najdraži i na njih obraćam posebnu pažnju. To su ljudi koji su u Jugoslaviji završili srednju školu, ali koji ovde nisu prestali da žive i čitaju i uče i moglo bi se reći da su na razni obrazovanih Njemaca. Sa druge strane, ima jedan sloj naših ljudi koji izvrsno znaju Njemački jezik govoriti, ali ga ne znaju pisati, ništa ne čitaju ni na Njemačkom, ni na vlastitom jeziku, i naravno da je njihova razina znanja slaba i loša. Oni su strahovito vredni i strahovito puno štede, ali im je duhovno bogastvo malo. Postoji i treća vrsta *gastarbajtera*. Oni su vrlo tradicionalni, oni puno čitaju i duboko su religiozni. Kada je u pitanju obrazovni nivo, najviše što imaju je neki zanat. Oni najviše studiraju Bibliju, odnosno hrišćansku literaturu. Za tu skupinu, kao i za prethodnu, je interesantno da su oni ostali u svom sećanju. Ostali su na onoj razini znanja i navika koje su doneli iz Jugoslavije onomad. Kada sam ja ovde došao, kod tih ljudi sam video neke običaje koje su *gastarbajteri* prakticirali, a koji su u Jugoslaviji možda pre dvadeset godina bili u modi. Na primer, način na koji se zaručuju ili venčavaju je vrlo staromodan. Svoju djecu koja su ovdje studije završila žele prilagoditi tim mjerilima koja su bila u Jugoslaviji pre nego što su oni došli ovdje. Međutim, u međuvremenu ni u Jugoslaviji tih običaja više nije bilo, potpuno su se izgubili, bar u onim krajevima iz kojih su oni dolazili. Na primer, ljudi se prvo ceremonijalno zaruče, pa onda po godinu dana žive zajedno i ne smiju ništa međusobno imati. Moja teza o njima je da su oni praktično poneli jedan deo iskustva iz tog vremena i pokušavaju ga ovdje implementirati, iako naime takvih predodžbi, takve realnosti nigde više nema. Nema ni tamo, a nema ni ovdje, to egzistira samo kod njih u njihovim glavama i oni se prema toj predodžbi ravnaju. Recimo, ritual krštenja deteta, onda bolesti, umiranje, sahrane, kod njih tu postoje vrlo strogi klišeji koji više nigde ne postoje, kao da nikakvi uticaju nisu uplivali na njih, kao da nisu deo normalnog društva u kome se stvari menjaju sa vremenom.

A kada su u pitanju izbeglice, ja sam sam upoređivao izbeglice iz Bosne koje su došle u Hrvatsku i one koje su došle u Njemačku. U Njemačku su uglavnom stigli mlađi i obrazovaniji, i oni koji su imali mali više snage za tu vrstu avanture. Izbeglicama ovdje stalno visi iznad glave velika neizvesnost da li će biti progonjeni i kada. Njihov status se ne rješava ovdje za ostajanje, odnosno napredovanje, nego stalno žive u opasnosti od izгона. Opasnost od povratka koja ponekad i nije objektivna i postoji samo u njihovoj glavi. U tom stanju dolazi do poremećaja kao što su duboke depresije. Izbeglice imaju

dosta lošije materijalno stanje od *gastarbajtera*. Ismejavani su od svih, obično im kažu «Ah, ti ništa ne radiš, živiš od socijalne pomoći!». Tako kažu *gastarbajteri*, a i njemačko društvo.

Izbeglice često ne rade, jer ne znaju jezik, a često ga i ne uče, jer čekaju dan kada će biti prognani. Nalaze se neprekidno u jednom loncu ambivalentnih situacija koje društvo dovode do jedne neurotske reakcije, i iz te situacije oni se povlače tako što se povlače u sebe. I sad među izbeglicama treba razlikovati izbeglice koji misle da su po nacionalnom planu bili ugroženi tamo odakle su bili prognani. Djelom opravdano, a djelom je to samo isprika da pripadaju nekoj naciji i da se zbog toga ne mogu vratiti tamo odakle dolaze, iako bi se zapravo mogli vratiti. Specijani slučajevi su mešani brakovi koji se u naletu nacionalizma ipak nisu raspali, već su pobjegli iz kraja gde su živeli da bi nekako mogli ostati skupa. Oni sad polako razmišljaju i o povratku, jer možda neće biti kritizirani jer im je muž Srbin ili žena Hrvatica. Onda treba razlikovati izbeglice i po spolu. Naime, pre svega se u vrlo teškom položaju nalaze muškarci. Jer, muškarci tradicionalno nisu kod kuće puno radili, već su radili nešto van kuće i donosili novac. Sad muškarci u izbeglištvu ne rade vani, a ne znaju raditi ni u kući! Znači ne donose više novac, već novac dolazi iz centra za socijani rad. Njihova uloga je time potpuno razvodnjena. Svoju ulogu u porodici još jedino mogu braniti ako se potpuno povuku u sebe ili ako upotrebljavaju silu i da na taj način maltretiraju celu familiju kako bi održali svoj autoritet. Ali, činjenica je da u takvim familijama autoritet imaju majke – žene, one neprekidno rade. Žene u izbeglištvu nisu imale vremena za rezignaciju, za povlačenje u sebe. One su uvek išle negde nešto na crno čistiti. Muškarcima je bilo teško naučiti čistiti, a i nisu bili kao čistači baš nešto poželjni kod Njemaca, oni bi radije uzeli ženu za čišćenje ili peglanje.

A građevina?

Što se tiče građevine, većina njih je zbog neznanja jezika završila kod nekih naših poslodavaca, to jest posrednika koji su keširali takozvanu glavarinu, a često su kasirali i glavni deo novca. A izbeglice koje su radile kod njih, kada su primjetile prevaru, nisu reagovala, nego su ostale oštećene. Znači da naš narod koji se ovdje uspio nešto izorganizirati se zapravo izorganizirao da naš narod, to jest svoj, iskoristi.

Da li mi nešto možeš reći o prednostima našeg i nešto o prednostima njemačkog metaliteta?

Najveći deo Njemaca živi skromno, to jest primerno svom materijalnom statusu i imaju svijest o okruženju, o sebi i drugima. Naši to tek uče, smatram da su ljudi u našim krajevima malo zaostali za svetom. Kod nas se, na primer, besomučno kupuje na čekovne kartice i na kredit što je kod Njemaca neuobičajeno. Ovdje se to ne radi, posebno ne u takvom intenzitetu, ovdje se ne ulazi tako olako u dugove. Zatim, Njemci su relativno načitaniji ljudi i spremniji za učenje i vrlo, vrlo ozbiljno shvataju svoj posao. U Hrvatskoj ja tu spremnost za učenje nisam tako često sretao. Kada su u pitanju vrste reakcija, mi smo daleko opušteniji narod, saosećajniji, i spremniji. Ako ćemo mi nekoga voditi, onda ćemo ga do kraja odvesti. Nijemac će ti samo put pokazati i odvesti do tamo dokle ide njegov put. Ja znam da kažem da stvari ovdje ne mirišu tako ljepo kao kod kuće, zato smo mi sa juga došli da donesemo malo topline.

Da li ti neko dolazi u posetu?

Da, dolaze mi svi: i porodice i deca i prijatelji.

Kojim jezikom uglavnom govorite u kući?

Pa, uglavnom govorimo njemački, jer mi je žena Njemica. Većina mojih prijatelja su Njemci.

Kako gledaš na situaciju koja se dešava sad dole?

Prednosti koje neko sebi pokušava ostvariti kroz imaginarne kategorije kao što su narodnost ili vjera sam prezirao već kao dijete. Ja sam kroz život upoznao mađarski šovinizam, video sam nalet srpkog šovinizma. Ja teško podnosim nacionalizam i šovinizam. Kod nas ljudi danas kažu: »Ja sam Srbin! Ja sam Hrvat! Ja sam Slovenac!« Za mene to nije kategorija. Biti Hrvat, Srbin, Slovenac nije kvalifikacija, već krivo projektiranje i struktuiranje u jednom prilično neprijateljskom tonu. I to je ono

što sad na tlu bivše Jugoslavije trenutno vlada. Ističe se nacionalizam, nacija je u prvom planu. Nije im u prvom planu vještina, dobre navike i znanje, pokretnost, tolerancija i prihvatanje drugog onakvog kakav je.

Sagovornica 4

Kada ste i gde rođeni?

4.12.1948. u Splitu.

Koje ste škole završili u Jugoslaviji?

Osnovnu školu i gimnaziju.

Da li ste nekada bili udati?

Da, jednom, i to u Berlinu. Sada sam razvedena. Imam dvoje dece i četvero unučadi.

Da li ste zdravi?

Da, osim što imam artrozu koljena.

Na koji način ste došli u Berlin, koji je bio razlog i pod kojim okolnostima ste došli?

Ja sam nakon gimnazije htjela studirati književnost i filozofiju u Zadru, ali je tata rekao da nema novca za to. Ja sam bila jako očajna zbog toga. Od majke jedne moje drugarice sam saznala da njena kći, koja je inače bila loš đak ide u Frankfurt da postane prevodilac za Njemački jezik, a ja sam bila dobar đak a nisam ni do Zadra mogla otići. Bila sam jako tužna, te mi je ona na to rekla: »Pa možeš i ti ići u Njemačku, upravo sad skupljaju radnike u Splitu u općini. Idi i prijavi se«. I ja sam to uradila.

Imali ste osim oca i neku drugu porodicu?

Da, imala sam majku, koja je tada još bila živa, dva brata i sestru.

Šta su vam roditelji bili po zanimanju?

Moji roditelji su iz jednog malog sela u Dalmatinskoj zagori. Mama je još uvijek bila na selu kada sam ja otišla. Tek nakon što sam ja otišla ona se preselila k ocu, braći i sestri i napustila zemlju i stoku. A otac je radnik bio. Seljak i radnik. Ja sam bila najstarija kćer i ja sam se brinula o porodici kao žena u kući jer je mama bila pretežno u selu. Zbog toga je mom ocu bilo nezamislivo da bih ja napustila porodicu i da ne bih dolje kuhala i prala i išla s mlađim bratom i sestrom k lječniku ili na roditeljski sastanak. Mlađi brat je kasnije išao u Zagreb studirati, što znači da je jedan razlog bio da nije bilo puno novaca a drugi razlog je bio patrijahat i naša posebna porodična situacija. Ali svakako, ja sam krenula umesto u školu za trgovce, kao što je moj otac željeo, u gimnaziju. On je tek tri meseca nakon upisa saznao da ja neću postati prodavac nego da idem u gimnaziju. Njegov komentar na to je bio: »Kad završiš, nećeš biti nitko i ništa! To ti je uzaludno!«. A ja sam ipak išla u tu školu i mislila »ma promeniće se on za četiri godine«, a on je nakon te četiri godine rekao: »Eto! Šta sam ti ja rekao! Ti si niko i ništa! Studirat ne možeš, nemamo novaca!«. Ja se sama za sebe nisam znala boriti, niti sam sa njim pregovarala o tome nego sam zapala u depresiju. Izlaz je bio u tome što mi je ta žena spomenula i što sam ja oberučke prihvatila i prijavila se. Prvo kada sam se prijavila za rad u Njemačkoj, išla sam na lječnički pregled jer se to tražilo. Pomoću starijeg brata sam nabavila potvrdu da nisam kažnjavana i nabavila sam pasoš. I Njemci koji su došli, njih pet-šest, trebalo je da iz grupe od 150

žena izaberu 80, i izabrali su i mene. Mi smo se ustajali u jednoj velikoj dvorani a oni su na pogled birali koga će zvati u Njemačku. Mi koje smo bile izabrane smo išle na lječnički pregled, one koje su bile bolesne, što je bila retkost jer smo bile mlade, nisu dobile ugovor. Ja sam bila jako sretna da sam dobila. Ja sam izračunala da moj bruto treba biti veći oko dvadeset puta od onoga što zarađuje moj otac. On je uvek dobivao neto zaradu i još neke dodatke i bruto bi bio ono što je on dobivao isplaćeno, a ja sam na ugovoru njemačkom pročitala bruto i neto i mislila sam da je to kao kod mog oca a zapravo je neto bio ono što se u Njemačkoj isplaćuje, što je pola od bruta. Znači da sam ja zarađivala deset puta više od mog oca, ali on nije plaćao nikakvu stanarinu, a ja sam u sobi sa devet kreveta plaćala krevet.

Kako ste došli do Berlina?

Pa oni su me poslali za Berlin. Ja sam tada pitala da li me mogu staviti u neku grupu koja ide za veliki grad, najrađe u Berlin. Ja sam mislila kad već idem radit u tvornicu, onda moram iskoristiti tih godinu dana bar da naučim jezik. A ja sam sračunala da ću od moje zarade toliko zaraditi da ću sama moći financirati moj studij.

Kada ste krenuli iz Jugoslavije, niste imali nikakvog novca?

Ništa nisam imala. Njemci su nam platili put. Ja sam imala torbu i nekoliko knjiga unutra i dvoje gaćica i ono što sam imala na sebi.

Kako je na prvi pogled izgledao taj Berlin?

Doveli su nas na *Schönefeld* aerodrom gde nas je čekao jedan istočnonjemački autobus koji nas je prebacio preko zida, koji je u tom djelu bio opskrbljen električnom žicom. Cjelokupna scena me je podsetila na naš film »Deveti krug« sa Dušicom Žegarac. Kontrolori su imali mitraljeze u rukama, čizme do koljena kao oni SS-ovci iz partizanskih filmova. Tako da sam ja imala jedan strašan osećaj, kao da ulazim u jedan radnički logor kada sam ulazila u zapadni Berlin. Pored toga sam bila još i puna tuge jer sam se morala suprotstaviti ocu koji je bio partizan. Ja sam otišla u Njemačku radit a on se borio protiv Njemaca, ostavila sam ga u očaju kada sam odlazila, morali su zvati lječnika tada kada sam odlazila. No, u svakom slučaju, ja sam imala jako neugodan osjećaj kada sam ulazila u Berlin. Za mene u tom trenutku drugi svjetski rat pri tom ulasku bio u potpunosti prisutan. Ja sam onda i vidjela na žbuci zgrada ostatke rata. Na ulicama je bilo još jako puno ljudi kojma su nedostajali djelovi tela, to su bili invalidi drugog svjetskog rata. Bilo je strašno puno starih žena sa crvenim kopcima i malim psićima koji su bili jedino društvo ženama koje su ostale same u ratu. Nas su doveli u jednu veliku zgradu u *Reinekendorfu*, koja i danas postoji. Zgrada je bila ograđena zidom od crvene cigle, od koje je i sama bila napravljena. Na tom ogradnom zidu su bila dva reda bodljikave žice. To se sve inače dešava 1968. godine, kasnije kada sam pravila izložbu 1987. godine, za 750-godišnjicu grada Berlina o jugoslovenskim ženama u Berlinu, i kada sam tražila kuda smo mi to bile došle, ustanovila sam da je u toj zgradi u koju su nas doveli bila tvornica, a tamo gdje smo spavale je bila uprava. U tu istu tvornicu su dovodili pre rata, prisilno, radnike iz istočne i jugoistočne Evrope da proizvode djelove za štuke i tenkove. SS-ovci su po radniku dobivali 8 maraka na dan. Tako je bilo prije i za vreme rata. Tako sam ja saznala da sam radila i stanovala u tvornici gde su se proizvodile štuke i tenkovi. U ratu su u upravnu zgradu smjestili bolnicu u koju su kasnije dolazili Njemci prognani iz istočne Evrope i istočne Prusije i Šlezije, današnje Poljske, u vreme kada je 14.000 000 Njemaca bilo primorano napustiti svoje domove. Nekolicinu od tih prognanih Njemaca smo mi zatekle u toj zgradi. To su bile žene i one su živjele u suterenu. Ponekad smo ih vidale, a one su se nas bojale i zatvarale se po svojim sobama kada bi mi prolazili. U tom domu je stanovalo oko 1.200 žena i sve su bile iz Jugoslavije i radile su kod *AEG Telefunken*, koji je bio četiri-pet kilometara udaljen. Taj put bi žene prešle pješke na posao i natrag jer su svaku paru štjeделе. I ja sam radila isto. Ja sam se vrlo brzo prijavila u jednu privatnu školu za njemački jezik gdje sam plaćala pola moje zarade kurs.

Kolika je bila vaša zarada tada?

Negde oko 500 maraka. Za krevet u toj sobi sa devet kreveta su mi uzeli 70 maraka, za mjesečnu kartu sam plaćala 50 maraka a 240 maraka sam plaćala školu. Tako da se moj san o povratku nakon godinu dana sa ušteđenim novcem nije ostvario ni do danas. Tako da moja godina dana rada u Njemačkoj još nije prošla. Ja sam nakon pola godine rada u tvornici i učenja njemačkog jezika dobila posao kod *Siemensa* u domu za naše radnice kao prevodilac. Onda sam tokom dana išla u školu i zarađivala sam više. Bilo je jednostavnije, ali sam preuzela brigu o mnogim ženama. Sa dvadeset jednom godinom sam postala upravnica jednog doma za naše radnice, tada sam vodila brigu o 48 žena i paralelno studirala. Studij sam započela nakon godinu dana u Berlinu. Studirala sam Germanistiku kada sam shvatila da mi nema povratka nazad, i onda sam upisala ono što je sada bio moj život. I zanimalo me je sve što je bilo povezano sa njemačkim jezikom. Htjela sam saznati gdje sam došla! I otkrila sam još jednu stranu koja u našoj ideologiji nije bila poznata i koja se upravo tada budila, a to je generacija šezdesetosmaša. Ja sam na Tehničkom univerzitetu studirala i tu sam otkrila kritički i samokritički duh kod mladih Njemaca. A sa druge strane sam otkrila kako su oni daleko od stvarnosti, kako su u jednoj vlastitoj ideologiji, kako jure za idejom da promene svoje roditelje koji nisu govorili o drugom svjetskom ratu, i kako žive u naivnoj ideji kako će oni pokrenuti neku revoluciju. A oni nisu imali pojma o tome šta znači biti radnik i nisu htjeli videti istinu da radnici nisu htjeli imati nikakvu vezu sa njima, kao i to da su ostali sami sa svojim idejama. Radnici o kojima su oni govorili u *Telefunkenu* su bili jako ljuti na njih studente i govorili su da idu na drugu stranu zida u istočnu Njemačku.

Kakav ste status imali kada ste stigli u Nemačku?

Status privremene radnice.

Koliko je to dugo moglo trajati?

Moj prvi ugovor je bio na godinu dana.

Koliko puta ste se selili?

Pa prvo sam živjela u toj sobi sa devet kreveta, onda sam se odselila k jednoj prijateljici koja je radila kod *Siemensa* već kao prevodilac. Kod nas u školi je učila njemački jezik i radila je kao prevodioc. Kao zubarica nije mogla raditi ovdje u Njemačkoj te se zato i vratila u Split gde i danas radi kao zubarica. Uz njenu veliku podršku sam i ja kod *Siemensa* dobila posao, gde sam ostala godinu dana da bi se onda opet vratila kod *Telefunkena* u jedan drugi pogon. Kada sam došla u *Siemens*, dobila sam jedan apartman u kojem sam stanovala. I kada sam postala upraviteljica doma, ja sam takođe stanovala u tom domu u prizemlju, a žene su stanovale od prvog do četvrtog kata. S obzirom da sam u to vreme studirala, ja sam negde 1974. godina prestala sa radom u domovima. Tada dobijam odobrenje da radim kao službeni prevodilac.

Godine 1973. sam se udala za jednog Njemca koji je također bio student i '74. godine nam se rodila kćer a '76. sin. Ja sam nakon prestanka rada po domovima počela raditi kao slobodni prevodilac i od toga sam živjela.

Šta je vaš muž radio?

On je završio ekonomiju i uvezio je neke rukotvorine iz istočnih zemalja. Imao je dućan. On se i danas bavi trgovinom. Od njega sam se konačno rastala 1984. godine a 1990. godine smo se i službeno razveli. A ja sam pored prevodenja dokumenata radila i na sudu i za organe vlasti, zatim sam još radila na kongresima kao simultani prevodilac. Onda sam 1984. godine prihvatila posao u starateljstvu u AWO, što mi je bila jedina stabilnost u ono vrijeme kada sam se rastala od muža. Ja sam ostala sama sa dvoje djece i htjela sam imati neku sigurnost da mogu plaćati stanarinu i izdržavati djecu. U cijelom tom vremenu sam susretala naše ljude kojima se život u Njemačkoj menjao, koji su htjeli biti najbolji, bolji svakako od Turaka koji su nas petsto godina ugnjetavali i koji su bili vidljivi kao stranci. Naši su sve činili da ih se ne bi primjetilo, da budu suprotnost od Turaka, da se utope u njemačko društvo. Učili su njemački jezik, htjeli su biti bolji od Njemaca kao partizani, »da im mi sad pokažemo!« To je dovodilo naravno do toga da su se ljudi toliko istrošili da su vrlo lako pucali. Poznavajući mnoge žene iz naših krajeva koje su bili u teškoj situaciji, a svaka je bila usamljena sama za sebe, ja sam krajem

sedamdesetih godina osnovala prvu grupu za žene Jugoslovenke. S obzirom da su bile toliko usamljene, pomislila sam da je bolje da se druže i ispričaju, da vide da nisu toliko same. Ja sam znala početi voditi razgovore tako što bih pročitala jednu pesmu ili bih ispričala nešto o sebi, a onda bi one ubrzo nakon toga počele govoriti, tako da su se vrlo brzo navikle na rad u grupama. Svakog puta bi neka od žena ispričala svoj slučaj a onda bi sve razgovarale o tome. Iz tog spontanog druženja stvorila se ideja da se stvore neki centri za žene gdje bi one imale profesionalnu pomoć, i uspjeli smo tada za tu grupu dobiti pola radnog mjesta u jednom novom centru koji je trebao nastati za Turkinje. Onda smo napravili jedan centar za turske i jugoslovenske žene, što je u početku bilo problematično jer naše nisu htjele ići tamo gdje idu Turkinje, ali to je s vremenom prošlo, nakon toga smo napravili još jedan centar samo za jugoslovenske žene pri AWO, koji dan danas postoji. Iz svih iskustava je za 750-godišnjicu postojanja grada Berlina nastala jedna izložba sa dokumentacijom o životu jugoslovenskih žena u Berlinu, a ja sam u jednoj školi, koja bi se kod nas nazivala »Radničko sveučilište« ovdje je to *Volkshochschule*, dole na granici sa Potsdamom na jugozapadu Berlina, držala seminare. Vodila sam ih i pozivala razne stručnjake. Najčešće jednu profesoricu iz Zagreba, koja je bila kazališni pedagog, režiserka i profesorica u Zagrebu, da bi od žena radnica koje nikad nisu bile u kazalištu napravila glumice za nekoliko dana. Onda smo imali seminare za nastavnike iz jugoslovenske dopunske nastave, koji su ovdje radili između 4 do 8 godina, podučavali našu djecu na našim jezicima, a da nikad nisu upoznali nijednog njemačkog učitelja. Oni su tu djecu učili kao da žive u Jugoslaviji a ne ovdje. A ta djeca su se rodila ovdje. Sa jedne strane neophodno je da se deca uče na svom maternjem jeziku, da upoznaju povjest i situaciju iz koje im dolaze roditelji i gdje im živi rodbina. Ali sa druge strane, velika greška da oni koji uče tu djecu ne znaju gdje ta djeca žive. Oni nikad nisu bili u stanju shvatiti na koji način djeci treba nešto reći da bi djeca mogla to uklopiti u ono što ovdje inače doživljavaju. Na primer, dječavalo se da bi djeca nakon dopunske nastave na dvorištu igrala Njemaca i partizana te bi pucali u svoje njemačke drugove i govorili im da su SS-ovci. I to nije bilo baš jako pametno. Nije bilo dobro ni za profesore koji su ovdje proveli po osam godina a da nisu ni rječ njemačkog naučili. Nama se dešavalo da su oni po prvi put na našim seminarima upoznali neke Njemce. Znači, živjeti u paralelnom svijetu bez kontakata sa realnim svijetom je ludost! Kada se u psihologiji govori o tako psihološki struktuiranom čovjeku, onda se govori o rascepljenom čovjeku, bolesnom čovjeku. A to je bila jedna šizofrena situacija gdje se insistiralo da djeca ostanu socijalistička djeca u jednom drugom svijetu u kome su ona čak i rođena. Pametnije bi bilo da djeca dobiju jedan kritički stav i prema jednom i prema drugom društvu.

Dok ste bili ovdje i radili sve te stvari, da li ste uspjeli da zaradite dovoljno novca da biste uštedeli i poslali novac dole?

Mojima nisam morala ništa slati. Otac je radio i imali smo zemlju, i stariji brat je radio, ostali su išli u školu. Mlađem bratu je bilo finansirano studiranje u Zagrebu. Sestra se rano udala takođe bježeći iz porodice u neki svoj vlastiti život. Ja sam im u prvo vrijeme kada sam odavdje dolazila imala obavezu prema sebi da im odnesem neki poklon.

Često ste odlazili u Split?

Jesam, ja sam sa mojim ex mužem i njegovim roditeljima, vođena idejom mojega muža, u to vreme imala namjeru da nešto dolje stvorimo, u tome nam je pomogao moj otac radeći. Ja sam kupila neku zemlju i napravila neku kuću kod Trogira. Moj otac se stalno nadao da ću se ja ipak jednom vratiti tamo.

A vi da li ste nekada o tome razmišljali?

Pa nikad nisam razmišljala da bi tamo ponovo mogla otići živeti, to je nekako prošlo. Kuću sam poslje prodala i dala novce mojoj djeci koja žive ovdje i imaju svoju djecu.

Koje su škole završila vaša deca?

Moja kćer je postala babica u porodilištu. Ovdje babice imaju drugačiji status nego kod nas. Ovdje imaju mnogo snažniju poziciju. Ona se bavi i slikarstvom, ali joj ta profesija ne omogućava sigurnu egzistenciju. A sin je instruktor ronjenja i radi kao poslovođa u jednoj državnoj firmi.

Da li je postojao neki period da niste radili?

Ja sam godinama radila samostalno kao prevodilac, ali nisam ni od koga ni privatno ni državno dobivala pomoć. Uvijek sam zarađivala, od toga sam živjela. U prvo vrijeme sam živjela po domovima i kod jedne prijateljice. Dom je zgrada gdje ima više soba sa više kreveta i ima jedna zajednička kuhinja i zajednički sanitarni čvor. U vremenu kada sam bila upraviteljica doma, imala sam svoj zasebni apartman. Neke 1974. godine se selim u svoj stan i tu sam živjela kada su mi se djeca rodila. To je bio iznajmljeni stan, a u blizini su živjeli roditelji mog supruga. Inače, nikad nisam štedela i uštedela da bih mogla kupiti kuću ili nešto veliko kao stan. I tu kuću dolje koju smo gradili gradili smo 15 godina. Svaki godišnji odmor smo provodili radeći tamo, ponekad sami a ponekad sa nekim kvazimajtorima koji su bili jako jeftini. Sa nama je radio i moj otac, kao i cjela rodbina, a ja sam kuhala. To je kod nas takav običaj.

Da li ste bili zadovoljni novcem koji ste zarađivali ovde u Nemačkoj i koliko je to bilo upoređujući sa zaradma u SFRJ?

Po ovim cjenama nisam zarađivala ni više ni manje. Jer ono što naši ljudi ovdje uštede je uglavnom propušteni život. Oni ništa nisu trošili, nikada nisu otišli u kazalište. Nisu nikad odlazili u kino, bili su ponosni da nisu otišli ni u kafanu ni u restoran. Njima je to bilo strano. Nisu išli na putovanja. Ja sam živjela normalno i trošila, zato nisam ni puno uštedela. Kada su naši ljudi, izbjeglice, došli u Berlin, rekli su mi da tek sada vide kako su naši *gastarbajteri* živjeli. Živjeli su tako da bi se moglo reći da nisu živjeli. Izbjeglice su bar dole kod nas u Jugoslaviji imale normalan život i normalno druženje, mnogo su manje radili nego *gastarbajteri* ovdje. Dole su ljudi imali svoje slobodno vrijeme, a ljudi koji su ovdje radili skoro da tako nešto i ne poznaju. Naši radnici su imali obično taj vikend koji im je najčešće bio najteže i najduže vrijeme jer tada su postajali svesni koliko su zapravo usamljeni i koliko nemaju svog života bez svoje žene ili muža ili djece. Mnogi su radom ovdje bili odvojeni od svojih porodica, radili ovdje teško i sve do zadnjeg centa slali dolje porodici da bi se deca školovala i da bi se napravila kuća. Mnogi kada su se dolje vratili, porodica im je prebacivala kako je bilo teško bez njih.

Kako vidite nemački mentalitet u odnosu na jugoslovenski mentalitet?

Ja živim predugo ovdje da bi se mogla distancirati i nešto kritički govoriti.

Kakvi su Njemci bili kao poslodavci?

Ono što je ostalo u mom sjećanju je da su se prema nekome kao što sam bila ja bili drugačiji nego prema drugima. Mnogi od njih su u nama gledali primitivce iz nekog plemena. Posebno su bili takvi prema radnicima. Sećam se jednog majstora iz *Telefunkena* koji je našim ženama dao žicu da savijaju jer je mislio da naše žene nisu imale nikada nikakav alat u rukama i da ne znaju ništa raditi. Ja nisam imala takvih problema jer sam se na engleskom sporazumevala, a i jako sam brzo naučila njemački jezik, što mi je omogućilo bolju komunikaciju sa Njemcima, a to je značilo da čujem nešto o njima i da govorim o sebi. To mi je donelo i prijateljstva. Jezik otvara sva vrata. Oni su sretni da neko želi učiti njemački jezik i njemačku kulturu. Ja sam se utopila u toj kulturi i u njoj naučila plivat. Meni su lično nedostajale neke emocionalne stvari koje su bile iracionalne. Recimo ovdje se za Božić kuha nešto potpuno drugačije nego kod nas, i to bi me često rastužilo. Ja sam shvatila da su Njemci isto ljudi ko i svi ostali, posebno zbog porodice mog bivšeg muža koja se u drugom svjetskom ratu borila protiv fašizma. Tek kada sam ovdje proživjela neko vrijeme sam shvatila koliko sam ja bila distancirana od njih jer sam u svakom gledala nekog fašistu. Sa druge strane sam se bojala da svom ocu dovedem nekoga ko mu je bio protivnik u ratu.

Godine 1991. se razbija Jugoslavija, kako su *gastarbajteri* gledali na izbeglice i kakav je bio njihov odnos?

U prvo vreme su ljudi i ovdje, kao i dolje, postali nacionalisti i opredelili su se da pomognu svojim, što je još jedna dodatna grana cjelom tom nacionalizmu. Pre toga su inače svi bili Jugosloveni, bolje reći jugoslovenski nacionalisti. Jer je stav Jugoslovena bio da smo mi bolji od svih ostalih. To je bila jugoslovenska ideološka politika. Da smo mi bolji od svih i da je kapitalizam nepravda, to kod nas ne postoji, i mi smo na to gledali tako. Onda mi smo bili socijalistička zemlja, a opet nismo

bili zatvoreni kao DDR, Poljska, Češka, Mađarska, mi smo mogli gde smo hteli, svako je mogao čitat šta je htio, svo je bilo slobodno. Družili smo se sa nerazvijenim zemljama i pomogli sirotinji. I meni je bilo logično da smo mi vrhunac društvenog razvoja i da bi se drugi trebali pomaknuti da bi došli do nas. Ja nisam imala radničkog iskustva, tako da sam pukla kada je pukao rat. Od jugoslovenskih nacionalista koji su se distancirali od Njemaca i drugih stranaca su nastali Srbi, Hrvati, muslimani nacionalisti. Oni su razvili poseban vid solidarnosti sa ljudima iz svoje grupe, tako da su *gastarbajteri* otvorenih ruku primili izbeglice iz svoje nacionalne grupe. Neki su ih imali po 60 u stanu i potrošili su strašno puno novaca da bi tim ljudima pomogli. To je naravno uskoro puklo jer ti *gastarbajteri* koji su bili iscrpljeni već od samog rada ovde počeli su da osećaju izbeglice kao teret i počeli su da im budu dosadni. U to vrijeme su Njemci otvorili prihvatilišta. Prva su bila u gimnastičkim dvoranama u školama, a kasnije su privatnici otvarali izbegličke kampove. Ti privatnici su bili Njemci. Mnogi su se jako obogatili od toga, jer je u to vreme prenoćište koštalo oko 85 DM po osobi, a u jednoj sobi je znalo biti i po desetero ljudi. Njemačka država je sve to plaćala jer je dolazilo puno ljudi i bili su spremni plaćati sve! Kasnije se to mjenjalo. Ali kada je u pitanju odnos naših radnika prema izbeglicama, moram da kažem da se on u jednom trenutku mjenja. Onda kada su radnici shvatili da izbeglice nisu zahvalne za ono što im se daje, nego traže stalno nešto više, onda su se ti naši radnici postavili u viši položaj od tih izbeglica. Među izbeglicama je bilo dosta lječnika, ljudi sa visokih funkcija, profesora i uglednih ljudi iz Jugoslavije, a radnici su bili obični seljaci ili radnici bez ikakve škole, ali su uvijek toliko govorili njemački da bi se mogli sporazumeti bolje nego izbeglice. Radnici su često preuzimali funkciju prevodioca tim izbeglicama, to im je dalo neku višu funkciju, te su vrlo često znali rječi: »Pa šta ti hoćeš sad? Šta ti vrijedi što si lječnik, ti si sad broj, ja sam iznad tebe.« To je bio prvi put u životu tih radnika da su se mogli uzdignuti iznad onih kojima su se kod kuće pokušavali dodvoriti, za koje su imali osjećaj da nikad neće doći u njihovu funkciju. Oni su im zavidjeli jer su ostali kod kuće i imali dobar život tamo, a oni su otišli u inozemstvo i osećali se kao izdajice koji su napustili svoju zemlju, i nikakvi pokloni nisu mogli iskupiti njihov grijeh i njihovu grižnju savesti. A ovi su ih kada bi oni kao *gastarbajteri* došli kući u posjetu gledali kao nekoga ko ima džepove pune novca i, kao rodbina, oni nisu vidjeli u njima one koji su se ovdje tako puno mučili da bi nešto uštedjeli, već su mislili da oni stalno imaju tako puno novaca. Za mnoge je bilo iznenađenje da oni zapravo nemaju novaca i da se trošenje novca svodilo na taj jedan mjesec kada su bili na godišnjem odmoru, a da je njihov život ovdje u Njemačkoj bio drugi. Sad oni dolaze sa pozicije i nalaze se na nižoj poziciji nego *gastarbajteri*. Mnogi *gastarbajteri* su pravili razna udruženja sa tim i za te ljude, ali ništa nisu mogli profesionalno pomoć, tako da su ti ljudi dolazili u *südst.* Nekolicina radnika je sakupljala novac da pošalju dole. Mnogi su poslali mnogo novaca, drugi su slali za oružje i uniforme koje su se dolje kupovale. A neki su deo tog novca stavili u svoje džepove. Ta situacija izdizanja *gastarbajtera* iznad izbeglica je prestala tek kada su izbeglice dobile stalni status. Mnogi su otišli u treće zemlje, neki su otišli nazad kućama, ali oni koji su ostali od 2000. godine dobivaju stalni boravak i dobivaju mogućnost da rade. Imaju svoje stanove, već su naučili nešto njemački pa se sad izbeglice ponašaju kao nekad *gastarbajteri*.

Čije državljanstvo vi imate?

Ja sam vrlo često imala situaciju da sam morala zarad projekata putovati u Bosnu tako da sam njemačko državljanstvo uzela 1998. godine i morala sam vratiti hrvatsko državljanstvo. Ali kada sam trebala prodati svoju kuću. Onda je kao Njemica nisam mogla prodati jer je zemlja na kojoj je bila kuća bila pripisana na nakog Ljubomira Tadića u Beogradu u Bulevaru revolucije, koji zapravo nije postojao, a u Trogiru mi nisu htjeli pripisati zemlju na mene te nisam kuću mogla prodat. Onda sam opet zatražila hrvatsko državljanstvo i onda su mi bez problema pripisali zemlju na moje ime bez ikakvog rešenja. Taj Ljubomir Tadić je bio izmišljen. Oni koji su ostali bez državljanstva njihova imanja su jednostavno pripisali na imaginarna imena s namerom da to kasnije prodaju. Tako su neki zemlju prodavali po ko zna koliko puta. I to je takođe sastavni deo rata i pljačke onih koji su radili po državnim službama. Kada sam ponovo dobila hrvatsko državljanstvo, ovdje sam vratila njemačko državljanstvo jer je ovde zabranjeno imati dva državljanstva, to se kažnjava i ja nisam željela imati problema. Njemačko državljanstvo mi ne donosi nikakvu prednost osim da bih mogla sudjelovati ovde na izborima. Nije bitno sa kojim

državljanstvom na svetu živiš jer ja sam uvijek ja. Pasoš je samo putna isprava. Tako da ja u Njemačkoj imam stalno boravište.

Kako ste vi lično gledali na izbjeglice kao sastavni deo ogromne tragedije i kako ste gledali na rat?

Ja sam vidjela da je rat zapravo počeo prvo među ljudima mnogo prije nego što se počelo pucati. Jedna žena se 1988. godina vratila sa godišnjeg odmora ovdje i govorila kako se Srkinje na Kosovu siluju. Onda sam joj ja pokazala jedan članak iz NIN-a gdje je pisalo da je to samo propaganda i da to nije tačno, da je tamo vršeno istraživanje i da je dokazano da na Kosovu ima najmanje silovanih žena od strane Albanaca, jer je to deo njihovog moralnog kodeksa, ali ona meni nije htjela verovat jer to piše u skoro svim novinama. Ona je bila prva zaražena nacionalizmom iz grupe žena sa kojom sam radila. Od tada pa nadalje sve je više ljudi postalo zaraženo nacionalizmom. Kada jednom ljudi zapadnu u klopku nacionalizma, onda više ne misle normalno. Sve više ljudi je postepeno zapadalo u predratni strah i ludilo. Činjenica je da ti ljudi sa kojima sam ja radila i živela su se sve više razboljevali ne znajući za koga će se odlučiti. Za Srbiju ili Hrvatsku. Na primer, ljudi su znali raditi zajedno, pa se onda potuku i izgube posao, a nema više novih svježih radnih mesta jer su dolazili svježi novi radnici iz istočne Evrope. Na taj način su naši ljudi gubili svoj privilegovani status u Njemačkoj. Onda se postavljalo pitanje šta ćemo raditi mi neopredjeljeni, da li mi možemo sami sebi osnovati svoj klub ili nešto slično. I ja sam iz toga izvukla ideju i napravila udruženje od Jugoslovena i Njemaca sa idejom da radimo na kulturi, jer kultura je bila prvo što je stradalo u to vrijeme... riječ... jezik, sporazumevanje. Tako da smo se bili skoncentrisali na kulturu da bismo uspostavili neko racionalno sporazumjevanje. A kada su došle izbjeglice, onda je bilo jasno da je tome došao kraj i da treba spašavati ljudske živote, pomoći ljudima da ovde dobiju protezu, stan, neki su dolazili i bez odjeće, znači pomoći im da se obuku. Onda su počele druge potrebe. Da krenu u školu, da im se djeca kada napune 18 godina ne odvoje, da ne moraju ići u neki drugi dom. I ja sam shvatila da kultura koja je bila naša osnovna ideja u *südstu*, mora da se prilagodi potrebama rata, mora se tumačiti više od kulturnih manifestacija, i da je kultura tamo gdje se razvija solidarnost da bi jedni drugima počeli pomagati. Tako da smo mi razvili humanitarnu pomoć iz sponatnog i struktuiranog savetovanja. Smatrali smo da je zločin ostaviti djecu nakon šesnaeste godine bez zanata, što su Njemci struktuirano činili zabranjujući izbjeglicama da rade i da se školuju, pa smo im mi ovdje organizovali školu sa svim nastavnicima i profesorima. Osnovali smo tri stručne i jednu klasičnu gimnaziju koje su se odvijale ovdje i po susednim školama. Onda smo skupili lječnike i socijalne radnike i napravili timove koji su obilazili izbjegličke kampove po Berlinu i Brandenburgu, u svrhe savetovanja ljudi. Njemci nisu znali kako da se sa njima sporazumevaju, bili su iznenađeni tolikom količinom ljudi. Prevodioci koji su dolazili iz struke »*gastarbajter*« nisu znali sa njima da se bave, niti su *gastarbajteri* bili uključeni u strukture njemačkog načina života. Ono što je bila naša prednost je da smo bili povezani sa njemačkim strukturama na političkom i upravnom nivou. Ja sam se posvetila direktnom radu sa ljudima i da je neophodno svakom čovjeku posebno posvetiti pažnju. I da je jedina pomoć čovjeku u toj situaciji da ponovo bude čovjek. A to znači da preradi ono što je preživio, da dođe ponovo k sebi. Da spoji svoju sadašnju situaciju sa onim što je preživio u ratu i sa onim što je bilo prije rata i da je tek takav čovjek spreman za mir. Tako da sam ja ovdje promjenila cjelu strukturu rada. Ovdje i kultura je postala, to jest manifestacije su postale okvir u kome se ljudima pomaže u onome što ljudima treba. Tako da ljudi dolaze sa svim mogućim problemima. Ako im mi ovdje ne znamo pomoći da bar znamo gdje da ih pošaljemo da dobiju tu pomoć.

Koja je po vama najznačajnija razlika između migracija pre i nakon rata?

Ja ne znam da li je 1991. godina odlučujuća godina jer su izbjeglice počele dolaziti i ranije. Već osamdestih godina je bilo mnogo mladih muškaraca sa Kosova koji su dolazili ovamo da nešto zarade i pošalju svojim. Oni su pričali da su dolje bili po zatvorima, da su mučeni u tim zatvorima. Za mene je već to bila neka vrsta rata. Mi smo i na seminarima imali ljude koji su bili potpuno očajni i jako se brinuli za svoje kod kuće. Tako da je to Kosovo jedna siva mrlja koju mi Jugosloveni nismo htjeli pogledati kako treba i to je bio jedan potisnuti problem koji se proširio po cijeloj Jugoslaviji. Taj problem nikad nije bio rješen kako treba. Na to se može gledati i kao deo arogancije nas koji smo govorili jedan jezik na kome smo se mogli

sporazumovati, u odnosu na one koji su govorili neki drugi jezik koji mi nismo mogli razumjeti, i koji većina Jugoslavena nije htjela ni naučiti, držeći Albance za primitivan i suroviji narod. Krajem osamdesetih godina su počeli dolaziti dezerteri i početkom devedestih je bilo jako puno mladih momaka, vrlo obrazovanih, koji su dolazili iz građanskih porodica. Te porodice su njih slale ovamo da se spasu od rata. To je isto jedna podjela, poslati seljake u rat i iskoristiti njihovo neznanje i tako ih nagovoriti na rat sa osjećajem da oni brane svoje ognjište i svoje selo. A radilo se zapravo o drugoj vrsti teorije, da se to seljačko stanovništvo iskoristi. Bjege od krize je postojao i osamdesetih godina kada su ljudi iz naših krajeva sklapali lažne brakove sa Njemcima i živjeli na crno, jer im je jugoslovenski pasoš omogućavao da dođu kad god su htjeli. Uglavnom su dolazili Romi zbog teške ekonomske situacije i Albanci zbog političkih razloga. Dok su Romi izmišljali priče o Ravnoj Gori da bi mogli dobiti politički azil, Albanci su sa sobom imali sudske presude i bilo je vidljivo da su kažnjavani, pored toga su i pričali o tome što su proživljavali u tim zatvorima, o demonstracijama. Ja sam kasnije saznala da su specijalne jedinice jugoslovenske policije bile sastavljene iz svih republika bivše Jugoslavije. Recimo saznala sam da se pet policajaca iz Splita vratilo sa Kosova u kovčezima, a o tome se recimo nikada nije pisalo u novinama. Znači postojala je jedna tajna o kojoj se nije smjelo govoriti kada je bilo u pitanju Kosovo. Nakon 1991. godine je došlo 5.000 Roma iz BiH, oni su prvi napustili taj teren iako su mnogi od njih živjeli u palačama a ne u malim kućicama, otvorenost jugoslovenska im je dozvolila da idu na Zapad i da zarade novac i da dole naprave palače iz kojih su na kraju bili isterani. U ovom slučaju mislim na Rome.

U to vreme su počeli dolaziti i ljudi iz Hrvatske. Prvo su došli Srbi iz Hrvatske, pravoslavni hrvatski građani koji su tamo bili diskriminirani, kojima se privatno pretilo i protiv kojih se u najmanju ruku vršio verbalni teror. Tako su ih roditelji, da bi spasili svoju djecu od jedne tako glupe situacije, a vjerujući da će to proći, slali ovamo. Za njima su došli preživjeli iz Vukovara, koji su negde zaista bili prvi koji su bili teško traumatizirani. Mi smo kao *südst* 1992. godine za jednu grupu djevojčica napravili jedan projekat »terapetski ples«, i to je bio internacionalni projekat gde je učestvovalo negdje oko 12 nacija. Time smo htjeli da tu djecu neko izvučemo iz depresije, da im pomognemo da nauče njemački jezik i da malo dođu k sebi. U to vreme sam ja mislila da radimo samo preko umjetnosti i kulture. Imali smo jednu psihijatricu i jednog psihologa koje su imale savetovanja. Tek nakon Dejtonskog sporazuma, kada su masovno ljudi retraumatizovani pozivom Njemačke vlade da se svi odmah vrate u Bosnu, ja sam organizovala terapeutske timove ovdje.

Kakav je bio ekonomski položaj migranata pre 1991. godine i nakon te godine?

Ljudi su prije rata ovdje živjeli kao i svi drugi. Imali su neku prosječnu zaradu ovdje i bili dosta dobro organizirani i uključeni. Problem naših ljudi je bio istrošenost. Zapravo su uvijek živjeli jureći za nekim snom o životu koji će živjeti u kućama koje su napravili dolje. A život je prolazio i njihova energija je propadala. U trenutku kada je počeo rat i kada su stigle izbjeglice, *gastarbajteri* su zapali u sjenu. Oni kao problem više nisu postojali jer je problem izbjeglica bio mnogo veći od njihovog problema. Ekonomski položaj ekonomskih migranata je ostao isti. S tim da su mnogi od njih potrošili brdo novca da pomognu drugima i ovdje i dole. Neki su išli do krajnosti da su svu svoju ušteđevinu koju su imali potrošili za svoju nacionalnu skupinu. Oni su plaćali oružje i davali novac na neke žiro račune koje su otvorili članovi vlada da bi se preko toga podržavala država. Mnogi su davali novce misleći da će onda postati ambasadori ili ministri neke nove države, da će igrati neku važnu ulogu, a neki su se nadali da će im neko podignuti neki mali spomenik ili napisati ime na neku tablu. Htjeli su postati NETKO! Oni koji su cijelo vreme kod svoje kuće dolje gledani kroz novce koje su donjeli su i ovdje bili ugostitelji. Oni su uvijek radili za netkog drugog, nikada za sebe, i nisu imali svog života. Jako mali broj se opustio i živio život kako ga drugi žive ovdje. I tragedija je zapravo nastala za one koji su sve svoje novce potrošili za rat i za svoju nacionalnu grupu, potpaljujući na taj način još više rat dolje. A istovremeno su i njihove kuće bile zapaljene i srušene, sve ono što su godinama gradili. Mnogi su se ubili, a mnogi razboljeli. Znam nekolicinu njih koji danas više nemaju nikakvu ušteđevinu i sretni su ako je neki njihov stariji kolega spreman da ih primi na neki, bilo kakav posao. A izbjeglice su u još gore položaju. Oni su zapravo ovisnici o državnoj pomoći jer je Njemačka napravila kobnu grešku isterujući sve one koji nisu bili bolesni iz Njemačke. Znači ostavili su samo one koji su imali dokaz da su teško traumatizirani. A isterani su iz ove države vrhunski

lječnici, vrhunski profesori koji su pravo bogatstvo. A Njemci su bili glupi i sljepi da vide koje bogatstvo se nalazi u tim ljudima. Ti ljudi su kao umjetnici svog posla dobili značajna mjesta u Americi, Kanadi, Australiji, gdje se ceni ono što oni nose sa sobom. Oni koji su ovdje ostali, a koji su nekada imali direktorska mjesta ili su bili na visokom položaju, nikada nisu dobili šansu ili podršku da bi to znanje mogli iskoristiti ovdje, već su bili potpuno izbačeni iz koloseka svog života i pretvoreni u ovisnike od državne socijalne pomoći. Njihovo vrijeme je u međuvremenu prošlo. Mnogi su ostali ovdje jer su im se djeca ovdje integrirala, i ostali su da bi im djeca ovde pozavršavala škole da bi bar oni mogli dobiti neku šansu. Sve ukupno je bilo oko 32.000 migranata u Berlinu, od čega je 15.000 bilo žena.

Koje su kvalifikacije imali radnici koji su dolazili ovdje?

Uglavnom su to bili radnici bez ikakvog zanata, bilo je zanatlija sa srednjom stručnom spremom. Malo je bilo onih koji su imali univerzitetsko obrazovanje. Neki su imali gimnazije. Kada su u pitanju izbjeglice, oni su neki jugoslovenski prosjek, od nepismenih pa sve do univerzitetski obrazovanih ljudi koji su bili specijalisti svog posla.

Sagovornica 5

Kada si došla u Berlin i odakle?

Ja sam došla iz Bosne. To je bilo 27. 12. 1991. godine, zapamtila sam tačno jer je tri dana nakon toga bila Nova godina. Slavili smo i baš sam zapamtila taj dan. Još nije bilo ratno stanje u Bosni, bilo je nešto... pod znacima navoda, u zraku se nešto osjećalo ali se ništa nije dešavalo. Baš se sjećam kad smo prolazili kroz Hrvatsku da je u Našicama nešto bombardovano. Ko je koga ne znam, mi smo samo čuli i bili jako, jako iznenađeni da se tako nešto dešava, da je stvarno taj rat tu, da dolazi, ali ja sam prije toga došla ovdje u Berlin.

Zašto baš u Berlin?

Došla sam da se udam baš!!! Moj muž je došao po mene.

Odakle je tvoj muž?

On je iz Visokog, ovdje je došao u Njemačku pre 25-26 godina. Završio je studije dolje kod nas u Sarajevu i onda je drugi studij završio ovdje. Kad sam ja došla, on je već počeo raditi. Ja sam isto radila dolje u pošti, u Kaknju dok nisam došla ovde.

Kako je izgledao prvi stan u kome ste živeli?

Prvo smo živjeli u Weddingu, bio je to manji iznajmljeni stan u koji smo mi ušli. Njegova mama i njegova sestra su već bile došle i bile su sa njim u stanu. Ja nisam htjela odmah doći u taj stan dok se moj status malo ne promijeni, dok se ne vjenčamo... i šta ja znam, patrijahalno... bezveze... ali da ostane kako treba. Tako da sam ja sačekala dok se nismo vjenčali da uđem u taj stan na Charlottenburgu, gdje smo i danas smješteni. A pre toga smo bili smješteni na Weddingu u jednom iznajmljnom stanu. I taj kasnije je normalan stan pod normalnom kirijom ovdje.

Odakle vam novac da ovdje platite stan?

Pa moj muž plaća. On je došao na studije. Nismo se vjenčali dok je on bio dolje jer nismo bili dugo zajedno. Kada sam dolazila ovdje sa mnom je krenuo i moj brat. To gdje smo živeli nije bio socijalni stan već normalan stan.

Kakav status si imala kada si došla?

Imala sam turistički status. Imala sam jugoslovenski pasoš i turističku vizu ja mislim na pola godine. Onda sam se u međuvremenu udala i mislim da mi je onda izdata viza na godinu dana jer moj muž tada još nije imao njemački pasoš već je i on imao jugoslovenski. Ja sam s tim statusom mogla samo da učim i da studiram. Nisam mogla raditi. Nisam imala radnu vizu, ta prva koju sam dobila nije bila radna viza. Ista je bila i druga viza. Dva puta sam dobila na dvije godine a nakon pet godina sam dobila na neograničeno.

Dobila si stalan boravak?

Da, stalni boravak. Moj muž je tri godine nakon mog dolaska dobio njemački pasoš pa sam i ja mogla da dobijem tu vizu. Kada smo razgovarali u policiji, rekli su mi da ja mogu da dobijem za dvije godine takvu vizu.

A kakav je status imao tvoj muž kada si ti došla?

On je imao neograničenu vizu. On je sve već imao i ovdje je radio.

Gde je radio?

On je radio u jednoj firmi, sad ne mogu da se setim ali je bila najveća izdavačka kuća u Evropi. Radio je u velikoj firmi koja je propala. U štampariji.

Šta je radio tamo?

On je tamo radio kao inženjer... sad ne znam kako to izgleda... ali je radio tamo gdje su bili ti kompjuteri za štampanje. On je završio za inženjera netwerka. Za mrežnog inženjera. Uglavnom, radio je svoj posao u toj firmi.

Kakav status sad imaš?

Nemam njemačke papire, imam sve neograničeno i bosanski pasoš. Mogu raditi samo ne mogu glasati. Trenutno sam zaposlena. I ako ostane ovako, jako sam zadovoljna. Jer do sada u suštini bilo je svašta... toga. Svi smo naravno pogođeni svom tom situacijom. Ovdje sam se morala prilagoditi potpuno drugačijem načinu života. Jezik sam morala naučiti. Prvo što sam uradila, išla sam u volkshochschule dvije godine i tu sam učila njemački jezik pa sam položila u Hartman-Schule. Položila sam mittel B2. Onda sam se pripremala, htjela sam studirati na Frei Univerzitetu. Pronašla sam šta me je interesovalo ali sam u međuvremenu ostala trudna i, naravno, bila sam skoncentrisana na te stvari, jer sam jako teško ostala zatrudnela. Tako da nisam ovdje studirala.

Koliko si imala godina kada si ovde došla?

Imala sam 29 godina.

Da li još uvijek imaš porodicu u Bosni?

Otac i majka su mi penzioneri. Žive u Kaknju, odakle i ja dolazim. Imaju svoj stan. Imam i brata, on je dobrostojeći i ima svega. Radi u jednoj firmi u drugom gradu, direktor je. Roditelji su penzioneri. S tim da mi je mama bolesna, nepokretna je već sedam godina. Brat je mlađi od mene pet godina.

Da li možeš da zamisliš da ponovo živiš dole, u Bosni, i šta bi radila?

Imala sam posao. Ja sam radila. Naravno da se mogu zamisliti, posao koji sam ja imala je bio jak dobar. Ja sam dole studirala pravo, završila sam tri godine. U međuvremenu, dok sam studirala, dobila sam jako dobar posao. Kod nas je jako teško dobiti dobar posao. Ja dobila... imala sam sreću da dobijem, i onda sam se naravno prebacila na vanredno studiranje. To je bilo teže kada sam počela raditi, to se eto malo u stranu stavilo i eto uglavnom sam stepenovala pa i, ovaj, radila sam kao zamenik kontrolora u pošti.

Da si ostala tamo...

Verovatno bih radila kao kontrolor.

Da li bi imala bolji status kao kontrolor dole u pošti no što ga ovdje imaš?

U svakom slučaju mislim da bi bilo bolje... ja mislim, što ne znači da bi bilo tako... vjerovatno su ljudi puno toga prošli... ne znam da li bi to bilo tako dobro kao što je bilo. Moguće da bi bolje prošla... moguće. Jer ja sam u svakom slučaju imala neku sigurnost. Imala sam neograničeni posao... kod nas je bilo kad se zaposliš, to je neograničeno. Ugovor mi je bio neograničen... Znači imala sam neku sigurnost... kakva-takva... nekakva sigurnost... ovdje je nemam. Ovdje mi niko ništa ne garantuje. Nikad. Jer ovdje u suštini ne postoji kao prije što je bilo. Ima ljudi koji su se prije zaposlili i oni imaju mogućnosti... da imaju sve beneficije koje imaju službenici, BAT status je ovdje... službenički status je ekstra ovdje u Njemačkoj, i oni imaju neke beneficije, to ima i moj muž. Ja to u suštini ovdje ne mogu imati... sad ovi ovdje koji su tu studije završili ne mogu to više imati što su ranije mogli dobiti. I nažalost ni ovdje više nije takva sigurnost kao što je nekada bila.

Da li si imala nekih problema kada si ovdje dobijala papire i vize?

Nisam nikad imala. Ja sam nekako to regularnim načinom dobijala. Živjeli smo skupa. Pet godina... kada si za stranca udata dobiješ tu neograničenu vizu.

Zašto ne uzmeš njemački pasoš?

Ne znam. Imam jako puno vrijednih stvari dole. Recimo, imamo taj stan koji sam pomenula... stan mojih roditelja koji će vjerovatno biti moj i moj muž ima kuću u Visokom. I onda čovjek ne zna. Ipak se nekako drugačije osjećam ako sam ja državljanin te države i imam mogućnost tog materijalnog. U suštini čovjek uvijek gleda malo više sve to materijalno, jer ja ne znam hoću li se ikad vratiti i dolje živjeti. Moj sin je ovdje rođen. On je drugačiji... drugačijeg mentaliteta. To čovjek uvijek osjeti... odrastao u drugoj sredini. Ovdje je sve drugačije i ja sigurno neću ići dalje od svog dijetea, što je sasvim normalno. Vjerovatno ću ostati tu gdje je moje dijete.

Kako su ti se roditelji i brat snašli u toku rata dole u Bosni?

Strašno. Nikako! Nismo imali novaca... da se daje novac... jer ko je imao novaca mogao je da ne ide na ratište. U početku ja nisam mogla stupiti ni u kakav kontakt, prekinute su bile sve veze, čovjek nije mogao imati nikakav kontakt. Onda sam se izgubila skroz...onda se brat vratio...odmah se vratio... strašno.

Znači brat nije dugo ostao ovdje u Berlinu?

Ne, on je bio ovdje samo pet meseci, pola godine dok sam se ja vjenčala i onda je otišao nazad. U tom periodu je i kod nas zaratilo tako da je bilo kako je bilo i nisam imala kontakte sa njim. Kada sam prvi put stupila u kontakt sa njim saznala sam da mi brat mora ići na ta ratišta. Nisu imali dolje novaca da to plate da ne ide. Onda sam ja ne znam ni ja kako više... preko ljudi koji su išli dolje, koji su neke nabavke pravili, uspjeli smo neki novac da pošaljemo. Tako da sam novcem uspjela da ih malo zaštitim od nekih mnogo gorih stvari od onih koje su preživjeli. Ali koliko god su drugi gladovali, gladovali su i oni. Jednom nisu imali ništa tri mjeseca. Jednom je bilo tri mjeseca sve zatvoreno i nisu ništa imali. Prije, kao djevojka kada sam radila u pošti, mogla sam sebi svašta kupovati... znaš tada je kod nas bilo ono... cepter posude i ... A lično... pa posteljina. Sve je to moj brat prodao, sve to posude i kolor televizor iz moje sobe, on je sve to dao za četiri kilograma brašna u kojem je... u jednom kilogramu u kome je kupovao... pa ti nakupci što su prodavali stavili su gips... pomješali sa brašnom... tako da kada je mama pokušala nešto da napravi nije uspjela da napravi jer je sve bilo pomješano. Eto kupili su četiri kilograma nečega što je podmetnuto kao cepter posude, vrijednost tog posuda je bila šta ti ja znam... nešto svašta... Oko dvije-tri hiljade evra bi bila sad znaš koliko je to bilo skupo... ja sam to posude kupovala šta ti ja znam, kad se udam da imam svoje

posuđe... to je sve otišlo. Ali nije strašno to što je to otišlo nego što za to što je otišlo... nisu mogli da kupe ni normalno posuđe, nisu imali šta da jedu a kamoli nešto kao hljeb da naprave. Eto to je bilo ta tri mjeseca kao najgori period.

Pa koliko si im slala?

Pa ne znam koliko bi to sad bilo. Negde oko hiljadu maraka.

I nikad niko ništa nije usput uzeo ako si poslala hiljadu maraka?

Ne, nije niko ništa uzeo, ali sam ja čovjeku koji je to prenosio uvijek davala dvadeset posto od sume koja je bila tamo. Toliki mu je bio postotak, tako je to bilo. Novac je uglavnom uvijek stigao do mojih.

A kada si dolazila ovdje, da li imala nešto novaca?

Imala sam samo svoju platu koju sam tada primila. Na poslu sam uzela neplaćeno, odmor, i to. Kada sam dolazila ovamo nisam znala kakva će situacija biti. Kod nas je bila ta solucija: uzeti pola godine neplaćeno, i ja sam uzela pola godine neplaćeno.

Koliko dugo si mogla ovde da preživiš sa svojom platom?

Nisam mogla ni petnaest dana da preživim. Nije to bilo puno novca ali sam ponela da imam malo mogjeg novca sa sobom, najviše sam ponela svoju garderobu. Ništa drugo.

Kada si ovde došla, izdržavao te je muž?

Jeste, tada i dan-danas.

Znači nije ti nikad uspelo da budeš samostalna?

Ne, nikad, nikad nisam uspjela da imam takav status ovdje.

Pa da li ti je zbog toga žao?

To je nešto što je najteže u suštini čovjeku ako je nešto bio. Ako ja nisam ranije bila samostalna onda je normalno da ne znam šta to znači, ali ako sam bila samostalna, kao što ja jesam bila, onda je to jako teško... naviknuti se na neke stvari koje te u suštini ograničavaju. Samo s tim da ja imam sreću, ne znam da li je to sreća ili ne znam šta, ali ja raspolazem novcem kao da sam ga ja sama zaradila...

Da li ste nekad ovde tražili neku socijalnu pomoć?

Ne, nismo, jer u suštini nismo imali pravo. Uvijek mi je muž bio zaposlen. Imao je dovoljno visoku platu da izdržava sebe, mene i djete.

Koliko plaćate stan?

Plaćamo ga oko 580 evra. To je jako jeftino... jer to je ovaj... stari ugovor i fiksni ugovor... ne povisuje se cena, osim ako se to zakonski desi, u nekim godinama se povisi... tako nekako procentualno... koliko se može, možda za nekoliko evra u nekoliko godina.

Nikad nisi razmišljala da prodate nešto u Bosni i ovdje nešto kupite?

Ne da nisam razmišljala, nego u mojoj kući stanuju moji roditelji, fala bogu da žive. I naravno da razmišljam ovdje da kupim kuću ili stan, već duže vrijeme smo zaokupljeni takvim razmišljanjima.

Da li su ti se nekada ovdje otvarale mogućnosti za poslove?

Bilo je mogućnosti za posao... s tim da je jako često... pokušavala sam da radim, pa se onda nešto desi sa firmom, propadne firma... ili nešto ovako... imala sam... ponekad sam radila i po četiri-pet meseci.

Pa šta si radila?

Pa radila sam nešto u birokratiji, nije sekretarski ali nešto u buhaltung, ali mogu sve raditi, sve knjigovodstvo. Mogu buhaltung jer znam njemački, ja mogu knjigovodstvo... mogu sve voditi. U hausfevaltung, to je za iznajmljivanje stanova, mogu raditi kod svakoga, da vodim knjigovodstvo.

Uvijek si takve poslove dobijala?

Taj posao sam pokušala, pokušala sam ali se nisam nešto zadržala na tom poslu, nije mi se dopadao, to je bio posao koji sam mogla najlakše da savladam, nisam morala puno komunicirati, jer nisam u suštini bila dovoljno sigurna u sebe. Što ja znam da znam njemački, mada ovako sad kad govorim...kad govorim, govorim ne razmišljajući. I ako napravim grešku znam da sam je napravila. Ali sam se povlačila jer sam se bojala da ne napravim neku grešku, jer ponekad se desi neka greška.

A poslove si dobijala preko job centra?

Da, uvijek preko job centra. Ja sam se na job centar prijavila kada sam dobila prvu vizu, kad sam dobila odmah sam se prijavila. Sad ovdje radim već šest mjeseci preko job centra. Ovdje radim taj projekat sa djecom, radim u maternjem jeziku pomoć, radim u njemačkom, u školi od prvog do petog razreda, za djecu, za našu djecu, ponekad radim i sa njemačkom djecom matematiku.

Da li si nekada radila na crno?

Ne, nikad nisam imala potrebe.

Kako gledaš na rad na crno?

Zavisno ako ljudi imaju pomoć od job centra onda im se nekako ne isplati... ali ako nemaju posao i nemaju novaca od job centra onda je to u redu. Ali ja sam nekako više za job centar, ne znam, jer sam se odmah kada sam došla ovdje tamo prijavila i preko njih sam dobijala najbolje poslove.

Kako si se osećala kada nisi radila i kad nisi imala zaposlenje?

Užasno! Dobila sam hronični poliartritis, to je bolest zglobova... odnosno imunog sistema... to se genetski nasleđuje. Ja sam dobila to i preko moje majke. Moja majka je nepokretna, ona ima reumatski artritis. Mada ja mislim da sam ostala dolje možda nikad ne bih ni bila bolesna, ali ovdje valjda i ta situacija što nisam radila, što sam non-stop kod kuće bila, što sam bila prisiljena na to da budem kod kuće a nisam bila naučena na to. Pa me je udarilo tamo gde sam najslabija. Tako da sam i ja dobila tu istu bolest kao i moja majka. Naravno, kod mene je to tek u početku i može, naravno, da se to smanji ali to ne može da se izleči. Raznim terapijama ovdje možeš odložiti napredak bolesti.

Kako provodiš slobodno vreme?

Sin mi ima sedam godina. Moram s njim na fudbal, ima tri puta sedmično fudbal. Najbolja drugarica mi se preselila u Minhen... pa sam malo opala u tom društvenom životu... sigurno ću opet nešto raditi.

Čitaš li nešto?

Čitam. Čitam uglavnom njemačke knjige, tako se teram da učim njemački još bolje.

Koliko ti sin ima godina i da li ide u školu?

Sin mi ima osam godina, to mi je prvo dijete, muž mi je isto godište kao i ja i sve mi je prvo u životu... Sin ide u osnovnu školu, grundšule, ovdje u Njemačkoj. Onda uz to, kažem, ide na taj fudbal, to mi plaćamo, onda ide da uči engleski jezik i sad ćemo vidjeti šta će uraditi.

Govori li dobro njemački?

Govori njemački, i naš jezik isto govori jako dobro, i engleski uči. Cijelo vrijeme dok je bio u obdaništu učio je engleski... tako da dijete uči... Mi smo ga htjeli upisati u englesku evropsku školu. Ali... ovaj... trebao je test da uradi, a on je imao... ko strani jezik učio je engleski, tako da nije mogao to da dobije, jer primljeni su samo oni koji su engleski imali kao maternji jezik, ja sam pokušala, pa možda ga ubacimo... vidjećemo. Meni je cilj da ga ubacim u tu englesku evropsku školu *Džon F. Kenedi*.

Ko u kući brine o novcu i raspodeli novca?

Ja brinem o raspodeli novca, a ko će donijeti... to muž donijese (smeh), on donese, ja trošim. Otprilike je tako. Šalim se! Idemo zajedno u kupovinu jednom sedmično i to uglavnom idemo u *Lidl*, gdje mi odgovara. Uvijek znam što mogu naći. I znam uvijek u svakoj trgovini šta tražim.

Da li uspete nešto da uštedite?

Ne! Ništa!

Pa šaljete li nešto novca dole?

Pa to je nešto drugo, to je naša obaveza. Šaljem roditeljima, a brat je boljestojeći od mene. Radi u jednoj firmi kao direktor. Njegova firma je velika, ima licencu za uvoz cigareta iz Rovinja u BIH. I on i da ništa ne prodaje na cigaretama može da živi i njegovo prauučje, a da ne govorim kako sad dobro živi. Ja sam muslimanka i moj brat je musliman a taj čovjek kod kog moj brat radi je Hrvat. U vreme rata su svi ratovali a moj brat sad ima super poziciju kod Hrvata. Nema nikakvih problema, sve je normalno.

Da li tvoji dobijaju nešto od države?

Moja majka je nepokretna i može da dobije neku vrstu ekstra penzije, i dobila je ona rešenju za nju ali je država takva da se nema para.

Da li dole može da se dobije neka socijalna pomoć?

Ne, to uopšte dole nije regulisano kako treba.

Gde bi sebe videla bolje, među *gastarbajterima* ili izbeglicama?

Gastarbajterima.

Kako gledaš na izbeglice koje su ovdje došle?

Ja sam puno radila humanitarno. Ja poznajem ljudi ovdje u sudostu kroz svoj humanitarni rad. Ja nisam bila zaposlena tako da bi novce primala ali sam bila zaposlena kroz svoj humanitarni rad. Trebalo je spremite i opremiti te kamione koji su išli dole. Trebalo je nabaviti hrane i ostalog, odjeće i slično.

Kako si doživela taj rat dolje?

Strašno... stvarno strašno. Jako teško. Čovjek se strašno oseća. Ti si daleko od familije, od svijeta, a onda vidiš sve te ljude koji dolaze iz te države iz koje si i ti došao. Ja kada sam došla ja sam došla iz Jugoslavije. Posle je sve postalo drugačije, sve se promenilo. Ali prvih tih godina mi je bilo jako teško.

Da li si se bojala šta se dešava sa tvojima dole?

Naravno, bilo je strašno. Čovjek nije mogao... nisam mogla zamisliti da se tako nešto može djesiti. Užasno je bilo što sam ja dolazila iz Bosne, i sve to gledala kako se dešava, i razmišljala sam kako to može da se dešava. Recimo u mojoj zgradi nije bio sprat da je bilo samo jedne nacije. Znači sve je bilo pomešano. Na jednom spratu si znao imati tri nacije. Kako je to poslije bilo podjeljeno... šta se dešavalo... šta bi?

Nisam znala. Nisam mogla ni zamisliti odavde gledajući... onako ostavljajući sve to nisam mogla ni zamisliti kako bi se to moglo deliti... gdje? Ko? Šta? Moja najbolja prijateljica je bila srpske nacionalnosti, kada se sad setim... ona je isto iz Kaknja kao i ja. Zajedno smo gimnaziju završili, pravo studirali, bila sam joj kuma na venčanju, bila sam kuma i njenom sinu na krštenju i onda smo izgubile svaki kontakt. Ja sam došla ovdje, rat je bio... sad sam skoro saznala da su oni u Kanadi. Ali se sa njom nisam čula 17 godina, a bile smo nerazdvojne prijateljice. Saznala sam preko nekog rođaka... rekao je da će naći i njen broj telefona, ali eto do sada ništa...

Možeš li da mi nešto više kažeš o svom humanitarnom radu?

Ja sam radila ali tako da smo prikupljali novac za kupovinu brašna, ulja i tako tih... tih normalnih potrepština i to smo slali kamionima dole. Organizirali smo te humanitarne konvoje kamiona, nije bilo bitno gdje ide, bilo je bitno da ide dolje u Bosnu.

Da li bi mogla sad dole nešto da radiš ako bi se vratila?

Teško, jer većina ljudi je dolje nezaposlena, mladih... velika je konkurencija. Nema se posla, industrija je uništena. Još ništa tamo dolje nije krenulo da bi čovjek mogao da vidi neki prosperitet. Mislim ni u kom slučaju kada bih se vratila, a ne bih se vratila, ne bih mogla da nadem posao.

Da li bi od primanja ovdje mogla da živiš u Bosni?

Verovatno bih dobro mogla da živim. Ali ja o tome ne razmišljam, imam sina koji je mali, ali sam sigurna po njegovom ponašanju... ja njemu usađujem ljubav da ode dole da ima dole prijatelje. Međutim, on se onako dolje oseća...kao što se ja osjećam. Tako da to nikad neće biti da će on htjeti da ide dolje da živi. Mi idemo dolje jednom godišnje.

Imaš li dolje prijatelje?

Ne, nemam, više uopšte nikoga osim roditelja nemam. Ja dolazim iz jedne provincije koja se ne može porediti sa mogućnostima jednog velikog grada. Ja sam sad u metropoli. Sad velika je to razlika, ja sam se ovdje snašla, šta ja znam... možda da sam u Sarajevu, da u Sarajevu živim, jer Sarajevo je grad koji se može porediti s nekim velikim gradom u Evropi, te eto tako... onda bih možda tamo mogla živjeti. Ovdje u Berlinu, to je moja kuća. Tu sam pustila korenje. Kad odem u Bosnu ostanem dvije sedmice i treću sedmicu mislim da se moram kući vratiti. Tako je to nažalost.

Šta očekuješ od budućnosti ovdje?

Da moj sin završi škole. Da samo to dijete ima sve što mu treba. Fakultet i to.

Kakvi su odnos imali Njemci prema tebi kada si radila kao službenik?

Važno im je bilo koliko ja imam iskustva, nikog nije interesovalo kako ja pričam. Nisu kolegijalni ali od tebe traže da znaš da radiš to što radiš.

Da li Njemci dobijaju lakše posao?

Da, u svakom slučaju, to je i normalno, to je zakonski regulisano tako, i dole je to tako regulisano. I ovdje ima sve više korupcije no ranije tako da čovjek ne treba da obraća pažnju. Kod nas je korupcija naravno bila još više izražena. Ovdje nekad to nije bilo tako, posebno kada sam ja došla, sve je bilo jako jednostavno prosto da čovjek ne može verovati. Za mene je to bilo šokantno da nigdje ne moraš ništa da daš a opslužena si kao kraljica... tu mislim prije svega na ljekare i bolnice, ti ništa ne daješ a čuvaju te kao kraljicu. A sada su i ovdje ljekari naučili ponešto da dobijaju. Tako da se korupcija širi od Rusije pa nadalje.

Kako ti doživljavaš njemački mentalitet?

Različit je od našeg, ne prija mi, ali sam ga prihvatila. U suštini smatram da sam ja stigla u njihovu državu i da ja ne mogu njima svoj mentalitet nametati i od njih tražiti da budu isti kao i ja. Ja sam došla u njihovu državu i moram taj mentalitet prihvatiti i svoj mentalitet suzbiti i pokušati da radim kao što oni rade

Šta voliš kod Njemaca?

U njemačkom mentalitetu mi odgovara to da ti niko ništa neće reći o načinu na koji živiš, s kim si, s kim ideš, kako se oblačiš, i to mi je jako dobro. To mi jako odgovara da niko ne vodi računa o tvom životu. To je tvoj život i u suštini ga ti trebaš živeti onako kako ga ti hoćeš živeti i to je u redu. Ali sa druge strane u tom mentalitetu mi smeta... nekako su... previše ignorišu sve... previše su odvojeni i kad ti treba pomoć isto se tako ponašaju. A to mi već smeta. Kod nas mi najviše smeta što ti ne možeš da imaš svoj lični život onako kako ti to misliš... u svakom slučaju moram neki referat da podnosim... zašto se ti tu i tu nalaziš. Ne volim toliko petljanje u život ali volim tu srčanost, ta neka ljudskost, to opet nekako osetim bez obzira šta se dole dešavalo, meni je to nekako bolje.

Da li čitaš njemačke časopise?

Da, *Gloriju* i te časopise za žene. Redovno gledam i njemačku televiziju. Ne znam šta se kod nas dešava, to pojma nemam. Nemam uopšte naše televizije. Stvarno sam se nekako integrirala. Čitam i njemačke romane, poneku knjigu.

Ništa baš ne gledaš od naše televizije?

Pa nešto odozdo donesem ili preko YOU TUBE skidam recimo humorističku seriju »Lud zbunjen normalan«, to mogu da gledam. A nešto drugo ne volim. Ne volim te kanale da gledam. Ne volim se opterećivati nikakvim politikama. Ne opterećavam se ni njemačkom... tu sam gdje sam...

Na kom jeziku pričate kod kuće?

Pričamo na našem jeziku, svi, i moje dijete. On mora kod kuće da priča na našem jeziku. Na poslu naravno ja i moj muž govorimo njemački.

Da li imate prijatelje Njemce?

Da, imamo puno.

Da li tvoj sin ima u Bosni drugare?

Pa ima tako iz komšiluka, tu djecu koju zapamti ove godine, iduće ih se više i ne seća.

Kada govoriš naš a kada njemački jezik?

Kad sam ljuta, onda govorim na našem jeziku! Bez obzira gdje se nalazim ja moram nešto promrmljati na našem jeziku, kad nešto jako osećam onda reagujem na našem jeziku. Kod kuće obavezno govorimo naš jezik tako da bi mi dijete govorilo dobro naš jezik, i on govori jako dobro. Zadovoljna sam.

Tvoja iskustva sa prijateljima u Njemačkoj?

Dobra, dosta dobra iskustva imam sa Njemcima i sa prijateljske i sa poslovne strane. Njemci kada su sa tobom prijatelji onda su ti stvarno prijatelji i znaju se stvarno za tebe žrtvovati.

Da li ti neko iz Bosne dolazi u posetu?

Nažalost, ne. Najviše zato što je jako problematično dobiti vizu. Moj brat je pokušao da dobije hrvatski pasoš, jer je u staroj Jugoslaviji, kada je bila Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, u SHS nisu imali recimo pravo da se izražavaju kao muslimani po nacionalnosti ili kao Bošnjaci već su se morali opredeliti da budu Srbi, Hrvati ili Slovenci. I moj djeda se izrazio kao Hrvat jer je on iz mjesta gdje su većinom bili Hrvati i muslimani. Tako da se na osnovu toga moj brat htio proglasiti Hrvatom i uzeti hrvatski pasoš. Međutim, kad je on počeo s tim, sve je to zastarelo. A on je to htio uraditi samo zbog vize da je ne mora više vaditi i slično.

Da li se ovdje osećaš sigurnom?

Vrlo sigurnom. Ali da se skroz sigurnom osjećam, ne osjećam se nikuda više sto posto sigurnom. Jer čovjek se jednom razočarao kad je bio siguran i onda ti podsvjesno kaže, ništa me više neće razočarati... baš ono, lozinka... »ništa me ne može više iznenaditi«... Što me jednom iznenadilo, iznenadilo me, i sad mi se više ništa tako loše ne može desiti.

Koliko dugo ti je trebalo da naučiš njemački jezik?

Bogami, puno. Intenzivno sam ga učila i trebalo mi je otprilike dvije godine. Zato što sam ja u nekom teškom periodu došla ovdje, kad se sve to dešavalo, nisam znala šta mi je sa roditeljima, ništa nisam mogla zapamtiti, bila sam u čudnom periodu. Ni dan-danas ne mogu ništa zapamtiti.

Da li pored njemačkog jezika znaš još koji jezik?

Kad sam bila dole u školi sam učila francuski. To je bio jezik koji sam voljela i koji sam učila. Međutim, kad sam se na njemački skoncentrisala, sve sam zaboravila. Moj muž i dijete govori njemački i engleski jezik.

Sagovornik 6

Kada i gde si se rodio?

Rodjen sam u Ljubljani 1973. godine, sad imam 36 godina. U školu sam išao u Ljubljani. Osnovnu i srednju.

To si završio pre rata?

Pa ja sam škole završio kada je počelo da se kuva u Sloveniji tako da zapravo sad više ne mogu ni da se setim koje je tačno godine to bilo.

Koju si srednju školu završio?

Završio sam mašinsku srednju na Aškerčevoj. Tada se to tako zvalo i ulica se tako zvala, danas ne znam da li se tako više zove.

Šta si radio posto si završio srednju školu?

Nakon srednje sam otišao sa roditeljima za Srbiju. Roditelji su mi bili iz Srbije, a tada je u Sloveniji počelo da se kuva. Nije se znalo da li je dobro da se ostane u Sloveniji ili ne. Zapravo to je bila filozofija mog starog. On je ipak hteo da ode u Srbiju jer tamo imamo kuću i moji roditelji su odande.

Kada ste napuštali Sloveniju da li ste imali Slovenačke papire?

Imali smo običan SFRJ pasoš. Nikakvi papiri tada nisu postojali ekstra.

Gde si boravio kada si bio u Srbiji?

To je jedno selo između Negotina i Zaječara u Istočnoj Srbiji.

Do kada si ostao u Srbiji?

U Srbiji sam ostao sve do 1998.godine. I roditelji su bili samnom sve vreme. Samo mi je setra ostala u Sloveniji. Ja sam tada, kada smo krenuli u Srbiju bio premlad. Imao sam tek 18 godina, nisam mogao da sotanem bez roditelja jer sam bio premlad.

Kako i kada si napustio Srbiju i gde si otišao, kako si stigao do Berlina?

Pa pre nego što sam napustio Srbiju moja mama je otišla u Sloveniju da poseti sestru. Tada smo došli na ideju da one odu na policiju i da vide da li ja imam pravo za Slovenačke papire, tamo u Sloveniji, i one su otišle na Mačkovu. Oni su otišli i pitali, i oni na Mačkovoju su rekli »da«, samo ne znamo gde je, ali on je Slovenački državljanin«. Pitale su još da li mogu da dobijem slovenački pasoš, i oni su rekli da i to mogu da dobijem. I onda su mojoj sestri dali moj pasoš. Ona je podnela molbu za svog brata, i na osnovu punomoćja koje sam ja napisao u slovenačkom svojeručno na jednom listu papira dali su joj moj pasoš. Onda je moja mama donela meni taj pasoš i sa tim pasošem sam ja mogao da izađem iz Srbije. Na drugi način nisam ni mogao da izađem iz Srbije. Trebao bi srpski pasoš. A ja nisam služio vojsku, nije mi se dalo da tih godina u Srbiji idem u vojsku. Svih tih godina u Srbiji je postojao jedan zakon da ako hoćeš da dobiješ pasoš onda moraš da doneseš neku potvrdu iz vojnog odseka. Ja tu potvrdu naravno nisam mogao da dobijem. Trebao si da doneseš potvrdu da si služio vojsku.

Ti si zapravo na izvestan način neko vreme bio zarobljen u Srbiji?

Pa sad! Bilo mi je lepo u Srbiji!

Šta si radio u Srbiji?

Ništa.

Zašto si došao u Berlin?

Jednostavno...u Sloveniji sam živeo u velikom gradu. Kada sam sa 18 godina otišao iz Slovenije ona mi je ostala u lepom sećanju. Živeo sam u velikom gradu, ovo-ono...u Srbiji sam živeo u jednom malom selu. I kada sam imao 24-25 godina prolazilo mi je kroz glavu da opet idem da živim u nekom velikom gradu. Negde gde nikoga ne poznajem, negde nešto da počnem. I onda sam uzeo Berlin jer ovde nikoga nisam poznavao.

I kako si došao do Berlina?

Autobusom sam došao do Frankfurta.

Nije ti ništa bilo potrebno jer si imao Slovenački pasoš?

Bilo je malo povuci-potegni sa policijom. Kako ću da izađem iz Srbije kada je Slovincima trebala ulazna viza za Srbiju a ja sam imao pasoš koji je bio blanko! Nije bilo nikakve vize unutra. Onda sam otišao u Zaječar u policiju...tamo gde je ta služba za strance. I tamo su mi rekli »to nije nikakav problem. Samo ti uzmi prvo ulaznu i onda izlaznu vizu, to ću ja da ti dam, i onda ćemo mi to da precrtamo i damo ti izlaz za dve tri sedmice«.

To ti je on uradio na crno?

Ne, to je bilo sve oficijalno. I on se za to potpisao jer je za to bio zadužen. I kada sam došao na granicu njma ništa nije bilo jasno. U pasošu su Slovenci napisali da mi je mesto boravka Srbija, Zaječar a ostali podaci su bili Slovenački. Onima na granici nije nikako bilo jasno kako je to moguće pa su nešto proveravali i morali su da me puste jer su svi dokumenti bili ispravni.

I kako se nastavio tvoj put do Berlina?

Prvo kada sam došao u Frankfurt nazvao sam prijatelje od prijatelja koji imaju nekog sina u Berlinu koga ja nisam poznavao. Tako sam dobio njegov broj telefona, onda sam ga nazvao iz Frankfurta i pitao ga da li bi me sačekao kada dodjem u Berlin i dobio sam pozitivan odgovor. On me je sačekao i ja sam kod njega prespavao nekoliko dana bez ikakvih problema. E, onda mi je on rekao da njegov prijatelj ima roditelje koji su *gastarbajteri* i imaju penziju tu i da oni nisu stalno u tom stanu u Berlinu i da je stan prazan. I rekao mi je da bi mi za neke male pare oni taj stan iznajmili. I tako sam ja iznajmio taj stan i živeo u Charlottenburgu.

Da li si imao neki novac kada si došao u Berlin?

Koliko se sećam imao sam nekih 700-800 maraka.

Šta si ovde radio da bi mogao da preživiš?

Pa onda me je taj čovek kod koga sam došao, s' obzirom da je radio na gradjevini, poveo poneki put sa sobom da radim pa sam neki dinar zaradio, nakon što sam potrošio onih 700-800 maraka koje sam poneo sa sobom.

Koliko si plaćao taj stan?

Ne sećam se, ali je bilo jako malo, nekih 150 maraka mislim. Radio sam sa njim na gradjevini.

I to si radio na crno?

Da na crno. Jednostavno nemaš radnu dozvolu. Ne možeš tek tako da dodješ u Nemačku i da radiš, bar tada nije bilo tako.

Kako si dalje živeo?

Pa, kasnije nisam više mogao kod njega da radim.

Da li su te redovno isplaćivali kada si radio na crno?

Da. To su bila poznanstva, ali kod njega nisam više mogao da radim. Imao sam nekog prijatelja iz Srbije, to jest to je bio jedan stariji čovek koji je postao moj prijatelj, i onda sam ga jednom nazvao i rekao mu da mi je teško ovde da nikoga ne poznajem, da nemam nikoga, da nemam pare. Onda mi je on dao telefon jednog preduzetnika kog on poznaje tu u Berlinu, a koji je isto čovek iz Srbije...pa da pitam njega da li ima neki posao za mene. I onda sam ga nazvao i otišao kod njega u biro. On me je naravno u birou pitao da li imam radnu dozvolu a ja radnu dozvolu nisam imao pa me je poslao kući. E, onda sam ostao skroz bez para! Znači ništa nisam imao! Što znači da nisam imao ni šta da jedem. I onda sam opet nazvao tog čoveka i rekao mu da meni ne treba neki stalan posao nego ako mogu da radim jedan dan da imam čisto da kupim šta da jedem. I onda je on omekšao i dozvolio mi da radim kod njega na vikendici jedan dan, negde van Berlina sa nekim drugim majstorima. I taj dan sam radio, to je bila subota, i ne znam, bio sam im simpatičan. I kada sam ga ja pitao da mi da neke brojeve u Berlinu da idem da pitam da li mogu da radim, on mi je rekao »nemoj nikoga da zoveš imaš kod mene posao«.

Da li si i dalje radio na crno ili si već dobio neke papire?

Ne, idalje sam radio na crno! Bilo je tako nekih poslića...on mi je stalno nalazio nešto...poznavao je puno ljudi i bilo je dosta privatnog posla. Nisam državi ništa otimao.

Kada si zapravo dobio Slovenački pasoš?

Negde 1995. godine.

Kakav si status imao kada si došao u Berlin?

Ja sam bio turista koj je došao u posetu i imao pravo da ostane ovde tri meseca.

I više nisi napuštao Berlin?

Jesam! Napuštao sam ga silom. Uхватili su me da radim, neke dve godine nakon što sam došao.

Kako je to izgledalo?

Pa ništa, onda su me poslali na avion i poslali su me u Sloveniju za Ljubljano.

Kako je išla ta procedura, da li su ti nešto zabranili?

Pa zabranili su mi. Bio je usmeni dogovor, pošto sam ja imao advokata, bio je usmeni dogovor...

Gde su te uhvatili, kod tog čoveka na vikendici ili negde drugde?

Ne, to mi je bila faza probijanja prvih godinu dana ...posle sam ja našo dosta poslova. U tih godinu dana sam upoznao puno ljudi i onda tako to ide posle samo...

Da nastavimo, kako su te uhvatili?

E, sad da li sam ja radio ili nisam radio?Ja nisam radio kada su oni mene uhvatili. Oni su mene uhvatili na pogrešnom mestu u pogrešnom trenutku. Ja sam bio na gradjevini, a po nekom nemačkom zakonu stoji da ti ne možeš da stojiš na gradjevini. Niti sam ja puno njima dokazivao niti su oni meni puno dokazivali. Ali je dogovor bio da ja platim avionsku kartu da ne bih dobio zabranu.

Koju vrstu zabrane?

Zabranu ulaska u Nemačku. I onako sam skroz lud nakon sedam dana ponovo hteo da dodjem u Nemačku i onda me vrate iz Frankfurta za Ljubljano. Rekli su mi » pa ti imaš pooptpuno zabranu ulaska u Nemačku!«

Osetio si se prevarenim?

Puf, u zakonu piše da svako treba da plati svoju kartu al' ako nemaš para oni ti plaćaju kartu, i obično svi kažu da nemaju para tako da niko nije platio kartu, ja mislim da sam jedini platio tu kartu koja uopše nije bila jefina, čini mi se da je koštala oko 800 maraka.

I onda?

I onda sma ja otišao ponovo za Sloveniju i bio neko vreme tamo. Zvao sam nekog prijatelja koji je bio na odmoru u Hrvatskoj. I on mi kaže »ajde proći ću ja kroz Sloveniju, ti ćeš sesti u auto i idemo mi za Nemačku.« On je onda svratio u Sloveniju i mene pokupio kada se vraćao sa godišnjeg odmora.

Kako si ponovo usao u Nemačku?

Koliko god su oni bili uporni i ja sam takodje bio uporan. Na granici su me pogledali, činilo im se da im ne treba moj pasoš, nisu mi gledali pasoš.

Koje godine je to bilo?

Pa neke 2001. godine

I?

I onda sam opet došao u Berlin da ne veruješ! I onda sam hodao od Diska do Diska od kafane do kafane i upoznao sam svoju bivšu ženu.

I upoznao si ženu da bi se njome oženio?

Ne nisam upoznao ženu da se oženim. Već sam upoznao neku curu sa kojom sam živeo i sa kojom sam i papire kasnije dobio.

Ona je Nemica?

Da, i onda sam se skroz regularno vratio za Sloveniju, sam sam se vratio u Sloveniju, tamo ništa nisam radio. I onda je ona došla kod mene u Sloveniju i mi smo se venčali u Sloveniji 2003. godine ili 2002. godine... Ja sam imao ideje da sredim papire preko nekih firmi, pa sam onda podneo zahtev na sudu u Nemačkoj da mi skinu zabranu. Ali pošto sam dobio doživotnu zabranu nisu mogli odjednom da mi skinu zabranu nego su mi je skratili za dve godine, na dve godine. Kada sam se oženio onda su mi odmah dozvolili.

Kako to da su morali da je ukinu?

Pa morali su da je ukinu jer je moja žena došla u Nemačku i ona je podnela taj zahtev za sklapnje familije. Ona ide u školu u Nemačkoj, i oni moraju da mi dozvole da udjem u Nemačku. A pošto ja nisam počinio teška krivična dela sudski su mi dozvolili i skinuli zabranu. Onda sam dobio porodični status.

Koliko si živeo sa ženom?

Devet meseci. Prvo sam se odselio u stan nekog svog prijatelja da sredim utiske o čemu se radi i onda sam to vukao neko vreme i onda je Slovenija ušla punopravno u Eu i u Sengen, tako da sam dobio sve. Ja sam od policije kada sam došao ovde dobio na mesec dana ulaznu vizu kad sam se oženio. Skinuli su mi zabranu i na mesec dana su mi dozvolili da udjem u Nemačku. E onda sam otišao na policiju i dali su mi vizu na tri godine i radnu dozvolu. Tako da sam mogao da radim. Radnu dozvolu sam dobio doživotno.

To si dobio zbog slovenačkog pasoša?

To sve zavisi od one službenice tamo u policiji, koja stoji i kako joj olovka piše. Može da ti napiše jedan mesec može šest može da ti da maksimalno tri godine. Ja sam dobio na tri godine. A za radnu dozvolu ideš u jednu drugu ustanovu i isto tako ide procedura. Sećam se da je sve bilo na Weddingu a živeo sam na Prenzlaubergu.

Pa pre nego što je prošlo te tri godine dobio sam razvod baraka od žene, ali pre nego što sam otišao na policiju poslali su mi pismo da ne moram više da dolazim kod njih i da mogu ovde da ostanem. To je bilo nekako u vreme razvoda.

Kako je sad?

Uopšte mi više ne treba viza. Imam stalno mesto prebivlajšta i stalno boravište i tako imam i radnu dozvolu. Ako imam doživotnu vizu imam i doživotnu radnu dozvolu. Sad imam jedan papir sa sobom, nemam više nikakvu vizu u pasošu.

Kako si onda živeo?

Onda sam šetao po bauštelima i radio.

Kako sad živiš?

Sad imam svoju firmu, stolar sam. Sam sam sebe zaposlio. Kad nekom nešto uradim ja napišem račun. Samostalan sam.

Kako si osnovao tu firmu?

Jako jednostavno. Ovaj...otišao sam ovde na opštinu prijavio firmu i platio tih 80eura, posetio sam par ustanova i to bi bilo to. To imam dve godine a do tada sam radio po bauštelima.

Kako ti ide sa nemačkim jezikom?

Sa svojom bivšom ženom sam pričao Engleski jezik i malo Nemački.

Da li si išao na kursve?

Ne, nikada nisam išao na kurseve. Sad imam devojkju sa kojom živim i ona je Nemica sa njom pričam Nemački. Moje kolege u radionici su isto Nemci.

Da li si išao na neko doškoloavanje ovde?

Nisam, nisam. Ovde je jako skupo negde oko 20.000 eura da dobiješ poziv majstora ali možeš da osnuješ firmu za montažu, postavljanje parketa i takve stvari.

Reci mi kako su se tvoji roditelji snašli u Srbiji i sestra u Sloveniji?

Moja sestra živi sa mužem u Ribnici, kupili su stan, imali su jako povoljan kredit. Moj zet je na dobrom položaju ima dobru platu. Moja sestra sve vreme radi kao trgovka u Merkatoru. Moj stari je bio u Srbiji i bilo je teško. Radio je u nekoj ciglani.

Šta je tvoj otac radio u Sloveniji?

Radio je po fabrikama na održavanjima i takve stvari. Stalno je menjao poslove. I kada je došao u Srbiju radio je u ciglani na održavanju, posle je radio na obezbedjenju zgrade. Onda se ciglana zatvorila, pa je on i dalje radio, pa više nije bilo ni plaćen, on je to i dalje čuvao, ne znam, i onda je neko vreme, u vreme Miloševića, dali su prevremno da može da se ide u penziju...tako da je uhvatio neki voz a mama je domaćica ostala na selu.

Kako su ti se otvarale mogućnosti za poslove i na koji način?

Ne znam, ja sam mogao da imam poslova koliko sam hteo. Nije nikad bio problem. Nisam imao ni u Srbiji problema.

Da li si dobijao socijalnu pomoć?

Ne.

Kakav ti je stav prema radu na crno?

Pa to radiš samo kada si primoran, inače je potpuno bezveze.

Da li imaš porodicu?

Ne, nemam.

Kako provodiš svoje slobodno vreme da li se družiš sa Nemicima ili našima?

Sa svima se družim. Ja radim i imam i mogu.... na poslu u radionici su Nemci, prijatelj jedan mi je Turčin. U Friedrichsheinu sam se stalno družio sa svima ...to je bilo multi kultu.

Kako govoriš Nemački?

Za trojku.

Da li ti neko dolazi u posetu?

Iz Srbije...bila mi je sestra iz Slovenije. Roditelji hoće da dodju iz Srbije, samo to trebam da realizujem.

Nikad ovde nisi ostao bez novca osim na početku?

Nisam imao nekih velikih kriza. Ako mi nekad nestane para onda sam sam kriv jer sam negde nešto kupio ili šta ja znam....

Da li možeš nesto da uštediš?

Mogu lepo da živim od onoga što zaradim. Zavisi, možeš da uštediš, ali ja volim pare da trošim.

Da li si nekada slao novac dole svojim u Srbiju?

Kada je bilo NATO bombardovanje, kada nisu mogli da rade. Tada je bilo dovoljno da pošalješ dvesta maraka i oni su jako dugo dole mogli da žive. Ovde to nije bilo nešto puno nikada, uvek možeš da odvojiš 200 maraka od usta, bar za roditelje.

Da li sad šalješ?

Više im ne šaljem ništa, žive na selu i jako im je dobro.

Da li bi se nekad vratio u Srbiju?

Ne mislim, ali verovatno jednog dana....ne znam možda.

Da li imaš srpski pasoš?,

Imam srpsko državljanstvo nisam uzeo pasoš.

Da li imaš prijatelje u Srbiji ili u Sloveniji?

U Srbiji imam, a u Slovenij, onako, mnogo je prošlo godina ja sam neke kontaktirao ali nije više to, svi su se razišli.

Nemaš plan ostanka?

Ne. Nisam ovde došao da zaradim pare, došao sam ovde da živim neko vreme..ne znam...možda ću da odem na neko drugo mesto.....meni je ovde jako dobro.

Kakvi su ti odnosi sa Nemicima?

Pa zavisi u kom slučaju. Jako se ne usudjuju istinu da kažu, ne kažu šta im smeta. Fali im samopouzdanja. Dosta su hladni i kao prijatelji, jednostavno su dobri prijatelji, takvi su hladni ljudi. Ne izlaze tako u susret kao naši ljudi. Ne verujem da bi mi izašli u susret kada ja ovde nisam imao posla. Nemce jednostavno ne interesuje tvoj problem. Jako je teško da ih tvoj problem zainteresuje. Jednostavno je tvoj problem tvoj problem.

Da li ima nešto što ti se kod njih jako sviđa?

Da ima. Jako su korektni. Vrlo znaju da budu iskreni sa jedne druge strane. I politički su korektni ako uporediš sa drugima. I politika do stranaca je korektna. Tu ne msilim na policiju. Bar ovde u Berlinu nikoga ne zanima ni ko si ni šta si.

Šta voliš kod našeg mentaliteta?

Pa kod nas volim odnos, od familije do hrane do slavlja i takve stvari. A ne volim tvrdoglavost kod nas. Sad kada sam bio dole i kada sam vozio auto, jako mi je smetalo kako voze automobile, vrlo su neobazrivi. Možda nisam predugo bio dole i ako idem jednom godišnje.

Posećuješ porodicu?

Da, i porodicu i prijatelje.

Da li čitaš na Nemačkom?

Slabo.

Kakav imaš odnos prema izbeglicama?

Često mi smeta kod izbeglica to da su ostavili rat dole a onda ga ovde vode i dalje. Teraju tu pravdu ko je za šta kriv ..teraju istu politiku. Odozdole su pobjegli od rata i ovde teraju isto. To mi se jako nesvidja.

Misliš li da su ljudi iz Jugoslavije ovde podeljeni?

Da, da, i sve više i više se prepoznaje ta podeljenost.

Da li se ovde osećaš sigurnim?

Da, osećam se vrlo sigurnim. Ali osećam se i dole dobro. Dole volim klimu a ovde više volim da živim. Ovde je svakome lakše da živi i da zaradi novac ako si mlad, mnogo lakše nego dole. I ovde možeš da imaš sigurniju porodicu nego dole...

Da li imaš neku imovinu?

Moji roditelji imaju u Srbiji i tamo uvek mogu da se vratim.

Koliko puta si se selio?

Ma mislim da je bilo između sedam i deset puta. I nije uvek bilo bolje. Na primer kada sam otiša od žene nije bilo bolje. Imao sam užanse stanove...ali sad mi je dobro.

Sagovornik 7

Kada i gde si rođen?

Rodjen sum 1962 godine i imam 47 godina. Rodjen sam u Skoplju. Završio sam gimnaziju i završio sam Fakultet likovnih umetnosti. Ne diplomiran sam istoričar umetnosti. Mislim, završio sam taj fakultet, al' nisam diplomirao. Imam dva fakulteta.

Da li si bio oženjen?

Jesam, dva puta.

Oba puta ovde u Nemačkoj?

Ne, jednom u Skoplju i jednom ovde.

Da li imas dece?

Imam tri ćerke. Prva, najstarija je od prve žene, druge dve su od druge žene.

Da li si zdrav?

Zdrav, pametan, zreo.

Zašto si napustio Makedoniju i Skoplje, i došao ovde, u Berlin?

Makedoniju sam napustio zbog nemogućnosti da se realiziram, i nemogućnosti da opstanem u profesiji u kojoj sam hteo da opstanem i da se realiziram. Znači, vrlo rano sam dobio dete, šta ja znam, imao sam 26 godina kada mi se rodila prva ćerka, i trebalo je da formiram familiju i da nadjem posao i to ništa nije bilo moguće. Bilo je teško. I pošto sam buntovnik po prirodu, ja sam se posvajao sa celim gradom, i to sam namerno uradio. I onda sam zalupio sva vrata moguća, i onda sam u januaru '89. godine napustio Makedoniju i bivšu Jugoslaviju i došao u zapadni Berlin.

Kako si došao?

Došao sam vozom sa Jugoslovenskim pasošem, i petdeset maraka. Sa 50 maraka sam uspeo da kupim povratnu kartu do Berlina. U to vreme je bio Istočni blok pa se onda trčalo na granicu u Suboticu, tamo kupiš kartu do Budimpešte. Pa trčiš da kupiš kartu u Budimpešti za 15 maraka, Budimpešta-Berlin i tako dalje. Kada sam stigao u Berlin imao sam lutke. U stvari ovde sam ih napravio.

Da li si nekoga poznavao u Berlinu?

Pa, imao su tu takozvanu kumicu iz prvog braka. Ona je bila udata za jednog Makedonca, prijatelja mog, i ponudila mi je da budem kod njih dok se ne snadjem.

Koliko dugo si živio kod njih?

Pa jedno mesec i po dana. U tom periodu sam napravio marionete, i s' obzirom da sam odlučio da ne radim po kafane, po bauštele, kao što svi klasični *gastarbajters* rade, jer ova moja priča ti nije klasična *gastarbajterska*, i onda sam odlučio da sam idem dalje u život, i napravio sam marionete i pravio sam ulični šou. I prvi šou sam radio sredinom februara u Wilmersdorfe strasse i za sat vremena sam tada zaradio 125 maraka. To i sada pamtim. Ali to je bio jako teško.

Znači, u Skoplju si ostavio celu porodicu?

Pa nisam ostavio celu porodicu, nego sam došao tu da bih omogućio da porodica dodje ovde, znači nisam bio razveden tada. I kada sam počeo da zaradjujem pare ja sam iznajmio mali stan.

Brzo si snašao za stan?

Pa nije bilo baš tako. Prvo sam nakon mesec dana otišao od svojih kumova, i otišao sam kod jednog umetnika, kolege, u njegov atelje, i tamo sam bio nekih dva meseca, i tek posle sam uspeo da iznajmim jedan mali stan, jedan studio mali na Kreuzbergu.

Koliko si plaćao stan?

To je bilo nekoh 120 maraka, to je bio stan koji se greje na drva, ne sa centrlano grejanje nego na drva.

Koliko dugo si živio u tom stanu?

Pa žena je došla i ćerkica je bila manja od godinu dana. Tek što je prohodala. Bivša žena je završila Likovni i Pravni fakultet, i onda smo tražili za nju posao, i našli smo nekoliko kombinacija da ona može da radi. AWO joj je ponudio jedan posao, neko radno mesto kao socijani i pravni savetnik, i tako dalje, tako da je počela da uči nemački jezik. Ja sam nastavio dalje da radim kao umetnik i radio sam celo vreme sa lutkama, znači zaradjivao sam jako dobro sa lutkama. Međutim, negde te iste godine, šta ja znam '89. godine, nešto pre pada zida, ona je imala tešku krizu i ostavila je i mene i Berlin, uzela je kćer i vratila se u Skoplje. Zapravo zajedno smo se vartili za Skoplje, a ona se nikada više nije vratila u Berlin, a s' obzirom da ja nisam imao kuda da se vratim u Skoplje, ja sam otišao ponovo za Berlin i tako smo se polako rastali.

Koliko ti je trebalo da naučiš Nemački jezik?

Pa, nikada ga nisam naučio kako treba, to jest, onako kako ja smatram da treba da ga pričam. To jest, ja ga pričam dobro, ali imam problema sa pisanjem, jer nisam imao vremena da idem na te kurseve. Išao sam na 6 kurseva za jezik koji traju po dva meseca, znači ukupno sam išao godinu dana, ali to nije bio intenzivni kurs već onako. I kada sam trebao da idem dalje gde se uči da se piše morao sam da radim.

I koliko dugo je trajalo?

Oficijalno je trajalo otprilike nekih deset meseci.

Kakav si imao status kada si došao?

Bila je druga situacija. Bila je Jugoslavija. Sa Jugoslovnkim pasošem nisam trebao vizu za Zapadnu Nemačku, i s' obzirom koji sam bio umetnik, koji je registriran u UNESCO, ja sam imao preko UNESCO otkup radova, bio sam na spisku UNESCO i dobio sam posebni status i privilegije, kulturni značaj za grad Berlin, to je inače bio i dokument na osnovu kojeg sam dobio boravak ovde. I to je bilo u vreme Jugoslavije. Međutim, situacija se jako loše menjala. Kada je istekla država, onda je istekla automatski i ta viza, i automatski ta viza više nije bila validna, i onda automatski je trebao da se pokrene novi postupak za papire, i onda je meni trebao da se izda novi dokument. U isto to vreme se Nemačka ujedinila, te zakon od kulturni i socijalni značaj više nije bio važan, i onda sam praktički ostao bez vizuma.

Šta si tada uradio?

Pa ništa, umesto Jugoslovenski sam dobio Makedonski pasoš, i da bih rešio probleme od takve prirode dogovorili smo se sa ženom sa kojom sam već godinu dana bio, i koja je rodila ćerku, da se konačno venčamo. Da sklopimo brak. U međuvremenu sam se razveo od prve žene, i onda kada sam se razveo od prve žene 1991.godine, sa drugom sam se venčao 1992.godine. Možda se sa drugom ženom nikad ne bih venčao da nije trebala viza.

Znači, venčao si se manje-više zbog papira?

Ne zbog papira, već zbog rešavanja problema oko toga, jer znaš kako je to ako ti je dete vanbračno, onda ima drugi status žena i tako dalje. To je bilo jako komplicirano. Ja više ne znam detalje da ti kažem, ali recimo, dete nije moglo da ima moje prezime ako nismo bili u braku, ona je morala da ima automatski prezime od majku i onda sam ja kada se dete rodilo potpisao dokument da je dete moje, i onda je bilo sporno, problemi su bili pravni sa različitih strana. Recimo moj boravak je bio doveden u pitanje, nisam imao vizu. Nisam imao pravo na vizu kada se raspala Jugoslavija. Koji sam razlog sa Makedonskim pasošem imao da i dalje živim tu u Berlinu? Mogao sam da tražim azil, ili da idem na takozvani »Duldung«, da budem kao izbeglica iz rata koji se desio kasnije.

Kada si dobio makedonski pasoš u Berlinu si ziveo na crno?

Najinteresantna priča je da sam u to vreme kada se raspala Jugoslavija bio u Amsterdamu, a ne u Berlinu. I ja sam zapravo nakon ujedinjenja Nemačke 3. oktobra dobio specijalnu pozivnicu da idem da živim u Amsterdam da radim tamo sa jednim galeristom i tako dalje...I u Amsterdamu se desilo...ma to je tek priča. Bili smo na brodu, prvo smo bili u Švedsku i na brodu od Švedske te noći smo putovali za Amsterdam, kad su objavili da jugoslovenski paosoši više ne važi, i kada sam ja stigao u Amsterdam od takozvanog kući ja sam završio u zatvoru. To je bio lučki zatvor. Pošto nisam imao etnicitet, nisam imao vizu nisam imao pravo da budem kod njih. Bio sam takozvano pravo ničije dete.

Ja sam u Sloveniju ušla 1998. godine sa Jugoslovnkim pasošem i slovenačkom vizom, kako se to kod tebe dogodilo, da nisi imao nikakva prava sa tim pasošem tada?

Meni je Jugoslovenski pasoš bio isteko i nisam imao gde da ga produžim kad nema Jugoslavije. Lako je tebi da iz Srbije imaš Jugoslovenski pasoš do 2000.godine. Gde da ga idem da ga produžim. Nema više Jugoslavija! Ja sam iz Skoplja. Tamo

piše da je pasoš izdat u Makedoniju. Više nema te zemlje! To znači da sam ja trebao da odem za Makedoniju da si uzmem Makedonski pasoš da imam dokument. S' obzirom da sam ja imao pasoš koji je istekao oni su promenili status moj. Sreća u celoj toj nesreći je bila ta da sam se ja baš pre te vožnje iz Švedske baš oženio. Ta vožnja iz Švedske je možda bila negde 10. septembra 1992. godine, a mi smo se venčali ili kako se zove to...sklopili brak..treći ili četvrti avgust pre toga. I onda smo išli iz Berlina u Švedsku a iz Švedske smo išli za Amsterdam, i sreća da smo imali taj dokument da smo se venačili, da nisu mogli mene odmah da deportuju. Jer da nismo imali dokument da sam se vančao sa državljanom Nemačke bilo bi gusto. Ona ima dvojno državljanstvo i Nemačko i Hrvatsko državljanstvo jer joj je majka Nemica. I onda sreća da smo imali taj dokument, jer je to bilo i petak navečer, i onda sam morao da sedim ceo vikend u zatvoru. Kada su u ponedeljak službenici došli, onda su proverili da imam konto u Evropski bankama i dali su mi rok od dest dana da regulišem svoj identitet i status. Dobio sam neku ulaznu kartu, neki papir. Onda sam dobio prvo Makednoski pasoš. I s' obzirom da sam bio za Nemicu bio oženjen, Holandija nije htela da mi izda vizu. Onda smo morali nazad za Berlin, tamo sam uredio status, i onda sam sa Nemačkom vizom mogao da dodjem u Holandiju i da tu dobijem Holnadsku vizu. Vrlo komplicirano....

I zatim si živeo u Amsterdamu?

Da i onda sam živeo Amsterdamu skoro pet godina, i tamo je bilo jako teško, i ako Holandija i Amsterdam izgledaju kao socijalne zemlje jako je teško bilo za posao, za opstanak, za rad, i tako dalje. S' obzirom da mi nismo otišli tamo da radimo u industriji, auto industriji kao obični radnici, već smo otišli tamo da neke svoje kreativne ciljeve realiziramo, to je bilo skoro praktički nemoguće. Nemoguće, zato što stranaca u Amsterdamu ima mnogo manje šanse za neka kulturna ostvarivanja, i kada mi je istekao ugovor sa galerstom sa kojim sam radio u Amsterdamu, onda smo se istog časa vratili nazada za Berlin, i tu smo nastavili dalje berlinsku priču. Vraćamo se januara 1995.godine.

Kako si ostvario svoja prava ovde?

Kada sam došao za Berlin morao sam ponovo da reguliram svoj status, i onda s obzirom da sam bio oženjen Nemcimom sa kojom sam imao dete, trebao sam da se javim u policiju za strance i tamo je bila situacija, morali smo kompletno da pokažemo naš zajednički život, venačnje, bila je kontrola papira. Tražili su papir da sam je stvarno razveo u Skoplju. Socijani status u takozvanu Makedoniju i to...onda kada smo dali sve te dokumente birokratske, i kada su takozvani uslovi bili ispunjeni onda su mi dali vizu na godnu dana, i onda su mi dali sledeću vizu opet na godinu dana, i sledeća je bila na dve godine i nakon osam godina su mi dali takozvano stalno boravište. Imao sam neograničeno sve, na prvim vizama sam imao ograničeno, imao sam samo boravište nisam imao radnu dozvolu.

Da li si radio na crno?

Da uvek sam radio na crno, inače ne bih mogao tek tako da preživim. Ali nisam radio na bauštelima. Na crno sam radio u nekoliko biro za dizajn i grafički dizajn. Radio sam ne registriran tamo, i to je trajalo sve dok nisam dobio drugu vizu na dve godine, onda sam imao takozvanu povlašćenu radnu dozvolu i onda je Deutschewelle tražio dopisnik iz Berlina, i onda su mi oni napravili dokumente da trebaju dopisnika, i na osnovu toga su mi napravili radnu dozvolu, mogao sam legalno da radim kao novinar. I radio sam onda za Deutschewelle i za radio multi-kulti kao novinar. To je nekako trajalo pet ili šest godina skoro.

Da li si nekada bio na socijalnoj pomoći?

Pa, bio na socijalnoj pomoći kada smo se vratili u Berlin iz Amsterdama. Period od šest sedam meseci dok se nismo snašli još, dok nije počela žena da radi.

Šta je žena završila?

Političke nauke u Zagrebu. I ona je počela isto da radi na Deutschewelle, i na multi kulti, i onda nam se nije dopalo baš društvo tamo, i onda su je minirali i izbacili su je sa multi kultija. I ovaj, tako da su i mene izbacili, jer nisam suradjivao sa Makedoncima koji su bili partijski orjentisani. Tražili su od mene da bude partijski dominantan. Makednoci su bili u Berlinu podeljeni u dve partije, jedna je bila leva jedna je bila desna, ali sad koja je bila leva a koja je bila desna, ni sami oni to ne znaju....to ti je ko fudbalski klub, ovi su za Partizan a ovi su za Zvezdu. Kod emigranta se ovde reflektiralo vrlo brzo ovde. A ja pošto sam bio sam, i bio sam umetnik, meni je bilo glupo da budem član partije i da živim u Berlinu. Mislim strašno! Moje prezentiranje Makedonije je bilo bezpartiski, sve što je dobro, sve što je bilo realno, objektivno i važno, ja sam hteo da im dam takvu informaciju, *gastarbajterima* ovde. Medjutim, oni *gastarbajetri* koji su tu živeli dvadeset godina su bili podeljeni u dve grupe i tu su se pojavili takozvani kumovi. Kum jedne grupe, kum druge grupe i onda je i jedan i drugi kum tražio od mene realnost, takaf jedan kolektif. I jedan kolektivni osećaj. Ja sam i sa jednim i sa drugim bio dobar zato što su me zanimali sadržaji. Jedan kum je vodio kafanu na Kudamu i crkvu, a drugi je vodio kafanu na Charlottenburgu. I jedna i druga su bile Makednija. Medjutim često puta su oni hteli da mi ubace svoje priče i tekstove, svoje propagande svojih partija, partiskih ciljeva i onda sam ja to izbacivao iz programa. Jer nije bilo lepo da se Makednoci dalje taborizoraju ovde, i onda su lideri obe partije rekli da ja nisam adekvatan Makedonac. I onda su radili na tome da dobijem otkaz. Pa sam ja dao otkaz.

I šta je bilo kada si dao otkaz?

E pa onda je sledila jako teška situacija, i žena je dala otkaz i onda smo otišli na socijalu.

Tvoje ćerke su ovde završile škole?

Pa nisu još tako velike. Jedna je tu jednu godinu pred abituru. A mala sad počinje da ide u školu.

Kojim jezikom govore?

Nemačkim i makedonskim, to pričamo u kući.

Da li imaš nekih kontakata sa Makedonijom?

Pa imam, evo sad mi je najstarija ćerka tu na odmoru, ona je bila sve vreme kod svoje mame u Skoplju. S' obzirom da se razvod koji sam imao sa bivšom ženom desio na prijateljsku bazu, mi smo se trudili da budemo odgovorni roditelji za svoje dete, tako da je ona bila majka mom detetu a ja sam se trudio da budem otac. Znači moja ćerka nema nikakav nemački status s' obzirom da je u Makedoniji. Obično ja odem u policiju i garantiram za njen boravak ovde. I pokrивam sve troškove, tako da ona dobije vizu na tri meseca. Sada će najstarija ćerka da za godinu dana završi Političke nauke u Skoplju, i sprema se za Master studije u Berlinu. Tako da će i ona biti ovde sa nama. Pa imam veliki stan ha ha ha ha

Kako su ti se ovde otvarale mogućnosti za poslove?

Nikako. Ovde, recimo trebalo je da prodje dobrih deset godina da se izborim za poštovanje u ovoj sferi u kojoj radim, i da bi na tom nekom nivou počeo da dobijam ponude za posao. S' obzirom da nisam hteo da radim kao *gastarbajter*, i pošto sam imao svoje ciljeve, vrlo brzo mi je postalo jasno da ću vrlo teško da dobijem posao ovde...regularan posao. Radio sam ABM dva puta preko Job cebtra, vodio sam Koloniju Wedding, radio sam na Osnovnoj Školi na Kreuzbergu kao nastavnik likovnog, likovni pedagog. Radio sam godinu dana po vrtićima sa decom, vodio radonice sa decom crtanja. Medjutim to je sve bilo ispod nivoja i kapaciteta koje sam imao. Jedino taj ABM je bio dobar. Medjutim shvatio sam da nema šanse da dobijem posao koji sam hteo da radim, tako da sam regulirao svoj status tako da sam se registrirao kao slobodni umetnik, koji godišnje ne zaradi minimum budžet već više od dve trećine. I time sam postao član udruženja umetnika Nemačke, samim tim sam stekao pravo na socijalnu i penzisku sigurnost, i medjutim, ovde to funkcioniра da se to plaća u tri dela se plaća mesečno zdravstveno i penzijsko. Jednu trećnu plaća umetnik, KSK, biro za rad, biro za zaposlivanje kod nas, i vrlo je bitno da sam tamo prijavljen.

Da li je postojao period kada ništa nisi radio?

Ne, nikad nije postojao period da ništa nisam radio. Uvek je to borba uvek se trudiš. Javlja sam se i na konkurse za koje sam znao da nemam da dobijem, ali uvek moraš da pokažeš da si jak da ti je stalo. Ako vide pasivnost možeš da izgubiš i osiguranje i status i sve. Znači sistem tako funkcioniše da stalno moraš da budeš aktivan. Recimo ako ko umetnik nemaš godišnje tri izložbe onda izgubiš status.

Da li si zadovoljan zaradom ovde?

Kako jesam, pa nisam. Sad je još teže postalo. U suštini, u odnosu na ranije, sad je teže posebno u ovom periodu se drastično skraćuju budžeti za kulturu, i vrlo je težak sistem. Meni su tražili da opet idem u ABM ali ne mogu. ABM je posebno zapošljenje koje se izdaje po preko Job centra koji te pošalje na posao. To je posao koji ti dobijaš preko posrednika. Kada sam radio prvi put ja sam zaradjivao 120 eura više od socijalne pomoći. Tako da nije to bilo ok. Radiš posao koji inače radiš svaki dan, ali za to dobijaš platu. Medjutim to treba da si na socijali da bi dobio taj posao. Prvi put kada sam imao taj posao moja žena je objavila bankrot jer je dobila neki veliki račun za taksu i tako dalje...pa smo išli na socijalu, pa smo se onda opet nekako digli. Zajebano je to da se posle ABM posla ne možeš da vratiš na socijalu. Ja nisam na socijali jer moja žena ima posao.

Da li si nekad uštedeo i slao novac?

Nikad nisam uspeo da uštedim ništa. Slao sam ćerki svojoj oko 250 eura mesečno i njoj je to dosta u Makedoniji. Sad je ona punoletna ali to je bila alimentacija.

Da li bi se ikada vratio u Makedoniju da živiš?

Ne. Otišo sam kafu nisam probo ha ha ha ...pa otišo sam ...sad sam u situaciju da mogu da se borim za dobrog galeristu. Moji su radovi u medjuvremenu na cenu, i kao umetnik sam se afirmirao, tako da je situacija takva da imam dobrog kuratora koji traži sad galeristu. S obzirom da radim portrete on bi nalazio klijente za mene i to bi za mene bio kroz drugačiji život. Recimo kada to ostvarim, onda više neće biti bitno gde živim, već da stignem da uradim to što je u dogovoru. I onda planiram da malo drugačije živim. Imam sad i galeriju, to je moje radno mesto.

Od čega se finansira?

Od programa i projekta.

Kakav je tvoj odnos prema nemačkoj birokratiji i Nemicima, i kakav ti je odnos prema ljudima dole u Makedoniji?

Ja sam ovde dobrovoljno došao, znači moja pozicija je bila dobrovoljna, a ne kao kod većine *gastarbajtera* koji su došli ovamo da zarade pare i da si idu, ili kao oni koji su bili prognani od rata. Ja sam došao da ostanem. Kada sam ovde dobrovoljno došao prvo što mi je bilo važno je da naučim kako ovi ljudi funkcioniraju. I onda sam se bavio funkcioniranjem jedne Nemačke familije jer familija je osnov svega. I onda kako funkcionira i koji su emotivni odnosi u jednu Nemačku familiju. I onda imaš vrlo velike razlike kod protestanata i kod katolika u principima. Ja nisam u jednom mogućem momentu osudjivao Nemce kakvi su po mentalitetu i temperamentu i kolika je razlika između njih i nas južnih naroda nego sam jednostavno sam došao ovde i nisam kritički gledao na njih. Ali naravno da su mentaliteti jako različiti. Potpuno je drugačija forma organizacije. Južnjačka vizija je da su Nemci jako hladni i situirani. Medjutim, to je takva organizacija, nisu oni ni tako disciplinirani i ako tako izgledaju, već su samo malo organiziraniji. A organiziraniji su da bi imali više slobodnog vremena u toku dana. Organizacija je kod njih stvaranje vremena za svakog sebe to u našim Balkanskim mentalitetima ne postoji. Kod nas ti stalno neko dodje, stalno ti neko dolazi, niko te ne zarezuje, ne pita da li ti hoćeš da budeš sam ili ne. Znači, briga to je vrlo važno. I ja sam odmah shvatio da je to jako dobro za mene, i prihvatio sam takav tip organizacije. Pa, kada mi odgovora a ja ga koristim, kada mi ne odgovara ja ga ne koristim jednostavno. Zavisi od situacije.

U birokratiji?

Tu je bitno na koga ćeš da naletiš, vrlo su bitni individualni faktori. Uglavnom oni na početku rade sa tobom kao da sve što kažeš nije istina. Kao da lažeš, i onda je to vrlo surovo. Jer, rad sa nekim koga odmah smatraš lažovom je surov. Kad dođeš do kraja i konkretno pokažeš sve svoje pozicije onda se njihova ljubaznost pokaže. Uvek se osećaš kao stranac.

Koliko misliš da si se integrisao u nemačko društvo?

Uffffff, mislim da se nikada nisam integrisao, nikad nisam imao taj osećaj da sam se integrisao a živim tu 20 godina i nisam se integrisao i ako imam savršeni krug prijatelja, puno poznanika. Većinom su Nemci, i dosta stranci, sve moguće nacije.

Kako gledaš na izbeglice?

To su bili najnesretniji ljudi. Prvo što nisu dobrovoljno došli tu, već su bili prognani, i imali su strašno velike probleme i odbojnost prema svemu onome što im se da. Mali procenat je obezbedilo ovde sebi novi početak, dok su drugi potonuli u jednu veliku tugu. Izgubljenost. Poznajem ljude koji su se vratili nazad, i onda opet posle godinu dan došli u Berlin. Znači vratili su se u Bosnu, i kada su videli kakva je situacija tamo i kakav je život oni su se vratili.

Koliko često ideš u Skoplje?

Pa, jedan period nisam bio dugo. Skoro dest godina. A sad idem često. Organizujem izložbe, pravim programe i idem godišnje otprilike tri puta.

Da li se ovde osećaš sigurnije nego što bi se osećao u Makedoniji?

Naravno da se osećam socijano sigurnije. Imao sam mogućnost, i koristio sam tu socijalnu sigurnost koju ova država ima. I oni su nam tim programima omogućili da se ponovo saberemo, zbrojimo i napravimo novi plan da se nadje nov posao. Tako da ovde osećam sigurnost koju dole ne bih imao. A to znači da ako ostanem bez posla imamo pravo na godinu dana finu finansisku pomoć da bi se opet snašli, i pronašli posao. U Makedonija ako je socijalno 100 eura bilo bi super. I pitanje da li ćeš je dobiti. Deca imaju kindergeld, mi imamo taj Wohnunggeld, i tako dalje...

Sagovornica 8

Kada si rođena i gde?

1962. godine u Zagrebu.

Koje si škole završila?

Završila sam Političke nauke i žurnalistiku u Zagrebu, a onda sam se ovde doškolovala za socijalni rad, ovdje postoje ti kursevi...ne znam kako bi se kod nas prevelo, ali to je dvogodišnja škola koju sam plaćala privatno.

Da li si udata?

Jesam, i udavala sam se samo jednom, imam dvoje djece. I svi smo zdravi.

Na koji način si došla do Berlina?

Ja pripadam generaciji koja je osjetila tu prvu krizu u Jugoslaviji. Imala sam nekoliko radnih mjesta koja su bila jako dobra ustvari. Bilo je teško dobit posao tada u Jugoslaviji. Ja sam radila na tadašnjem Trgu republike, današnjem Trgu Bana

Jelačića, u Kroatija osiguranju sam radila. Tu se uopće nije moglo napredovat. Jako puno sam radila i kao novinar, nikad mi nisu stizali honorari. Pisala sam za »Svijet« rubriku »pet pitanja za«, pisala sam i likovne kritike, i bila sam, mogu reć da sam probala sve što se moglo. Mentalitet kod nas kod kuće je bio da svi rade, da se svi bore za svoje, tako da sam ja od svoje četrnaeste godine uvijek nešto radila. Uvijek nekog mijenjala u nekom uredu, i onda drugih mjesec dana išla na more i šta ja znam...u svakom slučaju svoj džeparac sam zaradjivala od svoje četrnaeste godine. Tako da sam se našla u jednoj situaciji, u kojoj tada nisam znala da će tada biti rat, nisam znala da će se tako nešto desiti....pokušavala sam ustvari otići za Švedsku i to nam nije uspjelo sa još nekim prijateljima. I tada se najslučajnije desilo, da su meni jedni dragi prijatelji ponudili ovdje da mi mogu pomoć, da ovdje mogu sa njima doći. I ovaj, i da znaju neku familiju koja treba nekog da im ovdje pazi djecu dok se ne snadjem i vidim. I to je jednostavno bila odluka od danas do sutra, na brzinu, pošto sam ja znala da će moji biti protiv. Ja sam pobjegla nocu. Pozvala taksi i promjenila sam tadašnju zadnju plaću za četrdeset maraka, toliko je iznosila moja plaća.

Koje godine je to bilo?

To je bila tisućudevetstoosamdest i peta godina. Ti ljudi su već bili *gastarbajteri* u Berlinu, radili su obadvoje u jednoj firmi gdje se proizvode djelovi za Mercedes. I bili su valjda slavili novu godinu kod kuće, tako da sam ja sa njima došla ovdje negdje 3. januara '86. godine. I od tada sam tu.

Da li si došla samo sa tih 40 maraka?

Imala sam još neku uštedjevinu što sam radila prije...znači da sam sve skupa imala oko 100 maraka. Uzela sam najvažnije dokumente, najminimalnije stvari i ako je bila zima. Par džempera i par toplih stvari. Sve je stalo u jednu torbu. Zaboravila sam čak i na sendviče i tako bilo šta. Ja sam doslovno pobjegla.

Kakav si status imala kada si došla?

Ništa, bila sam naravno turist, bila je naravno panika, jer se poslje novogodišnjih praznika nisam vratila na posao, i onda su me tamo stavili na oglasnu ploču kao najbezobraznijeg radnika kojeg su ikad imali, ha ha ha...Kako se sve to desilo slučajno, ja se nisam uspjela ni oprostiti sa ljudima, već sam jednostavno uhvatila šansu koja mi se pružila. I onda je nekako trebalo ostati ovdje. Ono što ja nisam znala je da ovdje postoji taj »blutrecht«, znači pravo po krvi. Ja sam naravno znala da je moj djeda bio Njemac, ali nisam znala da na takav način ovdje mogu ostati.

Ti ljudi kod kojih sam bila su bili zapravo dosta simpatični, pozvali su jednog Njemca, prevodili su za mene, jer ja uopće nisam znala Njemački. Moji roditelji su se bojali da ću imati problema, tako da ja imam Njemačko poreklo uopće nismo spominjali, iako je moja mama sa djedom uvijek pričala Njemački, sa mamom Madjarski, nama djeci nisu puno tog znanja prenijeli. Ja sam tako loše znala Njemački da nisam znala kupiti kartu u autobusu i takve gluposti. Sreća je bila da su tu bila djeca koju sam pazila tih par prvih mjeseci, i sa njima sam ustvari najviše naučila Njemački jer ona se nisu znala drugačije sporazumjevati.

Koliko dugo si bila u Nemackoj sa statusom turiste?

Pa poslje jedno dva mjeseca sam saznala da imam pravo da zatražim državljanstvo, da mi to pripada, da mi niko neće uzeti moje državljanstvo.

Ko ti je u porodici bio Namac?

Djed od mame. I isto tako je jedna sestričina od moje mame je bila rođena u Njemačkoj, i ona je ostala tu da živi, jer se moj djeda poslje vratio u Osijek, nakon rata, oni su svi bili tu nakon drugog svjetskog rata, onda su neki otišli. Tako da je jedan brat ostao tu, tako da ja imam obitelj i tu u Frankfurtu i u DDR-u. Meni je ta sestričina od moje mame, teta, kako smo je mi zvali, jako pomogla. Ona mi je pokazala kompletan put, i pomogla da se svi dokumenti nadju. Tako da sam ja, ustvari, u roku od tri mjeseca predala sve dokumente. Bio je na Marienfelde Aufnamelager. Predala sam dokumente tamo, i ovaj nakon tri

mjeseca su pronašli moga djedu i cjelu moju obitelj tadašnju koja je tu bila, i onda je bilo malo problema sa Jugoslavijom da to akceptiraju, ne znam nešto su oni mene provjeravali puno, nije to tek tako. Išlo se na razne razgovore, jer je Berlin u to vrijeme bio još podijeljen na Istočni i Zapadni i imao je svoje sektore, Francuski, Američki, Ruski i Engleski, znači sve to je bilo podijeljeno. Onda sam ja dodala to provizorno državljanstvo, dok se ne provjeri sve, ali nisam smjela putovati jedno godinu dana, niti se vratiti dole dok se to ne sredi. To je bila neka sreća, jer u suprotnom tu su bile kombinacije da se moram udati da bi tu ostala, jer tada je bilo već strašno teško za ovdje ostat. To je bilo nešto sa čim nisam uopće računala. Onda je bio veliki otpor mame koja mi nije htjela pomoć, nego mi je ujak pomogao i poslao sve dokumente.

Kako su izgledali tvoji prvi dani u Berlinu i susret sa nemačkom kulturom?

Meni ta kultura nikad nije bila strana. Jer sam ustvari, bez obzira što se nije govorilo Njemački, imala Njemački odgoj, što znači da su disciplina i rad bili uvijek prisutni čak i taj neki, ha, šta ja znam, nisam imala nekih problema.

Koliko dugo si živela u toj porodici u kojoj si čuvala decu?

Pa jedno dva mjeseca. Na Zelendorfu su bili domovi, ustvari Lichtenrade, to su bile neke ogromne kuće u zelenilu. Tamo sam ja dobila pravo na boravak, i onda sam stanovala tamo, i dok nisam dobila BBS, koji je imao veliku važnost, to sam dobila vrlo brzo. Onda sam tražila stan. Stanova uopće nije bilo, to je bilo jako teško tako da uopće nisam mogla puno birati i ja sam imala drugi stan na Tegelu, imala sam garsonjeru u novogradnji i tu sam živela 5-6 godina.

Kada si dobila nemačko državljanstvo?

Ja sam ga dobila za manje od godinu dana, tu je postojao taj *Staatsprüfung* što znači da smo bili proveravani pet godina. Ali sam državljanstvo, ili ausvaj's dobila nakon šest mjeseci i odmah sam tražila posao. Radila sam u jednoj tvornici za telefone, onda sam radila sa čokoladama. Radila sam sve što se moglo raditi, nisam uopće birala. I to sam sve mijenjala, dva tri mjesca tu, dva tri mjeseca tamo, i onda sam se prijavila u tadašnju Jugoslavensku redakciju sa svime što sam do tada radila i pisala, i odmah sam dobila posao čim sam dobila pravo rada. I ja sam u suštini znala da će me tamo uzeti, jer sam tamo bila nakon dva mjeseca što sam bila tu, i tadašnja urednica mi je rekla da me ne može uzeti jer nemam pravo rada, da me ne može zaposliti na crno. Tako da mi je rekla kada sredim sve to da dođem. I to mi je bio prvi malo bolji posao.

Koliko ti je bilo potrebno vremena dok nisi dobila prvi bolji posao?

Teško mi se sjetiti. Ali mislim da je ceo taj cirkus sa papirima i sa stanom trajao oko godinu dana.

Mogla si lako da placas taj stan?

Pa tada se sve moglo plaćati. Taj stan je koštao 150 maraka.

Znači, nije bilo problema zaraditi novac?

Ne nije, jer svaki posao koji sam radila je bio plaćen. Onda sam radila taj posao u Jugoslovsnoj redakciji, i voditelj tadašnjeg Jugoslovsnog centra me je čuo na radiu i baš mu je trebao neko takav, i uključio me je u posao. Naša plaća je tada bila oko 3700 maraka ABM, tim da sam ja imala tu Loansteuer klasu jedan. I ovaj , i puno je odlazilo na porez. Tamo sam zaradjivala 2100 maraka i svi koji smo živjeli u vrijeme dok je Berlin još bio podijeljen imali smo takozvani *Berlin zu lage* mislim da je to još nekih 200 maraka više. Stan sa režijama je bio negdje oko 300 maraka ... ja sam sa takvom plaćom mogla kupovati, putovati, imati auto. Za trideset maraka sam mogla jesti cijeli mesec. Tada je Njemačka bila u jednoj drugoj situaciji no što je danas.

Šta je bila prednost tadašnje Nemačke?

Nije bila kriza. Ali je dobiti posao bilo vrlo teško. Ali ja sam se snašla, nikad mi nije pomogao neki Arbeitsamt, već sam uvijek samoinicijativno tražila poslove. Kao na primjer taj Jugoslovski radio, ja sam čula i otišla tamo... imala sam poteškoća, jer je bila velika konkurencija. Ja sam pored tog novinarskog posla još prodavala, i radila slike na svili. I ne znam, onda je valjda zbog tehnike, ili ne znam ni ja šta ljudi su kupovali i time sam se pomagala. Posle sam se zaposlila u Jugoslovenskom centru dvije godine i još radila kao novinar.

Koliko si rodbine ostavila u Hrvatskoj?

Roditelje, brata, i sestru koja je tada još bila živa.

Da li si ih redovno posećivala?

Da.

Da li si slala novac?

Da, ja sam kupovala i skupe stvari za poklone, i slala novac.

Kakav je bio tvoj kontakt sa Jugoslavijom do početka rata?

Tada sam radila u Jugoslovenskom centru. Počeli su se već događati nacionalistički ispadi, i ljudi su se podjelili. Medjutim, nama nije padalo na pamet da će se zemlja koja se već raspada raspasti na tako brutalan način, to nama ovdje nije bilo moguće ni razmišljati. Ja se sjećam, bio je godišnji odmor i studenti su prodavali u Pagrebu Polet i vrištali »na rubu smo građanskog rata!«. Nakon tog godišnjeg odmora puno se govorilo o svemu. Ne znam gdje su sve kolege bile, ja sam samo iz vica napravila pitanje kako će se zvati naša firma. Skoro su me pretukli, nitko nije vjerovao, toliko je to bilo nezamislivo, i interesantno, ustvari. I onda je počelo, u Minhenu, u Jugoslovenskom klubu je pukla bomba, onda se moj tata jako zabrinuo gdje ja to radim. Imali smo jednom situaciju da su nam u klubu na jednom predavanju upali Albanci naoružani. Taj Jugoslavenski centar je radio bolje nego u Parizu, koji je bio poznat kao dobar. Imali smo puni program. Tadašnja komesraka za integraciju i migraciju, Barbara John, nam je omogućila, to je zapravo bio projekt koji je osigurao tri radna mjesta, i pola radnog mjesta što je bio posao sekretarice, imali smo strašno puno publike. I samo za uredjenje od grada Berlina smo dobili preko 100.000 maraka, i to što je sad u sūdostu je naš inventar otprilike. I svi naši gosti su imali smještaj i imali plaćen put i dobivali honorar. Goste koje smo imali su bili poznati. Imali smo imali dosta književnih večeri, večeri klasične muzike, modne revije.

Kako se raspao Jugosloveski centar?

Raspala se Jugoslavija i počeo je rat. I ljudi su se počeli plašiti. Odjednom je centar bio prazan. Svaki susret je počeo bivati tamo politička diskusija i to jednostavno, nije se moglo više tamo opstajati. Taj voditelj centra je pobjego na drugo radnomjesto, i onda sam ja prešla u Medijski centar i radila programe na nivou grada Berlina. Jednostavno je politička situacija onemogućila naš rad. Nemaš mir.

Kako su vlasti u Berlinu to prihvatile; raspad Jugoslavije, tog centra i početak rata?

To je opširno pitanje. Taj početak rata ja ustvari nisam doživjela u Berlinu, ja sam doživjela to kada se sve jako politiziralo, kada se nacionalizam pojavio, kada su nastajali konflikti. 1990. godine sam bila u Amsterdamu, i bila tamo nekoliko godina. Otprilike je bilo tako da su svi očekivali da će se ipak sve smiriti. Centar se zatvorio jednostavno jer se smanjila publika. Ja sam tada otišla u Amsterdam.

Da li možeš da napravis razliku izmedju života u Amsterdamu i Berlinu?

Nizozemska se pokazala vrlo loše. Imala sam kazalište tamo i imali smo nekoliko ljudi...uglavnom smo radili sami i bili neovisni. Tamo živi još jedna moja sestričina, rođakinja, tako da smo ustvari sa porodicom mislili da će nam tamo biti puno bolje. Moj muž je htio dobiti tamo posao, i mi smo dobro naučili njihov jezik. Našli smo se u jednom mentalitetu u kome se uopće nismo snašli. Tako da kada je moja ćerka trebala poći u školu, a tamo se sa 4 godina polazi u školu, mi smo se vratili u Njemačku.

Odbijali su sve. Ulaz je zatvoren za strance i ako djeluje puno otvorenije, i svi se smiju, svi su jako ljubazni, međutim vrlo škrto se ponašaju prema bilo čemu. Čak i dati nekom vizit kartu ili napraviti neki kontakt je vrlo teško. Tako da smo mi jedva čekali da se vratimo u Berlin jer smo shvatili da tamo nikad ništa nećemo uraditi. Dogadjalo mi se da mi u uredu za zapošljavanje kažu » šta vi tu to hoćete, nemamo mi dovoljno posla čak ni za naše«, znači totalno odbijanje na svim nivoima. Mi smo imali inače prijatelje, jer je moja sestričina živjela tamo i bila udata za jednog Nizozemca. Pomagale smo se međusobno, čuvale jedna drugoj djecu, djeca su se skupa igrala. Međutim, kada se slavio rođendan onda su se zvali jednom gosti takozvani »jugosi«, tako su se izražavali, a posebno se pozivala Holandska obitelj i onda mi nismo bili poželjni. Tako ljudi govore da su Njemci fašisti, da su Njemci loši...ja sam na primer imala telefonski aparat Siemens, neki susjed kada je video to tamo rekao je »to neću uhvatiti u ruku a kamo li pomoći da priključim da to radi« i takve slične situacije. Ja sam tada imala auto još sa berisnom registracijom, svaki dan mi ga je neko grebao, stavili su mi kuke na kotače i ako je parking bio plaćen još pola sata i takve stvari....

I znači, u Holandiji je bilo loše?

Amsterdam je kao bajka tako ljep i ljepuškast, međutim realnost je da se tamo jako teško snać. Mi kada smo se vratili u Berlin, opet sam odmah dobila posao na radiju. Kratko nakon toga sam počela raditi kao Familienhelferin, direktno sa Jugendamtom, upisala sam tu školu, i moj muž je odmah dobio mogućnosti izlaganja u predivnim galerijama. Znači sve ono što nisam mogla u Amsterdamu ni sanjati. I normalno je da kad čovjek ima djete razmišlja drugačije. Nizozemska je dobra za malde ljude, bila je jako dobra za izbjeglice jer se nisu tako tretirali kao ovdje. Oni su primili jako malo ljudi, i odmah im dali državljanstvo, znači nisu držali ljude na *Duldungu* 17 godina kao ovdje u Berlinu. Svi su dobili stanove odmah, nisu živeli u domovima. Prvo su bili smješteni u hotelima, tu se država pobrinula da ih asimilira dok je Njemačka radila tako da ih neasimilira. Znači to je jedna ogromna razlika. Međutim broj izbjeglica koje je primila Njemačka u usporedbi sa Nizozemskom je velika. Tamo ih je malo bilo. Vrlo malo. Ali ih je onda stvarno i primila.

Koliko puta si se selila u Berlinu?

U Amsterdamu sam se dva puta selila, a u Berlinu sam bila prvo šest meseci nakon što sam došla iz Amsterdama na Tegelu ponovo, onda jedan ljep stan na Spandau. Tu smo bili tri godine. To je bilo jako daleko od mog posla u Neuköllnu. Oko dva sata. I onda smo tražili stan na Weddingu gde smo dugo, sve do sad.

Kako su ti se otvarale mogućnosti za posao?

Sama sam ih otvarala.

Da li si radila na crno?

Preko Job centra nisam nikad radila. Ja sam ovdje poznavala dosta ljudi, držala sam kurseve za crtanje na svli kod AWO. Preko toga centra sam upoznala jako puno ljudi, radila sam i u još nekoliko centara. Onda mi je svega bilo previše, novinarsvo, kursevi, mala djeca, jako mi je bilo teško i onda sam se prebacila samo na *Familienhilfe*, što je bilo fantastično plaćeno. Sada je to nekadašnja mizerija. Ono što se sad događa sa Njemačkom je zapravo socijalizam. I oni koj su na socijali, i koji rade uzimaju Finanzamt, da se ustavri i neisplati radit. Međutim ako je čovjek na Job centru onda mora radit. Međutim svaka obitelj koja ima malo više djece živi bolje ako ne radi. Ja kada sam nekad brinula o četiri obitelji imala sam više novaca, nego sad kada brinem o osam obitelji. Job centar ranije ni postojao, postojao je jedan fenomen stalnih promjena

zakona, koje sam ja kao Familienhelferin strašno osjetila na svojoj koži. Nama su recimo uveli porez na promet za socijani rad, kada se radilo preko Jugendamt direktno. Puno ljudi je odjednom bilo dužno silnih novaca. To je neko uveo, i onda opet ukinuo. Država pokušava na svaki mogući način krizu da riješi. Nismo više mogli raditi privatno, morali smo se učlaniti svi u nekakve firme, te firme su zaposlile gomile ljudi i uzele sa tim našim honorarima beskrajno puno prostorija i onda se desilo tako da naš radni sat koji je iznosio 39 evra pao na 20, što je značilo da država uzima 80%, tako da je socijalni radnik sveden na nivo čistačice, ili sekretarice. Znači nikakva motivacija.

Na crno sam radila te marame i kod te familije.

Da li si živela od socijalne pomoći?

Samo jednom na početku, kada sam živela u tom domu. Ali sam odmah počela raditi u tim raznim tvornicama. To je bilo nekih mjesec dana i to mi je bilo jako neugodno. Bilo me je sram. Imam malo problem sa odgojem. Pojam socijalne pomoći kod Njemaca, i kod ljudi koji su došli, ne posle tog rata, već prije...taj rat je dosta toga promijenio i za to je kriva politika koja nije davala ljudima pravo da rade, i to je bilo jednostavno normalno ići na socijalu pomoć. Hoću reći da socijalna pomoć nema više taj pomen, Njemcima je bila velika sramota da žive na socijalnoj pomoći, zadnja sramota. Gde da kažeš ocu da živiš od socijalne pomoći. Ja sam samo jednom to morala uzeti i ja sam plakala od srama. Jel to se nije gledalo ko danas. I bilo je posla i posao se lakše našao. Sve se jako promijenilo. Sad posla nema, plaćanje je mizerno. Više dobiješ ako si na socijali i ako imaš više djece. Tako da taj Njemački humanizirani socijalizam je stvorio ljude koji preživljavaju. Ljudi preko Job centra imaju neke poslove koji su bedno plaćeni.

Koliko si dugo učila nemački jezik?

Ja sam ga solidno govorila pre nego što sam otišla u Nizozemsku, onda sam naučila Nizozemski koji sam bolje govorila od Njemačkog u svakom slučaju, jer je dosta jednostavniji, nema padeže, greške ne zvuče tako strašno, sličan je Njemačkom, ali kad govoriš govoriš ili Nizozemski ili Njemački. Kada sam se vratila opet sam imala poteškoća da se vratim među padeže. Najviše sam profitirala sa djecom koja su išla u školu. Sad već solidno govorim Njemački nakon deset godina.

Kojim jezikom govorite kod kuće?

Sa djecom njemački, i uglavnom se govori na jeziku koji neko počne. Ako neko počne makedonski onda tim jezikom, ili hrvatski...mi to ni ne primjetimo...djeca su odrasla trojezično. Starija ćerka je išla u vrtić u Amsterdamu družila se sa djecom i pričala nizozemski, i kad je došla ovdje je doživjela šok jer joj je to bio četvrti jezik. I onda smo sve videotrake i kasete i holandski smo izbrisali jer je počela mucati.

Djecu nismo prisiljavali govoriti bilo koji jezik, tako da je uredu.

Koju školu završavaju deca?

Školu za umjetnike. To je ustvari jezična gimnazija koja ima razred sa djecom koja su talentirana za slikanje i muziku. Imaju i muzičku školu i mislim da će starija ćerka studirati kineski jer u srednjoj školi ima taj jezik.

Čitaš na svim jezicima?

Da.

Kojih prijatelja imaš najviše?

Imam puno prekrasnih prijatelja Njemaca. Ono što je u tom mentalitetu, i sa čime se ja dobro snalazim je »jedno prijateljstvo uvijek prijateljstvo«. Prijateljstva se ne sklapaju tako brzo, i svi smo simpatični i to, međutim kada se dogode onda su vječna. Tako da se mi srećemo sa ljudima koje znam sve ove godine života u Njemačkoj bez obzira gdje smo se izselili i gdje

živimo. Imam, mogu reći, da su nam najbolji prijatelji na kraju Njemci. Ono, iskreni, uvijek tu za nas. Ima muž jednog dobrog prijatelja iz Novog sada koji je stvarno prijatelj, a ostali su samo poznanici. Nekako sam se otudjila, nemam velike kontakte ovdje sa Hrvatima. Ne znam zašto, tako se dogodilo.

Nikad nisi ni imala?

To se, prije, kada sam ja došla, nije toliko ni gledalo ko je odkuda. Recimo, jedna prijateljica se samnom prestala družiti jer sam iz Hrvatske, nije mogla to podnijeti. Užasno me je izvredjela, ona je bila iz Novog sada. Događjali su se nevjerojatni konflikti. Imala sam neke kontakte i prijatelje iz Jugoslavije, ali su se ti kontakti izgubili a tome je puno pridoneo rat.

Da li si zadovoljna novcem koji zaradiš?

Ja nisam posljednje četiri godine zadovoljna onime što zaradim. Jer mi se čini da ako čovjek ima više radnog iskustva treba da bude bolje plaćen, a ne da bude manje plaćen i da se svake godine izmisli neko novi zakon koji će posao otežati, i zaradu smanjiti.

Da li si štedela i slala novac?

Jesam, uglavnom sam slala za nekakva renoviranja, i kad je trebalo. Nije mi to teško padalo.

Da li si nekad razmišljala da se vratiš u Hrvatsku?

Razmišljala jesam, ali sam vezana ovdje za djecu, jer one nemaju potreban fond reći da bi tamo studirale i išle u školu. To bi bilo za njih preteško. Ja sam ih pustila da se ovdje asimiliraju da bi im bilo ljepše. Sigurno ne bi bile tako dobri djaci ako bi ih maltretirala da nauče perfektno Hrvatski ili Makedonski. Sad smo tu, i bitno je da nauče dobro Njemački da bi sutra završile neki studij, posle smo slobodni. Djeca nemaju taj odnos prema tim našim domovinama koje smo mi napustili. Oni rado odu kod baka, ali kada sam kao vic spomenula da bi smo se vratili, pitala me ćerka da li sam normala. »Ti misliš da ja tu živim, a šta bi ja tu?« Znači to je problem tih drugih generacija, da ta djeca u Njemačkom društvu, svuda se pominje da oni nisu pravi Njemci, a da oni u suštini ne pripadaju stvarno nigdje više nego ovdje.

Migrant zapravo nikom nigdje ne pripada.

Da li jos uvek imas prijatelje u Hrvatskoj?

Ta prijateljstva više nemaju svrhu. Dugo sam održavala prijateljstvo sa jednom prijateljicom iz osnovne škole. Jednostavno nema više ništa što nam se dogodilo zajedno, svaki naš susret je bio prepričavanje događaja ovdje ili ondje. Ali nemamo više ništa zajedničko. Čovjek se razvija potpuno različito, nema skupnih tema skoro. Onda sam primjetila da joj nije više toliko stalo da nije i nema vremena i tako da se sve to bez nekih svadja samo po sebi isposipalo. Skoro da je tako sa nekima iz obitelji. I sad se trudim da imam više kontakta sa bratom ili ujakom ti koji su mi bliski. Jer jedino kada sa nekim stvarno živiš imaš zajednička događanja susrete, nešto...se događa..tako da je to to.

Zanima me kako gledaš na Jugoslovenski mentalitet, i mentalitet Nemaca? Koje su prednost jednog, a koje prednosti drugog mentaliteta?

Ja mislim da Jugoslovenski mentalitet jako komplikovan. Slovenci su jedna priča, Hrvati su druga priča, pa Srbi druga priča...Makedonci su potpuno drugačiji. Ono što imaju svi zajedničko, mislim da tu ne bih ubrajala Slovence i Hrvate, je ta neka otvorenost. Kod Makedonaca sam padala na nos, ne zbog nekog nacionalizma zato što želim ukazati na to da je to strašno različito i da se sa tim treba snaći i da je meni koja imam puno Srba u porodici, i Madjare, i Hrvate i Njemce, vrlo je različito. Recimo kod Makedonaca, svi su ljubazni, sve nešto, a ustvari iza toga nema ništa. Danas su najljubazniji oko tebe sutra te ogovaraju. Ta neka neugodna iznenađenja. I ja sam prema tim prijateljstvima nepovjerljiva. Znači, da mi treba mnogo više vremena da prihvatim prijateljstva ljudi od tamo, dok recimo, kod Njemaca, znaju nekada biti i bezobrazni i pokažu da si

neintersantan, vidi se sve na njihovom licu. Ali baš zato čovjek zna na čemu je. A za sve Jugoslovane bila je značajna ta neka ljubaznost, ali u principu nema nikakve garancije da je ona stvarna. Njemački mentalitet isto može bit ivrlo različit, ima ih koji uopšte ne vole strance, zatim oni koji sa ovim ili onim uopće ne mogu izaći na kraj. Ono što volim u tome svemu je da znam na čemu sam i gdje god da sam živjela, i sa bilo kojim mentalitetima da sam imala posla, jedino sam sa Njemcima znala na čemu sam, da li me mrze ili me vole. Ako je dogovor oko nekog posla znala sam da li će se taj posao dogoditi ili neće. Vrlo su konkretni i jasni. Bez nekakvih glumatanja.

Kako su izgledali odnosi naših ljudi prema izbeglicama?

Hm, Izbjegllice su dolazile i prije od 1991 i 1992. godine. Ja sam o tome i pisala negdje. Prvo su svi bili smješteni u te domove, to su bili ustvari neljudski uvjeti života, neke nelogičnosti i budalaštine ja još nisam shvatila jer su ti domovi bili skupi, čak mnogo skuplji nego što bi bilo jedan stan u Berlinu. Sva politika je bila je neasimilirati te ljude ovdje. Njima svima je bilo provjeravano odakle su, iz kog mjesta dolaze. U suštini se većina njih vratila, ili su otišli u neke druge zemlje. Ti domovi gde su ti ljudi bili smešteni su imali socijalne radnike koji su im pomagali. Bila je borba na primjer za mjesto u školi, borba za boravak. Neki su ostajali duže na osnovu nekih bolesti. Te bolesti su si sami izmišljali, neke psihičke bolesti, ili šta vrijedi terapija od ratnih trauma kada jedino atest liječnički kaže da osoba nije u mogućnosti putovati i ne može imati dobru terapiju u svojoj državi. Jedino na osnovi bolesti su ostajali. Što je značilo, ako ozdravim, vraćam se na zgraište i bilo je situacija, bila je jedna posebna obitelj iz Bosne, mislim da su bili iz Tuzle. To su bila djeca koja su imala ocjene za gimnaziju. Majka koja se brinula strašno. Otac je oboljeo od leukemije, uglavnom jedna tragična priča. Otac umire. Djeci se nije dozvolilo da završe školu. Oni su se doslovno vratili na zgraište. I ja sam tada uspjela nekako izvući tu obitelj tako da sam ih odvela da idu na intervju da idu za Australiju, i doslovno je sve od danas do sutra uspjelo a nije moralo uspjeto. Australija ih je primila. Njemačka nije bila u mogućnosti primiti toliko ljudi i onda je radila tako kako je mislila da treba. Ljudi su bili dosta dobro snabdeveni, dobili su dosta novca da mogu živjeti u svakom slučaju, boravak se produžavao svakih tri ili šest mjeseci, i sva preokupacija kako ostati. Oni koji su se imali gdje vratiti, ali većina nije imala.

Misliš da se država Nemačka nije odnosila prema njima dovoljno dobro?

Ne znam, mislim, situacije koje sam ja doživjela po tim domovima, to su uvijek bile zajedničke kuhinje. U jednoj sobi uvijek majka sa četvoro djece, oni su dobivali bonove neke, onda su morali kupovati u nekim dućanima gdje je bilo najskuplje jer ti bonovi nisu vrijedili za ove jeftinije prodavnice. Znači već za namjernice su davali puno novca, onda bi dobili neki džeparac sto maraka, dobivali su posebno novac za garderobu, ali već to da samo negdje mogu kupovati, da ne mogu kupovati cigarete ili alkohol. Moramo znati da su ti građani u tom trenutku bili građani do nedavno, i neki su se snašli bolje jer su našli bolje socijalne radnike koji su im pomagali. Oni koji to nisu znali njima je bilo zaista jako teško. Neki su bili miješani sa Rusima, bilo je situacija da tu ima jako puno droge, da je cjela zgrada puno žohara. To se nije nikako nije moglo sanirati. U tim zajedničkim kupaonicama su bile tuče. Njemačka u tom ratnom ludilu nije imala na umu da nije bilo pametno stavljati zajedno Muslimane sa Srbima, jer su bili zaraćeni i situacija se u tim domovima stalno politizirala. Taj rat su ti ljudi doživjeli drugačije taj rat nego mi. Oni su bili protjerani iz svojih domova, oni su izgubili sve. Taj rat je bio razlog njihove patnje i tu su se događale strašne stvari među njima, svadje, tuče a na to se uopće nije obraćala pažnja.

Kakav je tvoj odnos prema nemačkoj birokratiji?

Dobra je ako funkcioniše. Ali mislim da je pretjerana. Posebno što sam ja doživljavala na poslu da se stalno mijenja, da se postavljaju neki novi formulari, postavljaju i izmišljaju, to je od kad je sad velika nezaposlenost, smisljaju neke nove formulare, da bi opravdali svoj posao, u posljednje vreme se eksperimentara na svim mogućim područjima. Isti taj Job centar, imali su svoga čovjeka koga su znali, sa kojim su razgovarali. Danas je to neka mašina kompjuter, svaki put je drugi službenik, sve je postalo daleko od čovjeka. Sve je to inače trebalo poboljšati situaciju. Ljudima je sad zapravo mnogo teže, jer nemaju jednu osobu sa kojom komuniciraju, koja je stalno za njih zadužena.

Kako gledaš na situaciju u Hrvatskoj?

Ja sam tu vrlo subjektivna. Smeta mi ta težnja da se udje u Evropu, jer nekako nemam povjerenju u tu Evropu u koju sam vjerovala. Dugo ovdje živim i gledam toliko promjena i mislim da jedna tako mala zemlja kao Hrvatska sa tako malo ljudi, Evropa joj više može naškoditi nego što joj može pomoći. Tamo ima još posljedica rata i kriminala i događaju se stvari koje se nisu događale kada sam ja bila mlada. Od pljački banaka pa na dalje. Društvo se mijenja, i mi se tim promjenama moramo prilagoditi. Vjerovatno da oni koji tamo žive ne primjete to tako. Sa jedne strane se zemlja fantastično razvila, međutim postoji jedna nevjerovatna klasna razlika, skoro sam se sreća sa jednom ženom koja je svjeučilišni profesor a skoro traži šta će jesti u kantama za smeće jer joj je takva penzija. Nekada je imala svoju katedru, bila je ponos fakulteta, i nepostoje nijedne ozbiljne studije bez njenog imena tako da se jednostavno prestalo cijeniti znanje već se cjeni novac. Ono što je bilo fantastično u Zagrebu je kultura koja je jednostavno propala, sve što se može vidjeti je imitacija zapada. Uzele su se i emisije sa zapada i cijelokupna kultura. U knjižarama su bestseleri umesto dobrih knjiga. To su neminovni procesi, niču mnoge prodavnice za koje se ja pitam ko u njima kupuje icemu toliko prodavnica za samo četiri miliona ljudi. Koliko oni imaju novaca? A zapravo je cjeli rat bio namješten, da bi se sad tu investiralo i grabilo, i da bi se nešto drugačije dešavalo. A pensionerima se smanjuju penzije, sa druge strane su neki ljudi kriminalno bogati, nije mi jasno kako se može biti tako bogat, odkuda to.

A da li se u Nemačkoj osećaš sigurnom?

Mislim da se čovjek zapravo nigdje ne može osjećati sigurnom. Ja pratim šta se događa. Za sad sam još sigurna.

Sagovornik 9

II Generacija

Gde si rođen i kada?

15.12.1986 u Regensburgu.

Šta si završio od škole?

Sa 15 godina sam završio Hauptschule, to se zove Qualifikations Hauptschule, pa sam posle toga završio zanat u BMW, kao metalostrugar, posle tri i po godine sam radio malo u BMW-u i počeo da radim Zivildienst . Bio sam ovde devet meseci u domu za decu. Posle devet meseci sam se opet vratio za Regensburg i radio opet u BMW-u, jedno godinu dana, i onda sam dao otkaz i sad sam se ovde u Berlinu upisao u Fachoberschule, za socijalno pravo. I to ću nadam se 2010 godine da završim i da imam abituru.

Kako su tvoji roditelji došli u Nemačku?

Moja majka je Nemica, a moj čale je došao prvo za Vupertal, to je grad u Ruhrpott. Moja majka je rođena u Bavarskoj, Bavarka je. Onda je moj otac prvo radio kao *gastarbajter* i kao metalni strugar, i znaš ono kao radnik, pa se vratio godinu – ,dve dole, pa se vratio nazad u Nemačku. Moj otac je inače iz Kačareva kod Beograda. Kada se drugi put vraćao u Nemačku došao je za Regensburg i upoznao svoju majku pa su se ženili.

Da li ti je otac nešto pričao o Srbiji?

Pa da, da, stalno priča.

Šta ti je pričao?

Pričao je o tome da, kako da ti objasnim, ja tu zemlju osećam, ja sam svake godine od malena dole i on za mene nije nikad neke propagande pričao, da se ne uklopim. Ja svake godine idem dole za Srbiju, i to od kad znam. Rekao je da je bio rat, on je to prokomentarisao da je bila velika propaganda protiv Srbije, isto tako da je to dolazilo sa zapada, i Amerikanaca.

U kakvom tonu je pričao, da li je to bilo pozitivno ili negativno?

Pa više pozitivno, kakvi su na primer ljudi. On živi u Nemačkoj, ali je Srbija za njega bila uvek first home, i tako je i rekao, kao i da je dosta loših stvari. Kao da se, na primer, mnogo krade, ali i da zna da se živi.

Šta ti je pričao o mestu gde je rođen?

Pa sve lepo, nikad nije rekao da je pobjegao iz Kačareva. Nego on se isto tamo vraća stalno tamo, i voli da bude dole, i tako da je pozitivno.

A šta ti misliš o tome?

Ja verujem u to što on priča. Ja na primer kažem »idem éale u aprilu malo za Kačarevo hoćeš samnom«, i on hoće.

Kako se ti snalaziš kada odeš u Srbiju?

Kačarevo je malo drugačije od Beogradu, nisu baš u mom fazonu i neće ništa šta ja hoću, na primer sede tamo, i neće nigde da idu, što je meni neverovatno. Ja, na primer, predložim da idemo u Beograd u izlazak, a oni neće, malo su mi uski. Medjutim ja imam tetku u Beogradu, i tamo sam upoznao neke ljude mog godišta, i oni su mnogo opušteniji. Idemo u zezanje, pričamo, zezamo se. Super mi je!

Koliko rodbine imaš dole?

Imam strica i tetku. Tetka u Beogradu, a stric živi u Kačarevu.

Da li imaš prijatelje u Srbiji?

Pa imam, ne sad sto, onako, malo sa kojima se čujem i provodim.

I kako se provodiš tamo?

Meni je super. Imam odličnu drugaricu u Beogradu, i čim stignem ja je nazovem, i idemo u zezanje, znači sve vrlo jednostavno.

A kako ti doživljavaš Srbiju?

Ja doživljavam Srbiju vrlo pozitivno sa jedne strane, jer ima više ljubavi nego ovde, i malo je više međunarodno, i gostoprimstvo, ljubazniji su, socijalniji su. Ovde nema toga, ja to ovde nikad nisam takav osećaj. Možda kod najboljih prijatelja. Kad na primer putujem u Srbiju, i napravim prvu pauzu u Srbiji u nekom kafiću, konobar je već ljubazniji, i to je baš lep osećaj. Meni je to čudno. To je meni toplo oko srca.

Koliko imaš prijatelja u Nemačkoj?

Kako to misliš? Rekao bi da imam dosta.

Kako ti doživljavaš Nemačku?

Pa, meni je isto i ovde lepo. Isto mi je ekstra posebno u Berlinu, u Regensburgu je već malo nešto drugo. To je mali grad, tamo sam odrastao, svi su tamo moji. To mi je kao jedan punkt, mali grad u kome poznaješ sve, i malo meni smeta u Nemačkoj što ljudi nisu tako popustljivi.

Kako se osećaš u Nemačkoj s obzirom da si mešovitog porekla?

Kao Nemaac.

Ništa drugo?

Pa ne računam to da su mi dobacivali da sam auslender kao Jugos, više je to smešno. Mi smo bili u osnovnoj školi gde smo ja i jedan Rus bili jedini auslenderi u celu školu. Tako da je to tamo bilo neprimetno. Živeo sam sa Nemačima. Nije to kao ovde u Neukoelnu ili slično. Moj otac je poznavao takodje mnogo Jugoslovena, tako da sam se ja družio i sa *gastarbajterskom* decom, to je isto kao svuda.

Znači, nisi osetio nikakvu veću diskriminaciju od strane Nemaca?

Ne, u Nemačkoj toga za mene nije bilo.

A u Srbiji, da li te gledaju kao stranca, ili nekako drugačije?

Oni kažu da sam iz Nemačke i slično, puno ljudi kažu da sam rođen u Nemačkoj. Ali eto, znam da pričam dobro njihovim jezikom, lako se sporazumevam. Nisam doživeo da bi neko rekao »eno ga onaj jebeni Nemaac ili tako nešto slično«.

A da li te drugačije gledaju ili?

Hm...ne bih rekao, više se zanimaju kako se živi u Nemačkoj i slično.

Ne gledaju te kao stranca?

To pitanje nije logično. Jesam stranac. Ali znam da dobro pričam, i da se uklopim u sredinu, da se vezam. Pokušavam da se dam, i mislim da oni gledaju mene kao nekoga koji nema pojma o njima. Ne gledaju me kao domaćeg.

Koji od jezika smatraš za svoj prvi jezik srpski ili nemački?

Nemački. Ako sam u Srbiji ja se i osećam kao Srbin, nisam jaosećam se pola pola. Osećam se i kao Nemaac i kao Srbin. I kod kuće sam uvek pričao dva jezika, sa tatom uvek srpski, a sa majkom uvek nemački jezik. Detinjstvo moje, familija i moje slobodno vreme je uvek bilo dvojno. Tako da sam ja stvarno...Jugosloven. I nije to neki moj ideal, razmišljam i ja o tome, ali i ja ponekad osećam da sam malo drugačiji od mentaliteta Nemaca, ali tako i kada su Srbi u pitanju.

Bio si mnogo puta u Srbiji, kako gledaš na mogućnosti ljudi koji tamo žive u poredjenju sa mogućnostima Nemaca?

Znaš i sama situacija je loša, nije super. Ja to osećam, ako sam dole ja se osećam glupo kad me pitaju šta radiš, ja ispričam šta sam radio gde sam bio... Oni nemaju nikakve mogućnosti u mojim očima. Posebno ako uporediš sve to sa Nemačkom, ovde možeš sve da radiš, a tamo nemaju pare, nemaju posao, nemaju socijalnu pomoć. I kad ideš kroz zemlju osećaš da je infrastruktura stala, i izgleda strašno.

Da li bi ikada išao dole da živiš?

Pa znaš šta...ako bi našao neku lepu devojkicu, zašto da ne. O tome sam puno razmišljao da pravim civildienst u Srbiji. Postoje neke takve mogućnosti. Možda ne samo Srbija...može i Hrvatska i Bosna i Srbija. Ja sam do sad bio najviše tri meseca dole, pa mi je bilo ok. Nisam imao posao, uglavnom sam blejao. Ako bi ja našao neki posao tamo, ja bih otišao dole da živim. I imam ja to u planu, da vidim kako je tamo da se živi. Bar godinu, dve.

Koja je za tebe glavna razlika izmedju srpskog i nemačkog mentaliteta?

U Srbiji volim da se živi za danas, da se ne misli i ne planira previše, za mene imaju opušteniji život. Imaju manje para, ali za mene ipak nekako žive, ono, u duši bolje, nemaju toliko stresa. Ovde je sistem tako napravljen da si ti u stalnom nekom stresu, a tamo ne znam nisam to osetio, nisam tamo toliko dugo živeo...sve izgleda laganica...

U Nemačkom mentalitetu volim da su vrlo korektni ljudi, niko te ne muči. Nema korupcije. To je Nemački narod, nema tu nekog zezanja, stalno trebaš da budeš korektan.

Da li zaradjuješ novac i od kada?

Ja sam od početka u BMW-u, znači radim od svoje petnaeste godine. Učiš i radiš. Tri dana radim, tri dana u školi. Davao sam normu za novac i ovde sam zaradio. Radio sam u baru za šankom, to je više bilo pijančenje, radio sam call center, pizza delivery. A sad radim u nekom video klubu. Nije mi nikada panika, imam za stan i za odeću...knap je ali je ok.

Kakvi su ti planovi za budućnost?

Voleo bih da sad sve završim, pa da napravim jednu pauzu od godinu ili dve, i imam u planu da uzmem vizu za Australiju, working travel...interesuje me i španski jezik. Možda odem u Barselonu. Tamo, da šta ja znam...ministrastvo za spoljne poslove ima nešto, kao, sedamdeset zemalja u programu za social worker. Imam u planu i Berlin. Ali je klima uzasna. A hoću i još nešto da vidim. Berlin je za mene malo dole, kao Jugoslavija. Ima malo taj touch kao Juga, to nije tipičan Nemački grad. Ako uporediš sa Bavarskom, to je dan i noć. Ovde isto možeš dosta stvari, možeš da radiš kao kod nas dole, a ne kao u Bavarskoj. A sama mogućnost da možeš to da radiš, daje mi neku opuštenost. Evo na primer ja imam ovde motor, i nisam imao baš nikakve papire za taj motor, i odem u biro za osiguranje i kažem da bih vozio taj motor, ja bih ga vozio ali nemam dozvolu, a oni meni kažu...da li imam ukucan broj u motoru., ja mu to odkucam, i on kaže, nema problema

Sredićemo to! Pa u Bavaraskoj to nema šanse!!! Ovde, međjutim, je sve OK. Policija je opuštenija. Jednom su me ovde policijaci zaustavili. Vozim ja kroz Berlina, nisam vezan, ne dam žmigavac i hoću da idem na desnu stranu i policija mi kucne na prozor, ja otvorim, i on mi kaže ono skroz cool, »bitte ansajn« i gospodine ako imate sledeći put malo vremena dajte žmigavac. ETO NA PRIMER TO NEMA U BAVARSKOJ!!!! Prvo će da te zaustavi, pa kao on je neki Bog i tako dalje, znaš ono...to su, ono, nekakve stvari...što su ovde baš ekstra. Ili dekodiranje mobilnog ili cigare na crno...to nema u Bavarskoj. Tako da ima jako puno sličnosti sa našim life stilom. A isto, ono, sada i ova Srbija je kao nešto čudno. Za mene je uvek to sve bilo isto, ja to nisam ukapirao, to...nisam ukapirao...to da je svako sada separated...Bosna, Hrvatska, Srbija...video sam šta se dešava. Ali sam odrastao sa ljudima iz svih tih pokrajina, i svi smo ista govna, svi smo zajedno. Nisam nikad doživljavao ovde u Nemačkoj neku tu razliku, ko je Hrvat, ko Makedonac a ko Srbin. Tako da je za mene to...i to što sam u Srbiji doživljavao taj nacionalizam, taj patriotizam, to je za mene nešto, sasvim nešto glupo i ne znam...mi smo u školi učili da budemo self critic...što znači prvo sebe gledaj. A tamo ovaj ovo radi, ovaj ono radi, toga ovde nema, to je istina...nisam baš ...meni je to čudno.

Sagovornica 10

GeneracijaII

Gde si rođjena?

U Berlinu 1988. godine. Imam hrvatski pasoš. Meni je preskupo da uzmem njemački pasoš, čekam da Hrvatska udje u EU.

Zašto nemaš nemački pasoš?

Pa kada sam se rodila moj tata je htio da ja imam srpski pasoš. Onda kada su se roditelji razveli moja majka je meni uzela hrvatski pasoš. Tako da sad imam samo hrvatski pasoš.

Gde su ti rođeni roditelji?

Tata u Subotici u Srbiji, a mama ne u Zagrebu ali tu negdje u blizini Zagreba.

Koje su škole završili roditelji?

Mama je završila abitur, ima 12 godina škole. Onda je učila šnajderaj, ali to nije nikada radila već je radila kao sekretarica. Kada sam imala dvije godine moji roditelji su se razveli. Moj otac je sa osam godina godina došao ovdje i završio je novinarstvo. Radio je kao novinar i u nekoliko firmi za unutrašnju arhitekturu. I sad radi za Centralni savet Srba.

Kada je tata došao u Nemačku?

Nekih šezdesetih godina.

Šta su ti roditelji pričali o Jugoslaviji?

Pa ništa. Uglavnom ništa strašno. Mene ništa tamo ne vezuje. U Hrvatskoj imamo ujnu, oni su onda došli kao izbjeglice i još uvijek su ovdje. Ja sam bila jednom u Hrvatskoj sa mamom kada sam imala 11 godina, naučila sam jezik da me tamo ljudi ne gledaju blentavo. Ja sam tu rođena, ne osjećam se kao Njemica ali se ne osećam ni kao da sam naša.

Zašto se ne osećaš kao Nemica?

Zato što smo mi uvek bili malo drukčiji nego oni. Njemci su onako, znaš one klišeje za Njemce. Oni jesu stvarno tako malo. Ali se nisam nikad osećala ni kao Jugoslovenka bez obzira što su mi i mama i tata iz Jugoslavije. Mama je rođena u Hrvatskoj, ali je potpuno Deutsch, živi ovdje i govori njemački, nema nikakvu vezu sa našim ljudima osim sa našom rodbinom koja je došla ovdje. Nemamo nikakvu nasu kulturu ovdje.

Znači onda se više osećaš kao da dolaziš iz Jugoslavije?

Pa to bi bilo negdje tačno, međutim ni sa njima ne mogu da se identifikujem. Tata je iz Srbije, iz Vojvodine, i kada sam bila mala često smo išli dolje. Ali ja isto tako znam da Vojvodina i ona druga Srbija to je nešto potpuno drugačije.

Da li često ideš u Srbiju?

Ne ne idem više jer tamo imam privatnih problema. Moja baka je Hrvatica ali se oseća kao Madjarica. A ja sam sve to i teško mi je više da komuniciram sa njom. Ja sam suviše kosmopolit.

Kako si doživljavala Srbiju kada si odlazila tamo?

Naravno uvijek dobro. Ne znam da čitam ćirilicu. Tako da ako me negde samu pustiš u Beogradu onda nemam pojma kuda da idem. Ali i ljudi nisu moji. I ja loše pričam Srpski, lošije od moje sestre. A posebno ne osjećam šta je srpski a šta hrvatski jezik, ne osjećam razliku pa se plašim od kako je bio rat koji jezik zapravo pričam, ne pravim razliku. Na primjer kada me pitaju za ime može da bude i srpsko i hrvatsko, onda me pitaju za prezime, čak ni to nije ni srpsko ni hrvatsko. Onda se plaše, a ja to uopšte ne razumijem, to nije nikad bio moj svet. Oni žive još u tom ratu, a ja onako blentava ne znam šta da radim i smeta mi.

Da li imaš tamo neke prijatelje?

Ne.

A u Nemačkoj, da li imaš prijatelje?

Misliš na naše.

Ne, mislim na Nemce?

Naravno da imam, ja živim ovdje.

Da li nekad nešto čitaš u srpskom ili hrvatskom jeziku?

Ne.

Kojim jezikom govorite u kući?

Pa ovako dok se mama i tata nisu razveli pričai smo uvijek srpski u kući. A mama je pričala sa mnom uvek njemački. I danas sa mamom uvijek pričam njemački a sa tatom srpski. Tako da je mešano. Zavisi ako je laka tema ili teža. Na primjer kada se priča o politici onda ne mogu ništa da kažem na našem jeziku. Počinjem da gubim srpski jezik.

Da li si se osećala nekad diskriminisana u Nemačkoj jer nisi Nemica?

Ne, nikad me niko nije gledao kao nekoga koji nije Njemica. Ne izgledam kao da dolazim odozdo, nemam akcent i kad kažem ime svi misle da sam iz Rusije, ali to uvek u pozitivnom kontekstu. I ako kažem da sam iz Srbije ili Hrvatske ne pitaju me ništa o ratu.

Da li ti je Nemački prvi ili drugi jezik?

Prvi. A ponekad ne znam ni ja zbog čega mislim i na srpskom i na njemačkom. Znači malo miješano. Ne znam ni ja zbog čega.

Šta si završila od škole?

Algemain fachhochschule. To nije to što je moja majka završila nego je to nešto što postoji od 2004. godine. Htela sam da radim maturu ali nisam imala više volje i zbog toga sam radila praksu i dobila sam Algemainabitur. Što znači da mogu da studiram sve što nije na univerzitetu.

Kada si počela da zardjuješ sama novac i da radiš?

Počela sam sa 16 godina da radim u nekom butiku, pored škole sam uvijek radila. I onda sam radila i Ausbildung. Niko me nije tjerao.

Kako gledaš na ljude u Srbiji?

Ne dobro. Žene ne volim nikako. Kad ih čujem kako govore to me podsjeća na to kada sam bila mala, imaju dignuti nos. Tako da su mi Srkinje ne simpatične a kod muškaraca nemam nikakvog mišljenja. A u Hrvatskoj mi je isto. Moram da kažem da po jeziku ih ne razlikujem, ali ih doživljavam isto. To su za mene nekakve žene koje svaki dan pričaju o nekim poslovima, momcima i lakiraju nokte i vide samo djecu u svojim životima, nemaju baš neki ispunjeni život. Mislim da su svi sa dignutim nosevima čak i ovdje u Njemačkoj i da imaju neko visoko mišljenje o sebi. A izgledaju strašno. Religija isto za mene nije imala nikakvog utjecaja. Tata je ortodoks a mama je katolik. Ne pratim ni tradiciju, i ako je tata nešto insistirao da idemo negdje dolje za Božić ili tako nešto slično, mene to nikad nije interesovalo. Kad te ljude tamo vidim ja se ne osjećam sa njima zajedno.

Da li imate neku imovinu tamo?

Nemamo ništa.

Da li možeš da zamisliš da odeš u Srbiju ili Hrvatsku da živiš?

Ne, imala sam ideju da radim dolje neku praksu da bi naučila bolje jezik ali ne bih to nešto duže od pola godine. A i plašim se da ni tamo nisam kod kuće. A onda se vraćam kući i mislim sranje, ni Njemačka nije moja domovina, nije ni Srbija ni Hrvatska pa mislim kuda ću ja, bolje je da sam ovdje.

Da li imaš neko mišljenje o jugoslovenskom mentalitetu?

Pa, ima ljudi koji su jako ljubazni. Posebno stari. Znam da su u Bosni takvi ali ne i u Srbiji i u Hrvatskoj. U Bosni su jako otvoreni. To je jedino što volim na našim ljudima a ne nalazim kod njemaca. A ovdje to sto imaš mogućnosti da živiš i ako nemaš posao to znači da ne možeš da se izgubiš da završiš na ulici i osjećanje sigurnosti.

Kako su se Nemci ponašali u školi i na poslu?

Njemci su cesto jako hladni. Treba ti mnogo vremena da uspostaviš neki kontakt. Ako na primjer na poslu kažem nešto mojoj drugarici koja dolazi iz Srbije ona to nikad neće reći mojoj šefici a ako bi Njemci rekla onda bi ona to odmah rekla šefici i tako.

Sagovornica11

Gde si rođena?

U Osijeku.

Šta si završila od škole?

Gimnaziju i srednju muzičku školu.

Da li si udata?

Jednom sam bila i onda sam se razvela. Nemam decu.

Da li si zdrava?

Jesam, zdrava sam. Hvala ti Bože, za sad sam zdrava, i ništa mi ne fali....samo stalni posao...eto to mi je jedina želja.

Sad ću ti ispričati nešto što je više kao anegdota...nešto što mi se desilo pre petnaest godina, i povezano je sa mojim dolaskom u Njemačku, inače, jedino što je bitno meni u životu je da se bavim muzikom i sviram klavir, da budem učitelj klavira i da idem u crkvu. Te dve stvari mogu da me zaokupe i zadovolje sve moje potrebe za tom nostalgijom i za brakom i za neki društvenim životom. To su stvari koje ispunjavaju sve moje životne potrebe, postoje neke zakonitosti u životu po kojima sam ja godinama u svojoj zemlji živjela, i kada sam to našla ovdje u ovoj zemlji....

Kada si došla u Berlin?

Došla sam negde 1991-'92. godine, ne znam ti ja tačno datume, moram ti ja to, ovaj, naći. Ali bio je to uglavnom kraj '91.godine i početak '92.

Zaboravljam ti ja sve te neke datume, rođendane, ovaj, Hohcajte to nisam nikom čestitala za ovih šesnaest godina od kako sam ovdje-nikom!

Gde si bila smeštena kada si stigla?

Dobila sam jedan stan, jedan smeštaj u jednom Hajmu, i u tom Hajmu sam imala jedno vrlo neprijatno iskustvo. Jedna žena koja je ciganka...ali nije ona to namjerno....imale smo zajedno ključeve od jedne sobe. Ja sam imala ključeve, žena se iznervirala, ona bez ključa nije mogla mene da nadje, ta prostorija je i tako bila jako mala dva sa dva i pokušala je da me udari. Pa je ispalo da sam se ja neodgovorno ponijela... nakon tog incidenta sam ja našla stan u istočnom Berlinu.

Da li si taj stan rentala ili je bio socijalni stan?

To su stanovi koji su nama dodijeljivani, to je bio stan u Hajmu.

A koji si status stada imala?

Ja sam bila...kao izbeglica sam došla, i na taj način su oni nas primali u ovu zemlju, na taj način da nisi mogao da imaš vizu, da nisi mogao nigde da ideš, već si samo imao *Duldung*. Sa tim *Duldungom* si praktično bio zatvoren u Berlinu, nisi mogao da izađeš iz Berlina.

Taj *Duldung* je bio neograničen?

Taj *Duldung* je bio ograničen i te kako ograničen, ali sa tim *Duldungom* i tim pasošem koji je bio jedna trolistnica...razumeš ja sam se osjećala malo sigurnije..ipak neku vrstu vize koja je bila na određeno vrijeme. Znači, pasoš koji ti dobiješ i sa kojim možeš da putuješ u druge zemlje nije postojao. Postojalo je to da te oni primaju na godinu - dvije i sad hoće li ti produžiti dalje tu vizu ili neće, bilo je pitanje. U suprotnom, ako ne produže, vraćaju te u tvoju zemlju. Znači, ja sam sa tom trolisnicom dobila *Duldung*, i sa tim praktično imaš ograničeno kretanje jer si izbegao iz rata i možeš da boraviš samo u ovom gradu Berlinu, a to znači da ne možeš da putuješ u druge zemlje, a ne možeš da putuješ ni u svoju zemlju. Nigde ne možeš da mrdneš. E, sad, što se toga tiče, nije to meni ni mnogo smetalo jer nisam ni imala želju da puno putujem gore-dolje, ljudi koji su to htjeli ulazili su u sukobe sa policijom. Meni lično to nije mnogo smetalo.

Znači, ja kada sam došla u Berlin dobila sam boravište u jednom Hajmu gde je došlo do tog sukoba koji sam navela. Onda je moja majka došla u Berlin i uspjela sam da dobijem jedan smještaj, zapravo jedan stan gdje su bile dvije familije. Jedna familija je bila iz Makedonije a druga iz Srbije. Mi smo dobili smještaj na petoj etaži. Onda postoji i to da sam ja prvi put u Berlinu i da ne poznajem taj grad, da ne poznajem tu kulturu. Ulazim u prvi autobus i vozim se gradom, i nailazim na jednu jako veliku crkvu. Izlazim iz autobusa, nemam šta da radim, tek sam stigla u Berlin...ništa ne poznajem. Došla sam sama u Berlin. Ulazim u tu crkvu i čujem da neko divno svira orgulje, i to je za mene bilo!!!...Ne mogu ti opisati. Ja sam iz jednog malog mjesta Brčkog...i od tada sam stalno dolazila u tu crkvu da je posećujem.

Gde si živela?

Živela sam u Bosni u Brčkom. Taj mali grad je na granici. Ja sam samo rođena u Osijeku bila, i završila sam eto u Berlinu kao izbjeglica.

Kako si došla do Berlina?

Jaaaaaoojj!!! Pa kao i sav ostali svijet. Ne znam, ne mogu ti reć kako sam to radila prije petnaest godina. Čini mi se da sam prešla preko mađarske granice, preko nečega, to su koristili svi ostali ljudi. Nisi imao para, nisi imao prijevoz, nisi imao ni neki način, nego si sa nekim prvim čovjekom seo u kola i on te prebacio preko granice. I onda si se kretao ka Berlinu jer je svuda bila zauzeto, a ova zemlja je bila najotvorenija za izbjeglice sve negdje do 1992.godine. U svim ostalim mjestima nisi mogao dobiti smještaj, jer su se ljudi tamo naselili još prve godine rata i nisi nikako mogao dobiti smještaj. Neki su se vraćali kući, a neki su ostajali po svojim familijama koje su tamo već imali. Ja sam imala sreću da mi je u Minhenu rekla jedna prijateljica da u Berlinu ima još mjesta.

I ona pozove tu neku našu komšinicu, i ona kaže« da ovdje ima još mjesta dodjite ovdje«. Eto to ti je ipak nekih osam sati od Minhena. Za čovjeka je to puno...ta vremenska odaljenost od svoje zemlje. Meni je to bilo uredu, nisam bila u ratu mučena, oni koji su u ratu bili mučeni imaju drugačiji doživljaj svega toga. Ja sam kroz sve to prošla kao djevojka i prošla sam prilično neozljeđeno, niko me nije mučio i niko me nije silovao, pa da kažem vi ste nas mučili, vi ste nas silovali. Ljudi o tome ne vole da pričaju i imaju te traume. Ja sam imala tu sreću da sam izašla i da me niko nije napao. Ovdje sam sad 16 godina. I želim da naglasim da to nije bitno, bitno je to što mi sve to doživljavamo sve ove godine. Mi godinama sjedimo u vašoj zemlji, godinama smo nezaposleni i godinama imamo socijalni status.

Ti znači ne radiš?

Ne, ja imam sreće da sam došla ovdje kod Bosiljke u Suedost još 1994-'95. negdje u periodu kada sam dobila svoj smještaj i svoj stan, to jest imala sam jednu sobu u tom hajmu.

Kakav je bio taj hajm?

Taj hajm su bile neke montažne kuće na bauštelu gde su živjele dvije-tri osobe, s tim da smo imali montažnu kućicu za WC i neku gdje se jede. Tako su uglavnom izgledali ti smještaji. Medjutim mogao si da dobiješ i neku kasarnu, u tim kasarnama su bili debeli zidovi, zajednička je kuhinja i mogao si da dobiješ svoj toalet. Ja sam svuda tako u Berlinu morala da se smještam. To je moj prvi kontakt sa Berlinom.

Znači....

Bila sam u boravku u hajmu, i kad majka dolazi ja dobijam taj drugi smještaj u Pankowu. To nije baš neki lijepi dio Berlina, to je jako zabačeno na istoku Prenzlauerberg je lijep, ali su hajmovi bili skroz iza. E, sad radi se i o tome da sam ja u svojoj zemlji imala i stalno radno mjesto tako da mi je bilo čudno da ne radim po cio dan ništa. I onda sam ja polako pronalazila biblioteke, knjige, te crkve, i redovno sam išla u crkve, svake večeri. To je bila jedna evagelistička crkva. Gdje je bilo organizovano da se molimo Bogu i svirale su se klavijature. Meni je to jako značilo jer sam bila jako povezana sa muzikom. I divila sam se tim orguljama i orguljašima. To su strašne orgulje, zovu se zauer orgel. Onda sam se zaljubila u tu veliku crkvu, i da uopšte postoje tako velike orgulje, i da tako neko može da mi svira na tome. I to me je držalo u životu. Ja sam nastavila da dolazim u tu crkvu i da slušam muziku jer nisam ni znala nemački jezik i nisam se mogla kontaktirati sa Njemcima.

Koliko je to dugo trajalo?

Pa posećivala sam biblioteku, onda sam našla katoličku misiju i našla sam Suedost kultur centrum. Onda sam učila ljude da sviraju klavir to isto i sad radim. Znači moj posao je da decu koja su iz rata izašla učim svirati klavir nije bitno koje su vjeroispovjesti. Onda su mi platili neku školu Njemačkog jezika i u tu školu opet isto idem i danas....i tako mi se život ovdje zapravo sve vrijeme non stop ponavlja. Na primer u tu školu idem peti put...ovdje sam već u ovom djelu grada non stop....Eto bila sam malo izgubila kontakt pa sam se opet uklopila. Meni je lepo nije mi teško.

Kada si naučila da govoriš Nemački?

Pa negdje 1995 godine. Ja sam u školi učila njemački jezik, nije mi padalo na pamet da ću nekad trebati njemački jezik. A to da znaš njemački to ti je jako bitno. Kada dodješ ovdje jako je teško objasniti ljudima kako je teško u sve ovo se uklopiti....kako je to neki sasvim drugi mentalitet. Dolaziš iz druge zemlje...neki drugi ljudi....ovaj politički sistem...ma sve je drugačije. Zato sam ja znaš jako zadovoljna, znaš na koji sam način živjela, i da mi se to ponavlja i lijepe stvari mi se ponavljaju.

A šta si radila tih 10 godina u međuvremenu?

Bila sam, na primjer, u braku. Meni moj muž nije dao da radim. Nisam nigdje mogla da idem, na primjer.

Muž ti je bio Nijemac ili neko od naših ljudi?

Da, bio je Nijemac. Prve četiri godine smo se zabavljali, dvije godine sam bila sa njim u braku, i dvije godine sam čekala da se razvedemo. Znači, osam godina sam tako. U tih osam godina sam se selila sa njim, i morala sam sa njim da se selim kada sam se sa njim razvodila, na kraju sam morala od njega i da se iselim kad sam se razvela. Onda sam živjela sama.

Sta je majka radila za to vreme?

Mama je uvijek isto bila smještena i uvijek isto bila tretirana od ove države.

Da li si imala bolji tretman kada si se udala za Nemca?

Kada se ti za nekog udaš možeš da gledaš kroz materijalne stvari. Ja sam se u njega zaljubila. Znači, ja sam imala prvo *Duldung*, kada sam se udala, venčanjem sam dobila njegovo prezime, to je bilo neke 1998.godine. Znači u vrijeme zabavljanja sa njim sam imala *Duldung* i dobijala sam pare od socijale jer nisam smjela ništa da radim. Mi nismo mogli dobiti posao preko Job centra, za izbjeglice iz Bosne nije postojala mogućnost radne dozvole. Jedino ako nadješ nekog poslodavca koji bi te tražio, ali da ti ova zemlja izda radnu dozvolu, to nije postojalo.

Kako si dobila socijalu pomoć?

Socijalnu pomoć dobiješ tako što dodješ u ovu zemlju, i na osnovu izbegličkih dokumenata da si tu došao zbog rata dobiješ socijalnu pomoć. Tako je bilo sa svim ljudima ovde, neki su ostali, a neki su otišli u treće zemlje. A viza koju dobiješ je *Duldung*. Kada sam se ja udala brakom mi je sve to skinuto. Ja sam tada ostala i bez para i bez ičega, ja sam tek razvodom ponovo dobila pare, stan i evo sad opet živim sama.

Znači, tebi se udajom skida socijalna pomoć?

Da, nisam ništa imala osim status nejkove žene. Kod kuće sam radila, pomagala i kako se već to živi u braku. Ja nisam mogla da nadjem posao, pa je on mislio da je tako uredu da ja tako živim.

Da li je muž nešto radio?

Ne, nije. On je dobijao neku rentu, socijalnu pomoć.

A tvoja majka?

Pa nismo mi više živjele zajedno, nego sa mužem moraš da imaš zajednički stan, zajednički smeštaj. Ja ni u hajmu nisam živjela dugo sa majkom...ne bih pričala o mojoj majci. Ja sam htjela da razložim kako je braku. U braku je jako lijepo dok postoji ljubav i dok se ljudi vole. Ja sam bila jako sretna sa tim čovjekom, jako sam ga voljela nisam ni sanjala da ćemo se razvesti. Sticajem okolnosti došlo je do nesporazuma. On je očigledno bio jako ljubomoran na mene jer on nije znao da svira klavir, i nije mogao da se pomiri sa činjenicom da sam ja nekada radila kao profesorka klavira. Ja sam u svojoj zemlji jedanaest godina radila kao profesor klavira. Ja sam osoba koja je imala život prije njega. Njemu je vremenom to sve počelo da smeta. Njemu je samo bilo bitno da budem stalno sa njim i da se stalno sve vrti oko njega. Kada sam ja ovdje ponovo počela da svirim klavir on je u meni počeo da vidi potpuno drugu osobu, do tada me takvu nije poznao. Nije sve to htio da razume, i sve je počelo da mu smeta. I kada sam trebala da dobijem zaposlenje, i da ja nešto vredim poludio je. Poludio je i kako ja sama mogu nekoga da upoznajem. Kada sam se od njega razvodila zakon u ovoj zemlji kaže da razvodom od Njemca dobiješ neku svoju egzistenciju. Kažu »uspejala si, iskoristila si ga, ti ćeš imati stan, on neće« i tako te godinama tretiraju. Eto to je brak. On živi i živeo je u svojoj zemlji sa svojim roditeljima ostavio me je bez ičega. Kad sam se razvela izgubila sam sve. Izgubila sam i prijatelje koje sam preko njega stekla i poznanike, stan. Morala sam da počnem da živim od početka. Sve šta sam sa njim gradila šest godina, sve sam izgubila. Samo sam dobila te pare za život i dobila sam jedan stan u koji su me smestili, dobila sam socijalu, i sva ta kolotečina sa kojom živim da bih došla do ovog što sad opet imam. A to su časovi

Njemačkog jezika, da imam radno mjesto da radim kao učiteljica ovdje u suedostu. Eto to je strašno sa tim brakovima da čovjek ne može da shvati da se to može desiti.

Stan u kojem živiš, da li je socijalni?

To je stan koji dobiješ razvodom braka da imaš mogućnost da ostaneš.

Kakvu vizu imaš sada, nakon razvoda braka?

To je jedna relativno stalna viza koju moram da produžavam svake dvije godine. . ja sam već pitala da li samim tim da sam bila u braku s Njemcem mogu da dobijem stalnu vizu. I oni su mi rekli da nema šanse. I sad sam u strahu kada mi ovdje ističe radni mandat šta će biti sa mnom. Evo pokušavam i u Bosni da dobijem neki posao.

Znači i dole pokušavaš?

Da, to su sad dve države Republika Srpska i Brčko distrikt. To su dvije uporedne države. I ako ovaj...naravno da i tamo pokušavam da dobijem posao, jer ovdje nemam stalan posao, radim samo po pet sati, to ti je jedan i po othro posao. Postoje načini da nakon razvoda braka dobiješ pare ili stalan posao. Ali uglavnom ništa. Zato ja već tri godine pišem pisma u mojoj zemlji da se vratim u svoju zemlju, jer ne znam da li ću ja sutra ovdje da dobijem posao. Ja sad imam taj 1.5 euro job. To nije radno mjesto.

Da li imaš porodicu u Bosni?

Imam oca dolje, i sa njim sam u kontaktu, i on mi pomaže da nađem dolje neko radno mesto, da ne moram vječno da preživljavam ove neprijanosti koje preživljavam ovdje.

Šta si radila u Bosni pre rata?

Ja sam imala stalan posao, 11 godina sam radila u Brčkom. Bila sam učiteljica kavira. Bilo je jako lijepo. Vozila sam kola, imala sam svoju kuću, svoje radno mesto, sad niti imam radno mesto, niti imam kola, vozim se U-bahnom. Bila sam jako sretna, međutim, i ovdje sam sretna. Mogu da učim strane jezike, mogu da čitam Getea u originalu što meni predstavlja zadovoljstvo.

A u Brčkom?

Isto tako. Tamo u kući imam svoj klavir. Tamo bih čitala, mogla bih stalno da sviram klavir. Čitala bih, ali ne bi bilo u njemačkom već i našem jeziku.

Pa da li više voliš da čitaš na nemačkom jeziku ili svom jeziku?

Doživjeti to da možeš da čitaš neke stvari u njemačkom jeziku je fenomenalno. Ja volim u ovom gradu od berlinske arhitekture do istorijskih spomenika, raznorazne religije koje ne postoje kod nas. Onda razna pozorišta koja ne postoje kod nas. U Brčkom postoji jedno pozorište, jedan kino, jedna koncertna hala. Ovdje imas mnogo više mogućnosti za život ako si raspoložen. Ja idem na predstave, u fiharmoniju, koncerte. Sad ako bih rekla da sam nezadovoljna to ne bi bilo fer. Idem na Njemački jezik, radim. Jesam zadovoljna. Kod kuće me sigurno ništa bolje ne čeka. Ovde mi je jedino problem da dobijem stalan posao.

Znači koliko si sve ukupno radila ovdje?

Pa dvije godine pre deset godina, ali volonterski, i sad dvije godine preko Job centra. Kada sam bila udata ništa nisam radila.

Da li si davala privatne časove klavira?

Ne, to se ovdje ne smije. Možda neko smije, ali ja ne smijem. Drugo, ovdje se tim poslom ponose, i njihovo obrazovanje je mnogo veće od mog.

Da li si nekada uštedela novac?

Ne, dolje sam radila u prosvjeti a ovdje nisam uštedjela ni 100 evra.

Od koliko novca možeš da živiš?

Uf, kada bih mogla da dobijem neki stalni posao, samo da ne razmišljam stalno kako ću preživjeti, jer je to jako veliki pritisak na čovjeka kad zna to. Ma ja bih otišla na kraj svijeta da bih imala stalni radni odnos. Ja mesečno dobijem toliko para da mogu da živim solidno ali ne i dovoljno dobro, i daleko od dobrog. Nekih 800 eura, što je dovoljno za stan i jelo. Svi kažu da trebamo da budemo zadovoljni s'tim. Pored toga odvajam za mesečnu kartu za prevoz, jer bez toga ne možeš da živiš. Neki žive i bez toga, to je nekih 30 eura za nas na socijali. Ja ne pušim, ne pijem, ne izlazim na skupa mjesta, da se lepo oblačim i da pijem skupa pića. Ne možeš ovako nepristojan da odeš nikuda. Kad kupujem onda kupujem nešto na sniženju.

Da li si radila na crno?

Ne.

Gde bi živela ako bi otišla dole?

U svojoj kući. Bitan je samo taj stalni posao.

Na kom jeziku si se sporazumevala sa mužem dok ste bili u braku?

Na engleskom. Dok me on nije naučio njemački, a sad eto na engleskom ne znam ništa da kažem.

Sagovornica12

Kakva je bila struktura izbeglica koji su dolazile u Nemačku iz bivše Jugoslavije?

Na to pitanje je teško odgovoriti. Bilo ja raznih. Nikad ih nisam direktno pitala.

Da li mi možete da kazete nešto o njihovim osnovnim problemima?

Prvo pitanje je uvek bio *Duldung*, da mogu da ostanu ovdje. To je trajalo do 1994.godine, najbitnije je bilo da se obezbedi boravak izbeglicama što nije bilo lako. Boravak čak nisu mogli dobiti već samo *Duldung*, tek kasnije su mogli dobiti čak i boravak. Kada su dobili neku vrstu sigurnosti da mogu da ostanu ovdje, rekli su da hoće da ostanu do kraja rata, a onda se tako i tako vraćaju. Kada su imali *Duldung* imali su problema sa hajmovima u Berlinu. Prvo nisu hteli da žive u tim zajedničkim prostorima, već su hteli da imaju stanove. Onda su želeli, ako je moguće, da dobiju radnu dozvolu, zatim da dobiju više novca. Nakon Dejtonskog sporazuma postavilo se pitanje koliko još dugo možemo da ostanemo, došlo je do strašne neizvesnosti. Od 1994. godine Hrvatima više nisu produživali *Duldunge*, osim ako nisu dolazili sa ratom obuhvaćenog područja. Ali generalno mogu reći da su *Duldung* od proleća 1994. godine mogli dobiti samo ljudi iz BIH.

Na početku 1991. godine, svi su mogli da dobiju *Duldung*?

Sa Srbima je bilo teško jer nisu hteli da izdaju pasoše. Godine 1998. su ponovo počeli da dobijaju *Duldunge*. Između 1994. i 1998. godine mogli su dobiti papir na kome je pisalo da taj čovek mora da napusti Nemačku. Godine 1998 zakon se menja, i mnogi ljudi su mogli da dobiju *duldung*, oni na azilu, ali nisu mogli dobiti veće novce. Nisu mogli dobiti stanove.

Od 1993.godine nisu mogli dobiti radnu dozvolu, do tada su ljudi sa statusom izbeglice mogli da dobiju radnu dozvolu bez problema. Ona je bila ograničena na trajanje *dudunga*. Neki su nalazi poslove neki nisu ništa našli.

Da li je bilo bolje biti azilant ili izbeglica?

Teško je reći. Ja znam jako malo ljudi koji su dobili azil. To sam, iskreno, samo čula. Ljudi koji su dolazili iz Sandžaka su dobili azile, i poneko sa Kosova. To je bio mali azil, a ne politički azil, jer smo znali da ako bi se tamo vratili ne bi imali gde da se vrate. To su bili uglavnom muslimani i Romi. Nakon Dejtonskog sporazuma 1995. godine dolazi do odluke da se ljudi iz BIH moraju vratiti. Ali ne svi odjednom, već u etapama. Prvi su bili mladi muškarci bez familije, brakovi bez dece, i tako je dalje išlo redom. Prva odluka, pored te, je da ljudi koji su lečeni zarad ratnih trauma mogu dobiti *Duldunge* na 12 meseci. Znači to je bila mogućnost ostanka, međutim ograničena. Traumatizirani su mogli dobiti produžetke, ako su produžavali lečenje i imali potvrdu lekara o lečenju. Ljudi iz BIH su mogli u programe za odlazak u treće zemlje. To su bili samo Bosanci i oni su se uglavnom odlučili na to jer nisu bili sigurni kada će iz Nemačke biti proterani.

Kolika je bila mogućnost asimilacije i integracije ljudi koji su došli nakon 1991. godine?

Teško je bilo sa Romima sa Kosova. Drugi su se dobro integrisali. Godine 1995. dolazi do odluke da ljudi iz ex.yu koji su znali da govore Nemački mogu dobiti boravak. Međutim nakon Dejtona mnogi su se morali vratiti. To je bilo strašno jer su oni bili dobro integrisani.

Kakav je bio njihov ekonomski status?

Oni su mogli da sami plaćaju stanove, i da rade, i izdržavaju se. Bosancima i Srbima je bilo vrlo bitno da steknu obrazovanje, da završe škole, imali su maturu. Imali su čak i odlične ocene čak i iz nemačkog jezika. Integrisali su se tako što su dosta ulagali u svoju decu, nisu mnogo brinuli o sebi. Dosta energije i snage su uložili u tu decu. Tako da su mladi ljudi uglavom našli i poslove ovde.

Koliko je Berlin kao grad doprineo njihovoj integraciji?

Pa koliko sam rekla. *Duldung* je trpljenje. Rečeno im je bilo da moraju da napuste Berlin kada se rat završi. Mogli su ostati samo na osnovu posla. Pod *Duldungom* je bilo moguće dobiti dozvolu za rad koja je mogla da se zadrži.

Kako je bilo sa izbeglicama iz 1999. godine?

Nije ih bilo mnogo, jer je dosta njih otišlo u Poljsku, Češku, Francusku ali Nemačka više nije bila interesantna. Ali i oni koji su ušli u julu 1999. godine su morali da se vrate. Odluka za traumatizirane osobe se odnosi i za ljude sa Kosova, samo su kao i ostali morali da to dokažu.

Šta se podrazumeva pod traumatizovanom osobom?

Traume koje su ljudi doživeli tokom rata. Postoji spisak lekara iz Berlina koji su specijalisti za traume. Ako jedan od izda potvrdu da je u pitanju trauma, onda im Ausländerbehörde prihvata i priznaje tu odluku, daje im boravak ovde. Traumatizirane osobe su i one koje su ovde došle još 1991. godine i u pitanju je trauma izazvana ratom. Za ljude sa Kosova je to važno i 1999. godine, uglavom zbog onoga što su doživeli od Srba.

Sagovornik13

Srpsko društvo u Berlinu

Mediji su bili pristrasni, kada smo mi kao društvo bili u pitanju, i kao Srbi naravno. Znali su da farbaju, kažeš žuto, ispadne crno.. Smatram da je to bilo jako nekorektno. Ja vam mogu reći da kod nas, u ovoj kući, i svuda u srpskim ustanovama, cete biti lepo dočekani i nećete osećati trunku nacionalizma. Ja to ne mogu da kazem za ostale kuće.

Ja sam, na primer, živeo u Škofjoj Loki, imao sam kuću u Kopru koju sam posle napustio. To je tada sve bilo jako ispolitizirano, to je tada drugačije izgledalo, a ne kao danas. U to vreme je bilo da moraš da uzmeš Slovenačko državljanstvo da bi tamo nešto imao.

Koliko je Srba *gastarbajtera* u Berlinu?

Nema tačnijih podataka, računamo da ih ima oko 30.000.

Koliko je ljudi došlo nakon rata?

Gledajte, tada je došlo do jakog rasepa. Odjednom su došle neke dokumentacija ko je profesor...ko je ovakav a ko onakav.....

Privredna snaga Srba u Nemačkoj se kreće oko 50 milijardi evra, mada vam to ne mogu dati kao relevantni podatak.

Kakav su status mogli da dobiju Srbi nakon početka rata?

Srbi kao Srbi iz Srbije nisu mogli da budu izbeglice sa srpskim pasošem, mislim. Mogao si da tražiš azil, ili da promeniš pasoš ako si živeo u drugoj republici u SFRJ. Na primer, Nemci nisu obraćali pažnju na mesto gde je neko živeo i gde mu je izdat pasoš. Ako mu je pasoš izdat u Sloveniji nije značilo da je Slovenac i da tamo može da se vrati. Ili da se neki vrate u Hrvatsku ili Bosnu. Kada je pasoš istekao oni su morali da produže pasoš, da bi naprimer produžili nemacke dokumente. I onda su morali da uzmu srpski pasoš, tako da nisu imali pravo na *Duldung*, kao ni na izbeglištvo. Nemoguće je saznati koliko je bilo ilegalnih emigranata, tu mislim na sve republike. Mnogi su se tu venčavali, išli u druge zemlje kao što je Kanada ili Amerika. Te zemlje su davale mogućnost. Ljudi koji nisu imali nikakva dokumenta, posedovali su neke propusnice, ali nisu imali *Duldunge* dok se nisu našli u trećim zemljama. Hoću da kažem da stvari nisu sprovodili po nacionalnosti, već po republici gde je izdat pasoš, tako da su neke Srbe hteli da vrate u Sarajevo ili u Hrvatsku. Nije bilo problema da ga pošalju za Ljubljanu, ali su ih odmah deportovali za Sarajevo. Granzalle društvo postoji od 1991.godine, ali sam klub je postojao od 1971 godine, i to je bilo Jugoslovensko društvo. Onda su se ostali odvojili. Slovenci za sebe, a Hrvati za sebe. Prvi su otišli Albanci, Slovenci, pa Hrvati i Bosanci muslimani i na kraju Makedonci. Oni su se odvajali i otvarali svoja društva. Ne znam kako su prošli, jer nešto

nanovo ostvariti je vrlo teško, treba imati dovoljni broj članova, veliki su troškovi, sve mora da se radi volonterski. Tako da mora da se mnogo radi i ulaže dosta energije. U ovom društvu imamo 6 društava. Kolo kolo, Ribar, Sahovsko društvo, Društvo žena i Fudbalski klub Srbija.

Protiv koga igrate?

Protiv Hrvata. Poslednji put je bilo 6:2 za nas.

Koji profil ljudi dolazi u Nemačku?

Pa, uglavnom zanatlije. Mi smo u odnosu na Turke bili kvalificirana radna snaga. Uglavnom srednja stručna sprema.

Kako su se Srbi integrirali u Nemačko društvo?

Mi smo se integrirali dalje od drugih naroda. Prva generacija slabije, ali ne veoma slabo, dok su deca sto posto integrirana. Ja sam, na primer, došao ovde sedamdesetih legalno. Od 1979 godine pa do osamdesetih je sve skoro bilo zatvoreno. Bilo je teško srediti papire jer je bilo zasićeno tržište rada. Nakon toga su se papiri sredjivali sklapanjem brakova.

Da bi integracija naroda uspjela, mora da postoji jedno jako društvo, jedna velika organizacija koja to podržava. Kada su Srbi ovde dolazili bili su sve, osim da se ovde moraju integrisati, a deca su im integrirana potpuno, jer im je Nemački prvi a Srpski tek drugi jezik. Ali da bi integracija dece bila dobra mora da se prati maternji jezik i da se upoznaje sa korenima. Jer ako ne znam da vrednujem i cenim što sam, ne mogu da cenim druge oko sebe. U asimilaciji se ljudi gube. Zato je potrebno društvo poput našeg. Mi imamo oko 600 članova i ovo nije jedino Srpsko društvo. Nemačka je prema nama jako škrta. Pogrešno se dele pare. Ako loše investiraš onda ti se to jednog dana duplo vrati. Mi hoćemo da animiramo naše ljude da nisu konfliktni, da ne uličare, da nema potencijalnih kriminalaca. I to je vrlo bitno za ovu državu, a oni to ne znaju da cene. Oni kažu sa tobom nemam problema, i bave se onima koji imaju problema. Nemačka dosta novaca ulaže u integraciju Kurda ili Turaka. Po toj teoriji mi bi trebalo da postanemo problematični da bi nas čuli i dali ponešto. Znači postati problem da bi bio primetljiv i da bi sa nama radili. Mi ovde deci pokušavamo da ukažemo da se ne tuku, da se ne odaju alkoholu, da ne krađu.

Da li imate kontakte sa crkvom?

Da. Srbi ovde imaju dve crkve.

Sagovornica 14

Koja je bitna razlika između migracija pre 1991.godine i nakon te godine...šta se menja?

Bitna razlika je da se je do 1991. godine odvijala radna migracija, s' time da od 1973. godine nije više bilo dolaska radnih migranata, takozvanih »gastarbajtra«, jer je Njemačka zatvorila granice za dolazak nove radne snage. A do 1973. godine je ciljno odlazila u zemlje kao što je Jugoslavija, i tamo regrutirala radnu snagu koja joj je trebala. Nakon te godine više ne. Tada se populacija radnih migranata iz bivše Jugoslavije promijenila. Koliko ih je dolazilo toliko ih je i odlazilo, ili su se radjali novi, ili su dolazili bračni drugovi. To je prva razlika.

Druga razlika je da su od 1991. godine dolazile izbjeglice iz takozvanog građanskog rata. U Njemačkoj postoje i političke migracije – tražitelji azila iz političkih razloga i takozvani **B.fluchtige**, to su izbjeglice iz građanskih ratova, s' tim da taj status izbjeglice iz građanskih ratova nikada nije bio do kraja definisan. Samo što su se izbjeglice iz jugoslavenskog građanskog rata drugačije tretirale nego izbeglice iz drugih građanskih ratova. Bili su privilegirani. Što znači da su bili bolje tretirani od izbjeglica iz građanskih ratova u Africi ili Aziji. Dobijali su, na primjer, punu socijalu pomoć barem izvesno vrijeme, i imali su ovdje drugačiji status. To je bilo nešto posebno.

Razlika je i u tome da su ekonomski migranti imali osiguran boravišni status, a izbjeglice ne. Oni su imali takozvane *Duldunge*, ili dozvolu za boravak.

Duldung, ili privremena zaštita, je jednostavno status koji kaže: »nećemo te protjerati jer ti tamo preti opasnost po život i po zdravlje«, zato su oni ostali ovde. Ništa posebno. *Duldung* zapravo ne znači ništa drugo do »nećemo te protjerati ali bi inače trebao napustiti zemlju«. I to se godinama dijelilo ljudima na šest mjeseci. Ljudi sa *Duldungom* nisu smjeli raditi.

Kada bi dobili boravišni status (paragraf 23 i 25), u kronologiji, treba pogledati kada su izbjeglice iz Hrvatske i Kosova dobili siguran status. Koliko je njih još ostalo ovdje. Koliko ja znam, ima ih za sad između 7000 i 8000, ništa više, drugi su otišli ili nisu dobrovoljno morali da napuste zemlju. Tih 7 ili 8 hiljada izbjeglica su takzvane traumatizirane osobe, i imaju posttraumatski sindrom, ostali su iz političkih razloga. Interesantno je istražiti i koliko je izbjeglica koji su svoj status mogli regulirati na temelju rada. Znači da rade, a ne da dobijaju socijalnu pomoć. Pre dvije godine otprilike, mislim, da su izbjeglice dobile mogućnost da regulišu status ako rade, i da ne primaju socijalna davanja. Mislim da je na tom temelju jako malo ljudi ostalo iz bivše Jugoslavije. Naše klijentice uglavnom su ovdje po paragrafu 23, ili po paragrafu 25, iz humanitarnih razloga. A koliko još ljudi ima *Duldunge*, to ne znam.

Kod većine migranata je bila odluka »idem tražiti bolji život i napuštam zemlju«. Ali su svi planirali da će ostati par godina, sagraditi kuću i vratiti se, međutim ostali su po četiri decenije. Dok su izbjeglice bježale od rata.

Da li mi možete reći koju su važniji zakoni za zaštitu radnika doneti pre 1991.godine ?

To su bili bilateralni ugovori, mislim da se nije zvalo zaštita. A od čega bi ih štitali? Radni migranti iz Jugoslavije su bili po zakonski ravnopravni sa njemačkim radnicima. Jedina razlika je bila da nisu imali državljanstvo. Bitna je 1969. godina, jer tada nastupa zakon, zapravo bilateralni ugovor, tada su Njemačka i Jugoslavija uspostavile diplomatske odnose. To se desilo tako kasno jer je Jugoslavija priznala DDR 1956 godine, u tom momentu je zapadna Njemačka prekinula diplomatske odnose sa Jugoslavijom, da bi tada bili ponovo uspostavljeni. Tada dolazi taj bilateralni ugovor na nivou država, tako da su Njemci mogli doći u Jugoslaviju, i tamo se preko berze rada mogli zapošljavati, i regrutirati svoju radnu snagu.

Nemci su zapravo očekivali kružnu migraciju?

Njemci to nikada nisu jasno definisali, za razliku od Švicaraca koji su imali rotaciju. Švicarci su rekli da radna snaga može dolaziti, ali da ne može dobiti stalni boravak. Njemci su to ostavili otvoreno. U Jugoslaviji su se ti radnici zvali »radnici na privremenom radu u inozemstvu«, to je bio oficijalni pojam. I ti radnici su se sve vreme u Jugoslaviji tretirali kao deo jugoslovenske radničke klase, koja je na privremenom radu u Njemačkoj. E, onda, zbog zasićenja trga dolazi do zabrane dolaska stranih radnika u Njemačku.

Jugoslavija je odmah ponudila Njemačkoj da tu pomoć ne udjeli individualno ljudima, nego da jugoslovenska država dobije tu pomoć.

A za Jugoslovene ta pomoć za povratak uopšte nije dolazila u obzir, jer je između Njemačke i Jugoslavije potpisan sporazum, za razliku od Turske, gdje takav sporazum nije postojao. Postojao je znači sporazum o socijalnoj sigurnosti. Da penzija, odnosno staž, koji su stekli u Jugoslaviji i Njemačkoj se spaja, sa Turcima taj sporazum nije postojao.

Turci su mogli isplatiti iz penzijskog osiguranja onaj dio uplate koji su oni kao radnici uplaćivali sami, jer se u Njemačkoj penziona plaća zaposleni, a ne poslodavac. Samo su Turci mogli uzeti iz penzijskog koje je zaposleni uplatio a to je 50%. Tako da su ljudi uzimali iz penzijskog po 60.000 maraka i vraćali se u Tursku, to je bio nekakav kapital koji su imali. Za Jugoslovene to nije dolazilo u obzir, jer nije postojala mogućnost isplate iz penzijskog osiguranja zbog bilateralanog sporazuma, i s' obzirom da u tom slučaju ljudi ostaju bez penzije. Tako da za Jugoslovene povratak nije bio interesantan. A drugo, ljudi su ovdje imali zaposlenje. Prva nezaposlenost u Berlinu počinje nakon pada zida.

Pored toga treba dijeliti strukture. Ima ljudi koji imaju neke škole, što znači da moramo praviti razliku među kvalificiranim i nekvalificiranim radnicima. Nekvalificirani su počeli imati problem kada se industrija počela zatvarati, recimo Siemens, DTB, Telefunken. Sve velike firme. Tada su nestala radna mjesta, ljudi su ostali bez posla.

Kakav je socijalni i ekonomski položaj Jugoslovena?

Slika je vrlo heterogena, mi imamo jedan sloj klijenta koji dolaze k nama, i to je najsiromašniji sloj. To su žene koje su radile kao čistačice, one imaju male penzije, ovisne su o državnom dodatku, dobijaju socijalnu pomoć. To je jedna grupa. Ja imam, na primer, žene koje su radile kao kuharice prije privatizacije, a poslije devedesetih imaš velike promjene u svim segmentima. Prije je čistačica bila zaposlena, na primjer, kao čistačica u nekoj Krankenhaus, kuhinja je bila u sklopu bolnice, svi su bili zaposleni tamo, a to je bila državna bolnica. Tako da su naše žene, koje su radile kao pomoćnice kuharicama, prale sudje, i radile slične poslove, dobijale dvije penzije. Jednu od državnog penzijskog osiguranja, i jednu od zemaljskog, dodatno penzijsko, jer su bile zaposlene u javnoj službi. Imam nekoliko klijentica koje imaju veću penziju od onoga što su nekada zaradjivale. To je privatizovano. Kuhinje su privatizovane, i te čistačke firme, kako bi mi to rekli. Tako da čistačica danas ne može zaraditi penziju od koje će moći živjeti, a prije si mogla, ako si je, recimo, bila u državnoj firmi. Imala sam žene koje su radile u saveznoj tiskarni. One su dobijale odpremninu od koje se moglo nešto lijepo započeti ili kupiti omanji stan. Toga više nema, sve se srozalo. Ali ima dosta ljudi, naših *gastarbajtera*, koji mogu živjeti, koji su sebi sagradili kuće, svoju djecu iškolovali.

Ima ljudi koji su malo dolje, malo ovdje, imaju djecu ovdje. Ti mogu reći

»eto nešto smo postigli«, ali ne znaju zašto su dolje sagradili toliko velike kuće kada im djeca žive ovdje, i ovdje imaju svoju obitelj i djecu.

Iz koje republike je doslo najviše ljudi ?

Iz Hrvatske i BIH, mada po nacionalnosti su bili Hrvati, jer je njih bilo i iz BIH i iz Hrvatske. Godine 1985., kada smo mi otvorili ovo savjetovalište, bilo je 32.000 *gastarbajtera* od kojih 16.000 bilo hrvatske nacionalnosti.

S je označavalo Srbiju, H - Hrvatsku, BIH – Bosnu, i vodile su se evidencije. To je radila naša vojna misija. Naše diplomatsko predstavnništvo nam je davalo te podatke. Vojna misija je bila u Zapadnoj Njemačkoj dok je Ambasada bila u DDR u Istočnom Berlinu.

Šta se dešava nakon 1991. godine?

Nakon '91 je bilo izbjeglica iz Hrvatske sve dok Tudjman 1993. ili 1994. godine nije napravio bilateralni ugovor o preuzimanju svih hrvatskih izbjeglica. Tako da su Hrvatske izbjeglice morale napustiti Njemačku. Nisu mogle uopće regulirati svoj status. Onda su ostale samo izbjeglice iz BIH, sa Kosova i iz Srbije. I Srbi su u početku imali *Duldunge*.

U početku nisu bili protjerani. U Berlinu postoji velika tehnička integracija inženjera. Ja sam se lično od njih odvojila. Od ljudi za koje sam mislila da su možda normalni, oni su totalno poludjeli. Jedni su otišli u Četnike, drugi u Ustaše.

Tako ja sedim pored čovjeka kojeg decenijama već poznajem, Srbin iz Hrvatske i piše ćirilicom. A studirao je u Zagrebu. To su intelektualci! Ja sam 19 godina živjela u Jugoslaviji. I ja sam učila ćirilicu. Smatram da i danas treba učiti ćirilicu jer je to obogaćivanje svog znanja. Ali ne pisati ćirilicu jer je dolje počeo rat!

Završila sam školu u Rijeci. Mogla sam pisati dva pisma, i pričati dva jezika. To je bogastvo, da oba naroda znaju oba jezika, i oba pisma.

Kada je bilo više migranta žena, a kada muškaraca?

U Berlinu, ali samo u Berlinu je specifično da ima više migranata žena, među migrantima, ali ne i među izbjeglicama. Tome je doprinela elektronska industrija Siemens, Bosch, Telefunken, oni su ovdje dovodili ciljano žene. Trebali su žensku radnu snagu jer je jeftinija, jer su žene za mnoge poslove bolje. Većina žena je ovdje i ostala.

Koga su više zaposljavali, žene ili muškarce?

Žene iz bivše Jugoslavije, za razliku od drugih *gastarbajtera*, bile su više zaposlene, i dolazile su ovdje zbog vlastitog posla a ne kao nečije žene, kao što je primer kod Turaka. U ratu je već druga priča. Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih su žene strankinje zaradjivale više od Njemica, i bilo ih je više u radnom odnosu nego Njemica. Jer Njemačka je bila vrlo konzervativna u to vrijeme. Njemačke žene nisu bile zaposlene, više su sjedile doma.

Kakava je struktura stanovništva koja je emigrirala pre 1991. i nakon 1991. godine?

Regionalno su velike razlike, i struktura je heterogena. Najprije su dolazili dosta kvalificirani ljudi, a nakon toga su dolazile čistačice i nekvalificirana radna snaga. Bilo je i dosta nepismenih žena koje su ovdje mogle doći i raditi kao čistačice, i na taj način zaraditi svoje penzije, kao nepismene to ne bi mogle dole. Ne nauče ni njemački, ili ga nauče vrlo deficitarno, a svoj jezik znaju samo da pričaju. Struktura je heterogena. Međutim u odnosu na druge migrante iz drugih zemalja Jugoslaveni i Jugoslovenke su bili najbolje kvalificirani. I uvijek je bilo najveći postotak djece u gimnazijama od strane jugoslovenskih migranata. Jugoslovenke su i po kvalifikacijama, najkvalificiranije u odnosu na druge, a i među Jugoslovenima ima velikih razlika, od nepismenih do viskokvalificiranih.

Kolika je mogućnost integracije i asimilacije?

Mogućnost Jugoslovena, kada je integracija u pitanju. Je bila dobra, nije bilo previše problema u odnosu na Turke. koji su bili mnogo diskriminirani. Drugacije je bilo sa Turcima i njihovom migracijom.

Iz Turske su dolazili mladi Turci, druga generacija je dovođila svoje porodice, bračne partnere ovdje iz Turske. A bilo ih je više nego naših, bili su uvijek puno glasnjiji od nas, i uvijek su htjeli zastupati svoje političke interese. U Turskoj je jedno vrijeme bila vojna diktatura. Došlo je i dosta Turskih intelektualaca iz političkih razloga. Oni su imali mnogo više razloga za političku migraciju od Jugoslovena. Turska politička migracija je bila jača od naše. Mi smo imali tehničku inteligenciju, ali nismo imali književnike, slikare koji su iz političkih razloga napustili zemlju. Toga nije bilo, a nije bilo ni potrebno, i ako neko kaže da je ta socijalistička Jugoslavija do 1991. godine bila diktatura, to nije bila prava diktatura za mene. To se upravo oslikava i na migracije. I tu su velike razlike između Turske i Jugoslovenske migracije u Njemačku. Ljudi iz Turske su bili pogodjeni nezaposlenošću, nisu imali jake kvalifikacije kao Jugoslaveni, i imali su bračne drugove ovdje, tako da ostavljaju sliku neintegrisanih ljudi ovdje, da su veliki problem.

Kakva je bila integraciona politika u Berlinu pre raspada Jugoslavije?

Vrlo jednostavna, da si radna snaga, i da nisi na teretu, da ne tražiš socijalnu pomoć, tada si im dobrodošao. Kada ti tražiš nešto od Njemaca onda im više nisi potreban. Zato je postojao i organizovani povratak, da bi se riješili viška radne snage. Prema strancima je uvek postojao jedan restriktivan zakon, i u zakonu o strancima piše da te mogu protjerati bilo kada ako dobijaš socijalnu pomoć. Tako da je crvena nit u migracijama, zapravo »dok te trebamo dobrodošao si, ako padneš na teret možeš se pokupiti i ići«. Neke 2005. godine, Njemačka je priznala da je useljenička zemlja, do tada to nisu priznavali. I kako su *gastarbajteri* rekli da su na privremenom radu u Njemačkoj, tako su i Njemci govorili isto, tek te 2005. godine su priznali da su useljenička zemlja i da treba integrisati ljude. Posljednjih 40-50 godina treba zaboraviti. Nakon 1973. godine ovdje se moglo doći samo ako imaš osigurano radno mjesto. A to radno mjesto je bilo osigurano ako za to radno mesto nije bilo dovoljno Njemaca, ili *gastarbajtera* koji su već živjeli ovdje.

Legalno ili ilegalno, ipak su ljudi dolazili u Nemačku?

Mogla su dolaziti djeca *gastarbajtera* i bračni partneri, ali to je stvarno manjina.

Gde imigrati dobijaju informacije kada dodju u Berlin?

Od prijatelja, rođjaka, poznanika. Usmeno predanje.

Čime se vi bavite?

Mi smo savjetovanište za žene. Znači, savjetujemo žene u svemu što trebaju, i u suradnji sa drugim institucijama pokušavamo im riješiti od nasilja u kući, onda kako obezbjediti dečiji dodatak, socijalna davanja, penzije, bolnice, lečenja, boravke. Imamo psihologinju koja daje psihoterapiju izbjeglicama.

Na koji nacin dolaze kod vas?

Mi smo ovdje 25 godina. Druga savjetovaništa za *gastarbajtere* postoje ovde i po 40 godina, kao što je Caritas, AWO. Kada su *gastarbajteri* počeli dolaziti, država je napravila savjetovaništa za njih, tradicionalno kod Caritasa i kod AWO. Na izvjestan način država je morala pomoći ljudima koji su došli da se integriraju. Socijalna skrb je drugačija u Njemačkoj nego kod nas. NGO preuzimaju dužnosti u socijalnoj skrbi, sto je inače država radila u bivšoj Jugoslaviji.

Sa kojim institucijama saradjujete?

Sa Jugendamtom, kada su u pitanju mladi, sa lekarima sa svima mogućim. Bolnice, advokati, policija, škola....Mi radimo po principu emancipacije žena, da se osamostale i da se bore za svoje interese i da ih artikuliraju. Po principu samopomoći.

Kako teče proces dobijanja dozvole boravka?

Ako su iz Srbije ili Bosne moraju imati vizu koju su dobili u domovini. Ostati može ako nadje radno mesto, onda ide u policiju za strance i podnosi zahtjev. A postoji i poseban paragraf za visoko kvalificirane stručnjake. To je nešto drugo. Ali normalan smrtnik može doći zaradi stvaranja obitelji, i ako njegovu kvalifikaciju ova država stvarno treba. Tako da je zapravo za obične smrtnike tržište zatvoreno još 1973. godine. Možeš biti sezonski radnik i brati krastavaac, jagode, šparoge. To uglavnom dolaze da rade Poljaci i Hrvati.

A kod izbeglica?

Izbjeglice su tu na osnovu traumatizacije, a i preko rada, ako su našli posao i nisu primali socijalu pomoć. U Berlinu je bilo 40.000 izbjeglica a sad ih ima 8.000. Ljudi su negdje nestali. Amerika i Australija su imali program prihvatanja izbjeglica iz BIH, i mnogi su otišli tamo. Imali su u Štutgartu useljenički konkurs, i oni koji su bili podobni dobijali su vize. To bi bio odlazak naših ljudi u treće zemlje.

Koliko ljudi ovde živi, a da upšte ne govori Nemački jezik?

Sigurno nekih 10%.

Kakva je bila politika integracije?

Prve smjernice o integraciji stranca od savezne vlade smo dobili u novembru '78. Do tada se može reći da nije postojala. Ljudi koji su imali posao morali su se integrirati. Problemi nastaju sa nezaposlenošću i osiromašenjem. Jugosloveni znaju Njemački jezik. Mi ovde živimo u klasnom društvu, a nezaposleni stranci su uvijek najniže kotirani i nije pitanje znanja već 80% siromašne dece imigranata. Pitanje je socijalnog statusa migranta. Da nema tih nezaposlenih migranta, Njemci bi se tako kotirali. Politika rada je restriktivna. U slučaju Jugoslovena je tako da su nakon spajanja obitelji morali čekati dve godine za radnu dozvolu, a Turci ne. Njemačka je uvijek čuvala tržište radne snage za svoje ljude, i tu su stranci uvek bili diskriminirani.

Kakav su imali odnos prema zakonu ljudi iz bivse Jugoslavije?

Gastarbajetri nisu znali koja prava imaju za razliku od izbjeglica, koji su vrlo brzo naučili gdje šta mogu dobiti, tu su izbjeglice perfektni. Znaju tačno šta mogu postići. Najradije bi da im Njemci daju, a da ne pitaju da li imaju kuću dolje i

slično. Zna se da jako veliki broj izbjeglica živi od socijalne pomoći, a ovdje rade ilegalno, i maju penzije dolje, a to ne prijavljuju. Onda jedni druge cinkaju.

Naši ljudi žele da budu tretirani kao posebni ljudi koji imaju posebna prava. U njihovim očima nigdje osim kod nas nije bilo rata. Kao da Afrika i Azija ne postoje. I samo mi bi trebali bit malo vode na dlanu, jer mi smo nešto posebno. Njemačka je posebno dužna pomoći nama jer je šurovala da se juga raspadne. To je isto ta priča da su svi krivi, samo mi ne! Naši ljudi nemaju ni malo samkritičnosti koji je njihov udio u svemu tome, i šta su oni učinili da se to spriječi. Nema solidarnosti.

Kako Nemci doživljavaju Jugoslovane?

Njencima naši ljudi idu na živce. Mnogi koji su našima pomagali ne žele imati sa njima više posla. Samo je bilo daj, daj, daj...i svi su krivi, samo ne oni. Postoji pomanjkanje političke svijesti o kompliciranosti onoga što se dogodilo dolje, i još sebe u to ubaciti...

Kakav je odnos između *gastarbajtera* i izbeglica?

U početku je odnos bio vrlo solidaran. A onda su *gastarbajteri* skužili. Na primjer, ja imam žene koje nisu radile već su bile na Job centru, koji ti uplaćuje penzisko osiguranje i doprinos. Imam i žene koje su došle ovdje kao izbjeglice i rodile po dvoje-troje dece, a za to se isto dobija staž, bile su dvije, tri godine na job centru, više nisu ni mogle biti. Dobile su invalidsku mirovinu na temelju ratne traumatizacije, i imaju 380 eura penzije. A imam *gastarbajterice* koje su radile po 20 godina, i one imaju 380 eura penzije. I onda se čovjek pita gdje je pravda. Moja koleginica koja je mladja, je dobila obračun da će imati penziju oko 260 eura za deset godina radnog staža, a imamo žene koje nisu radile ni ovde ni u Jugoslaviji, a imaju penziju 380 eura.

Ovdje ako nemaš nikakva socijalna davanja moraš da plaćaš sve, nemaš nikakvih beneficija, a ako si na socijali ništa ne plaćaš, imaš sve besplatno. Izbjeglice nemaju baš previše solidarnosti prema tim našim ljudima. Kažu da su bili glupi i da su radili za ništa. Za bezveze su radili. Kapitalizam je takav, ako pošteno radiš nemaš ništa, moraš nešto mučkat da napraviš nešto. Ovdje se može živjeti od socijalne pomoći, onda radiš na crno pa šparaš, i to rade i muž i žena. To je za mene legitimno, ja to ne osuđujem.

Ovdje, kada su došle izbeglice, u gradjvinarstvu su napravile kaos jer su se prodavali ispod cijene. Radili su ilegalno. U kapitalizmu je ilegalno tržište radne snage zaželjeno. Niko ne zna koliko ljudi radi na crno. Njemačka svake godine izračuna da država gubi milijarde u zdravstvenom i penzijskom osiguranju i zbog ilegalnog zapošljavanja.

Ja znam čovjeka koji je vodio ilegalne radnike da grade policiju za strance.

Jugoslavija je bila otvorena zemlja, dolazili su turisti iz cijelog svijeta, mogao si da kupiš novine iz cijelog svijeta. Zato je meni sada smiješno kada govore o nekoj diktaturi. I kada smo dolazili iz tako otvorene zemlje ovdje, bili smo stručni, dobro plaćeni, i sad dolazi rat. I sa tim ratom se uništava sve.

Dodje kod mene jedna djevojka i kaže »nazovi policiju za promet, moj otac je predao da mu se prizna vozačka dozvola«. Prije si inače jugoslovensku dozvolu prepisao u njemačku za pet maraka, jer se znalo da dolje nije bilo mućkanja. Zovem ja tamo, i žena mi kaže da on tu dozvolu nikad neće ni dobiti. Zašto? Bosanske izbjeglice su falsifikovale svoje vozačke dozvole, i toga je bilo na vreće. I onda su Njemci rekli NE! Sada zbog toga Jugosloveni moraju polagati komlet vozački ispit, i dati 2500 eura. To vam je samo jedan manji primjer. Neću da pričam da smo srozali svoj politički imidž neke zdrave političke nacije u očima drugih.

Kako se dobija nemački pasoš?

Jednostavno. Nakon osam godina. Ne smiješ primati socijalnu pomoć, i moraš imati pet godina staža. I da se uplaćuje u penzijsko. Zakon se doduše stalno mijenja, ali to je otprilike tako.

Kakva je azilantska politika?

Ona je uvek bila nehumana. Bilo je 300.000 izbjeglica, a danas dolazi oko 16.000 iz cijelog sveta. Njemci su polako zatvorili granice. Naši ljudi se nikad nisu pitali kako je onima što dolaze iz Afrike. A politika prema tražiteljima azila je restriktivna. Tu naši ljudi isto nemaju suosjećanja. Naši ljudi su rasistični i nacionalisti. Njemcima zavide, imaju kompleks manje vrednosti. Njemcu su sebični i hladni. Pa ako jesu, neka ti neko dole u BIH, Kosovu, plati zdravstveno, pa da vidiš kako su dolje topli.

Šta je 1 euro job?

To je pokušaj da se ljudi motiviraju da rade. To je bezveze, i trebalo je to drugačije uraditi. Naši ljudi rade za 400 eura mjesečno, i ne primaju socijalnu pomoć, dobijaju samo stan. Naši ljudi su perfektni u interpretaciji stvari. Kako su oni dobri, a Njemci loši i koriste ih. Pravi traumatizirani ljudi ne idu okolo i traže novac. Oni ne znaju kuda će sa svojom prošlošću. I sa traumatizacijom smo odigrali lošu ulogu. Imam ljude koji 15 godina trče okolo, i viču da su traumatizirani. To ne postoji ni u jednoj knjizi iz psihijatrije.

Sagovornica15

Generacija II

Kada i gde si rođena?

Rodjena sam ovdje u Berlinu 1990.godine.Mama mi je Hrvatica a tata mi je Makedonac.

Koje si škole završila?

Pa najnormalnije, ovde sam prvo završila osnovnu školu i posle sam promenila dve gimnazije i sad sam maturant. Ovo mi je poslednja godina.

Kada su tvoji roditelji došli u Nemačku?

Pa ne znam tačno koje godine. Mislim da su već 20 godina tu.

Koje su oni su završili škole?

Oboje su završili školu u Jugoslaviji, oboje su završili fakultet..

Šta su ti roditelji pričali o Jugoslaviji?

Pa kada sam bila mala jako me je interesiralo šta se tamo dešava. Nisu pričali nikad o ratu. Nisu nikad meni direktno pričali već sam ja čula kada su pričali sa drugima.

Kako si to doživljavala?

Bilo mi je zanimljivo, i osećala se loše što ne znam puno o tome a trebala bih jer je to dio u meni.

Kako doživljavaš Makedoniju i Hrvatsku?

Ako usporedim sa Njemačkom puno drugačije. Hrvatska je tu puno poznatija tu u Njemačkoj, mjesto gde se ide na ljetovanje i nekako puno više se čuje o njoj, ima puno sportaša hrvatskih, a kada odem tamo skoro isto kao Njemačku, velika je kultura i sve je veliko, a o Makedoniji niko ne zna puno o tome, pojma niko nema šta je to, puno ljudi misli da srpski se govori i takve stvari, i puno je manje i kada sam tamo je stvarno nešto drugo skroz, nije tako razvijeno. To se može puno promjenit.

Koliko često ideš tamo?

U Makedonija nisam bila toliko često, bila sam ove godine ali pre toga nisam bila četiri godine. I u tom periodu je nastala velika razlika.

Da li imaš prijatelja tamo Makedoniji?

Pa imam više u Makedoniji nego u Hrvatskoj jer mi je tamo dole još jedna polu sestra, i ona tamo živi i studira i preko nje sam puno upoznala prijatelja.

Kako se snalaziš kada dodješ tamo dole bilo u Hrvatsku ili Makedoniju?

U Hrvatskoj su mi samo baka i deda tamo pa se osećam čudno, ne znam ništa ni grad Zagreb, pomalo turistička mjesta, nemam pojma gdje sam a u Makedoniji se već mogu snaći sama negdje prošetati, ustvari, treba mi koji dan ali se sve može naučiti.

Da li se više osećaš Njemicom ili se više osećaš da pripdaš tamo?

Pa ustvari više Njemica, tu sam rođena. Sad me sve više počinje interesirat što je tamo bilo i radje bi išla češće ali na kraju se ipak osećam više Njemicom.

Da li bi mogla da zamisliš tamo dole?

Pa mogla bih ali mi nije to želja, ali ako bih morala ne bi mi to bio problem.

A da li se osećaš nekad u Nemačkoj kao stranac?

Pa da i to posebno kada neku rječ ne poznam, ili neki čudni običaji koje ne znam, ili neka jela koja jedu. Ili neki tipični izrazi za Njemce.

Da li si se nekad osećala diskriminirano u Njemačkoj?

Ne, ustvari jednom. U školi smo trebali pokazat muziku od nekog našeg porekla i onda, mi je neki tip rekao » ti si z Makedonije, blahblahblah, to ne postoji, bilo mi je jako čudno, ja se uopšte ne osećam kao makedonka a on mi počne takve stvari govorit. Inače ne.

Kako ljudi gledaju na tebe kada odeš dole u posetu?

Oni me najnormalnije gledaju kao njemicu, ponekada primeta da imam dijalekt neki, papitaju koji je to dijalekt, ustvari to mi ne mjenja ništa.

Koje jezike govoriš?

Makedonski, hrvatski, njemčki, engleski i sad učim u školi kineski jezik.

Koji jezik smatraš za prvi?

Pa prvi mi je sigurno njemački, onda makedonski pa hrvatski.

Da li čitaš nekad nešto na makedonskom ili hrvatskom?

Da, ponekad vrlo teško makedonski jer je sve u ćirilica, a u hrvatskom poneki ćasopis ili tako nešto lako.

Kojim jezikom prićate u kući?

Pa kada se zaboravim njemćki, a kada me roditelji malo upozore onda hrvatski ili makedonski. Kada sa mamom razgovaram hrvatski, sa tatmo makedonski a kada smo svi kod kuće onda hrvatski kao neka navika.

Zašto se više osećaš nemicom?

Pa zato što kada odem dole osećam da je u pitanju neki drugi mentalitet. To mi je nekako ljepo, ali sam naviknuta na ovaj mentalitet.

Kako bi opisala nemaćki mentalitet i i mentalitet sa kojim se srećeš dole?

Makedonski i hrvatski mentalitet mi je dosta otvoreniji i ljudi se nekako više znaju i više se interesiraju za drugog i puno više želje znat, to je nekako ljepo jer se osećaš primećen i to, dok se u Njemaćkoj osećaš više distancirano od ostalih, mislim možeš ovde dobrog prijatelja nać možda i boljeg nego tamo, to ja ne znam, ali je sve dosta distancirano. U njemćkom mentalitetu mi se više sviđja to da ti se ljudi ne žele mješati u život, isto, više si samostalan a dole mi se više sviđja to da je sve više familijarno.

Da li radiš?

Ma radim ali ne može se to računat, radim pomalo u biblioteci ali me moji pomažu. Još uvek me izdržavaju roditelji.

Kako gledaš na ljude dole i njihove mogućnosti i na mogućnosti nemaca?

Moja sestra sad studira politiku dole. I puno kažu da se sa studijem u Makedoniji ne može puno napraviti i to mi je nekako šteta pošto ne znam zašto jer oni sve imaju, ali nemogu to sve pokazat. U Hrvatskoj je to puno drugaćije, ne kažu takve stvari, mogućnosti su slične kao u Njemaćkoj.

Da li se ovde osećaš sigurnom ako pogledaš na ljude kako žive dole?

Pa puno je lakše nać posao, ili na taj način sigurnije. Ustvari mi se Njemaćkoj ćini sigurnije.

Sagovornica 16

Kada si rođjena?

19.11.1955.godine u Sarajevu.

Šta si od škola završila?

Osnovnu školu, Matematsku gimnaziju, Filološki fakultet, odsjek pedagogija i psihologija.

Da li si udata?

Jesam, samo sam se jednom udavala i imam ćerku.

Da li si zdrava?

Zdrava, to je širok pojam. Imam psorijazu, i hipotirozu, artritis; ne neku ovako težu bolestinu...Od psihičkih bolesti godinama sam imala depresiju i ovaj post traumatski ratni sindrom PTSP, ne znam koliko sam se izvukla. Ovdje je to skraćena ne znam da li sam je dobro rekla.

Reci mi kada si došla u Nemačku i u Berlin i kako je to izgledalo?

19.6. 1994. godine došla sam sa ćerkom.

Odakle si došla?

Išla sam avionom Tivat-Beograd, vozom Beograd-Djer ili Gir, tu me je sačekao jedan Čeh koji je prebacivao ljude. Moj muž je već bio u Berlinu, u Hajmu i taj Čeh je više porodica doveo iz Jugoslavije. Sa njim sam išla autom do slovačke granice, on je produžio autom a ja sam sa ćerkom sama prešla jedno brdo i šumu. Tom prilikom sam bila zaustavljena od seljaka Madjara koji su tu živeli, znači mještana. I ništa se nismo razumjeli jer je madjarski jezik stvarno jezik koji apsolutno ništa ne razumem, nije ni romanski, ni germanski ni slavenski. Onda sam na našem jeziku rekla » pomozite mi molim vas da dodjem do Lipomana«, to je selo u Slovačkoj,« ja ću platiti pedest maraka«. I on je jedino razumjehao pedest maraka, tako da sam jedno vrijeme imala njega kao vodiča jer je to bilo jedno veliko brdo, jedna planina, ne bih ja mogla baš sama. Ostatak smo išle same, morale smo se popeti na vrh i onda ponovo sići. Svuda je bila suma, zelenilo.

A šta si radila do 1994.godine?

1992. godine u septembru sam izišla iz Sarajeva s mužem, izašli smo preko Grbavice koju su držali Srbi otišli smo za Tivat gdje smo se prijavili kao izbjeglice, a onda je muž, pošto nije mogao dobiti posao, nemaš od čega da živiš, otišao u Dansku, pa ja nisam mogla s' djetetom doći u Dansku, i onda iz Danske on je došao ovdje u Berlin jer mu je tu bio brat i onda je postojao problem da ja dodjem do Berlina.

A šta je muž po zanimanju?

On je po zanimanju profesor fizičkog odgoja, završio je postdiplomske studije u Beogradu. Ali je 11 godina je radio kao VD, a onda kao direktor grafičkog i sportskog centra u Sarajevu.

Zašto je otišao prvo u Dansku?

Zato što je Danska primala tada izbjeglice pa bila je zgodna veza autobusom iz Novog Sada, tu je bio neki sabirni centar iz kojeg su izbjeglice išle u Dansku. Ja sam Srpkinja a moj muž je Hrvat.

I kada si došla u Berlin gde si se smestila?

Moj muž je već bio u Berlinu u Hajmu, i ja sam došla kod njega u Hajm u Lichtenbergu.

Kako je izgledao taj prvi smještaj?

Pa mi smo imali jednog šefa koji je bio jako tolerantan. On je nama nudio za početak dva apartmana jer sam išla našom glupom logikom, meni je dovoljan jedan možda će još neko trebat doći. Ja nisam imala pojma imala o ekonomskim odnosima ovdje, ko plaća, kako se sve to plaća, ja sam mislila da socijalni radnici koji rade na socijalu da se oni brinu o ljudima, a onda sam vidjela da su tu u pitanju samo sredstava za hranu da nema neke druge vrste razgovora. Tako da sam ja mislila da ako se ja odreknem tog drugog apartmana, neko drugi će moć uzeti jer je bilo jako puno ljudi ugroženih ratom. Tako da sam živjela sa mužem u jednom malom apartmanu imali smo svoje kupatilo bez kade samo za tuširanje, ali je meni bilo bitno zbog djeteta. Nismo imali frižider. To je inače bio hotel nekad za ruske oficire tako da je to njima bilo prilagodjeno. Nije bilo prostora za kuhinjske aparate. Ali smo zato imali zajedničku kuhinju. Nakon mjesec dana je bio osposobljen parter,

prepravljen i onda smo mi dobili i svoj kjuč i dobili smo kuhinju, kupatilo i dvije sobe. Jedna je bila jako mala i jedna malo veća.

Koliko ste ostali u tom hajmu?

Pa nekih pet godina.

Kakav si status imala?

Mi smo imali zvanični status ratnih izbjeglica. Medjutim kasnije, tad nisam imala pojma, da se za nas ljudi bore kao za izbjeglice iz BIH. Kada je mojoj ćerki trebao dokument da je izbjeglica da bi dobila studentski kredit, policija za strance nam to nije dala, ne znam zašto. Kasnije sam saznala da smo mi pri dolasku potpisali da ćemo se vratiti u Bosnu. Medjutim nismo se vratili jer nismo predvidjeli takav ishod rata, što je neki proces migracija. Sarajevo je drugačije, puno je stanovništva otišlo.

Da li ti je neko nastradao u ratu?

Pa ne znam da mi je neko nastradao, ali neposredno pred početak rata sestra mi je umrla od raka, mama je umrla nekoliko godina nakon toga od raka isto i tata je umro 1999. godine od raka. Tako da je meni to u svmu najteže palo pa je onda došao gubitak domovine, pa gubitak svega što smo imali materjalno, mi nismo znali da se nećemo vratiti tamo.

Da li sada posedujete nešto tamo?

Moj muž je ima podstansrko pravo jer je dobio stan a ja nemam ništa jer sam se udala za njega iz stana mojih roditelja.

Da li vam je nešto vraćeno?

Znate kako, u Sarajevu se do početka rata moglo otkupiti samo vojni stanovi a civilni ne. Kod nas je bio prvo gradjasnki rat pa onda je došlo do promene sistema. I ta privatizacija koja je počela polslije rata je prilično divlja, ima dosta malverzacija i običan svijet je jako osiromašen. Moj muž je morao da vrati stanarsko pravo koje mu je neko oduzeo dekretom, da bi onda tražili da se opet utvrdi stanarsko pravo, pa da se onda mogao otkupiti stan, što je on i uradio. Stan se mogao otkupiti sertifikatima, to su bili vrjednostni papiri koji su izračunavali u godinama života, godinama radnog staža. A moj otac je podnio zahtev da otkupi stan, borački stan iz drugog svjetskog rata.

Kada bi se vraćala u Sarajevo da li bi imala gde da se vratiš?

Imala bih da se vratim u stan mog muža. U medjuvremenu, 1995. kada je bila reintegracija Sarajeva ja sam poslala u Ministrastvo za kulturu kako se tada zvalo, a sad je sve drugačije, poslala sam molbu, napisala da sam u Berlinu i pitala da li ima posla u školama da bih radila i dobila sam negativni odgovor. Tako da ne bih više tamo mogla da radim.

Koliko dugo si radila u Sarajevu?

Deset godina.

Kakav si status imali kada ste došli i kakav imaš sad status?

Mi smo od kada smo se prijavili imali *Duldung*, to je trpljenje, prvo šest mjeseci a onda tri puta po godinu dana. Četvrti put kada smo dobili godinu, ta godina nije istekla dobili smo boravak na dvije godine sa pravom na rad. *Duldung* je isključivao pravo na rad. Imali smo sreću što je ćerka završila gimanziju ovde sa *Duldungom*. *Duldung* je značio da nismo mogli da radimo, nismo mogli da putujemo, imali smo socijalnu pomoć tačno 1240 maraka za hranu i imali smo to za tri osobe. Najsarija osoba nosioc socijale 500 maraka i nešto, drugi po redu je imao manje i onda djeca po godinama. Nakon 16 godine djeca su imala neki veći dodatak.

A posebno se plaćao stan u hajmu papirima vrjednosnim, to je socijala po danu plaćala dvije prostorije i struju 2300 marakamjesečno. To je bilo puno. Taj novac je van pameti plaćati za hajam.. To nikad nisam mogla razumjeti i dan danas ne razumijem. To je bilo skuplje da imaš stan u hajmu nego na Kudammu. To je bilo poredjenje, jer je Kudamm vrlo bogat djeo Berlina. Mogla se kuća iznajmit.

Da li ste od toga mogli da preživite i da uštedite?

Mogli smo da živimo. Ništa nismo uspjeli uštedjeti. Prvo ništa nismo imali kad smo došli, a drugo, tata je završio u izbjeglištvu kod moje starije sestre u Tivtu i tamo se razboljeo i ništa nije uspio organizovati.

Gde ste živeli nakon Hajma?

Pa u ovom stanu u kome smo sad. Mi smo našli stan koji sami plaćamo.

Da li vam je muž nešto radio od kako ste došli ovde?

Da za jedan i po euro ovde u Centru, preko socijale i preko Job Centra. Ali to je bilo od 2002.godine. U međuvremenu je donešena odluka u Njemačkoj da djeca koja idu na Ausbildung imaju pravo na neograničeni boravak. I kćerka je sad predala odmah nakon te odluke i dobila je Niederlassung boravak to je stalan boravak. Znači da je integrisana u društvo. A mi smo dobijali još tri puta po dvije godine, i sad četvrti put na četiri godine isti status.Pravo na rad i kretanje. Ono što je meni smetalo kod dldunga je bilo da smo mogli da se krećemo samo po A i B zoni Berlina, C zona je već bila zabranjena, kao što je naprimer Potsdama. Moj muz je jednom prekršio zakon i platio je kaznu od 50 maraka. U početku su ljudi puno putovali po Njemačkoj. I mi smo putovali sa nekim porodičnim kartama dolje u Njemačku. Nismo ni znali da smijemo.

Koliko dugo nisi radila?

Moj zadnji dan je bio početak aprila 1992. godine u Sarajevu. Ovdje sam nešto radila 1998. godine preko Sozialamta. I samo sam ovdje radila. Pokušavala sam da organizujem u jednom momentu djecu iz Hajma ali to nije išlo jer nije bilo mjesta. Puno su se selili i doseljavali.

A onda smo odlučili da se bavimo na nekim kulturnim manifestacijama točenjem pića, da sve pripremamo. Da se nešto poravi i slično.

Čime si popunjavala slobodno vreme?

Knjiga nas je održala, njojzi hvala.

Koliko i kako si savladavala Nemački jezik?

Nikako. Ja sam od Njemačkog jezika znala da je germanski jezik, da pripada grupi indoevropskih jezika. Znala sam o njemačkoj iz filosofije.

Da li ste bili zadovoljni novcem ovde koji ste dobijali?

Pa to je teško reć, ako nešto ne zaraduješ a dobivaš od države, bila sam zadovoljna. Pitala sam se odakle i ovo. Ja sam imala predstavu da je to neki fond za izbjeglice odakle smo se mi financirali. Zadovoljstvo je relativan pojam. Znači dobiješ nešto da živiš i zadovoljan si. Što se tiče rada na crno ja sam puritanac ne volim da lažem, bilo je svašta.

Koje su prednosti rada na crno?

Nema prednosti uopšte.

Kako te tretiraju kada radiš na crno?

Ja nisam, ali je muž radio. Loše su ga plaćali, nije on puno radio. Kada čovjek koji je naučio da radi po zakonu, to je nevjerovatno, da ga neškolorani ljudi tako izvaraju i tako prevare.

A da li je radio kod Nemaca ili kod naših?

Kod naših. Jer tada kada sm mi došli, Njemci nam nisu htjeli dati raditi na crno. Oni su bili poštteni. Zato ne vidim prednost. Osim što su ovde muškarcima nastradali jako jer nisu imali pravo na rad. Žene su se nekako izvukle preko dnevnih obaveza, nabavka, istraživali smo Berlin, da vidimo šta sebi možemo priuštiti. A muškarcima je ostalo puno slobodnog vremena, sjedili su po kućama, a mi dolazimo iz pretežno patrijahalnih sredina gdje on treba da zaradjuje da brine o porodici i osim toga, mi smo već bili šokirani od toga što nam se desilo. Nismo znali razmišljati, samo smo razmišljali gdje bi smo mogli ići ako ne dobijemo vizu slijedeći put. Apsolutno ništa ne možeš. Kad smo bježali moj muž je pokušao naći posao u Beogradu, ali ni tamo nije bilo posla bila je velika kriza. Tako da nemaš nigde ništa svoje. Ni u Crnoj Gori nismo mogli, bilo je puno izbjeglica iz Hrvatske. U Hrvatskoj bi moj muž bio mobilisan.

Sa kojim pasošem ste došli ovdje?

Jugoslovenskim, zato sam ovdje došla ilegalno jer nisam mogla dobiti vizu. Ja sam tri granice proputovala pješke sa djetetom i rekla sam to ovdje kada sam došla i prijavljivala se.

Koje pasoše imate sad?

Oboje imamo Bosanski pasoš. Čerka ima pravo da traži i Njemački pasoš jer sad radi preko studentskog. Dobila je kredit studentski, ali se još nije odlučila. Ja bih imala pravo da tražim Srpski ili Crnogorski, ali nisam ni jedan zatražila, jer mislim da ljudi ovdje traže te pasoše da im ne bi bila potrebna viza. A sa svim tim pasošima trebam vizu da negdje budem.

Da li si nekad razmišljala da se vratis u Sarajevo?

Pa, razmišljala sam ja uvijek o tome. Kako da ti objasnim, ja sam jedan onaj jugonostagičar, u političkom smislu. Ja sam svoju domovinu zaista voljela. A mislim i moj muž a i cjela porodica. Ja sam bila u Sarajevu sad skoro, kad ih pitam kako su, oni uvek kažu dobro. Onda se setim onog užasa, trebalo bi napraviti stotinu kineskih zidova, ja sam tako ogorčena i ljuta, tako da se Juga više nikad ne ponovila što bi rekla jedna moja prijateljica. Ogorčena, jer su se desile takve stvari koje se nisu morale desiti. To me boli i to ne mogu nikako da prevazidjem. Nikada mi neće biti jasno kao psihologu, kako ljudi koji su živjeli u takvom miru i tako dobro, ono, pretvoriti u strašilo. Toga kada se setim. Kad su rekli hoćemo rat. Tačno se sećam kada je Izedbegović rekao » izmedju mira i slobode izabrali smo slobodu« to je bila pokvarena rečenica. On je trebao da kaže »izmedju rata i mira izabrali smo rat«! I to će nam donijeti to i to, a ne jedni svijetli pojam slobode je iskoristio da bi za svoju politiku pridobio što više naroda. Ljudi su pričali o ratu u Sarajevu ali nisu znali šta to znači. Govorili su da im je bolji rat no ta napetost izmedju rata i mira koja je bila užasna. To je bio proces koji se dešavao.

Kada si došla ovde kakav je bio odnos izmedju *gastarbajtera* i izbeglica?

Za mene je to bio ogroman paradoks, jer su to uglavnom bili nepismeni ljudi. Oni nisu na maternjem jeziku bili pismeni, ovdje su se integrisali u smislu rada. Pronašli su radno mjesto, Njemačka ih je kao i zapadna Evropa vaspitavala batinom. Što znači da su se greške plaćale, pa te kaznama nauči da poštuješ zakon. Imala sam respekta prema tome što rade i zaraduju, ali imali sam utisak da su nezadovoljni porodičnim životom jer nisu imali vreme na se posvete svojoj djeci. Da su tu imali najviše problema. Malo sam upoznala pismenih ljudi. Pismeni su bili naši ljekari.

Kako su oni tretirali vas izbeglice?

A, ogorčeni su bili. Davali su novac koji su teško zaradjivali da bi izbeglice dobivale pare. Tu više nije bilo pitanje ko odakle dolazi, tu su svi bili istog mišljenja »ja radim da bih zaradio a on leži i dobija«. Meni je bilo žao tih ljudi *gastarbajtera*. Jedna

žena mi jednom rekla » ja sam se odrekla trideset godina normalnog stana, normalnog namještaja, ja svih trideset godina radila i štedjela i radila i štedjela i slala dolje pare, dolje napravila kuću«, jer oni su ipak investirali dolje, i kaže »onda je došao rat, moja kuća je zapaljena, ostala sam bez svega, ja sam opet na minusu«.

A vi da li ste vi nešto slali kući?

Uvek sve što smo nešto na crno radli i dobivali slali smo dolje. Jer je bila galopirajuća inflacija. Novac nije imao dolje nikakvu vrednost. I onda sam ja slala, nisu neke velike pare ali dovoljne. Slala sam kada je majka umrla onda sam slala novac za sahranu a i kada je tata umro.

Da li čitaš nešto u nemačkom jeziku?

Da čitam i na njemačkom i u našem jeziku, ali nešto jednostavnije.

Da li imaš neke formalne ili neformalne odnose sa Njmcima?

U kući pričamo srpski, gledamo njemačku televiziju. Sa Njmcima imamo dobre odnose. Nemamo prijatelje da se posećujemo, nemamo, Jugoslovene imamo. Njemci su bili korektni ljudi prema nama. Svi smo bili istraumirani birokratijom na policiji, bilo je neprijatno i ružna sećanja ali me niko nije uvredio. Možda poneka službenica je bila neljubazna. Komšiluk je vrlo fin narod, razmenjujemo poklone. Nemci su spremni da pomognu, nekada su srdačniji od naših ljudi. Puno dezinformacija kruži u Berlinu među izbjeglicama, kada su u pitanju službe i ljudi, a za nas us se borili svi koji su gravitirali ovde oko sudosta. Najviše ljudi je ostalo u Berlinu. Iz ostalih delova Njemačke su ih masovno vraćali i slali u treće zemlje. A ovdje u Berlinu se puno ljudi borilo za nas izbjeglice a ti ljudi su bili Njemci! I nekolicina naših ljudi. Onda iz Crvenog Krsta, AWO, CARITAS, svi su borili. Zato smo mi ovdje ostali, inače bi nas vratili. Dolje u Bajernu samo oni koji su brakove sklopili su ostali, inače su odmah nakon završetka rata bili proganani sa tla Njemačke. Ja nemam ništa reći protiv Njemaca ali su dosta otudjeni. Oni su u jednoj razvijenoj državi, jako su uredni, sistem je uredjen u svemu tome imaju svoje mjesto i svoj mir. Ali nemaju previše duše. Sa druge strane su korektni prema djeci. Nisu glumci, nemaju predrasude, nisu ni neljubazni ni ljubazni. Nisu porodično vezani kao što smo mi bili. Njemci su precizni, kad ratuju oni ratuju a kada su demokrate onda su najveće demokrate na svijetu.

Kako vidiš naš mentalitet za razliku od Nemaca?

Ja nas uopšte ne vidim, ja nas samo volim. Mi smo jedno veliko mjesto na karti, na vetrometini.

IZJAVA O AVTORSTVU

Aleksandra Ilić, prvič vpisana na Fakulteto za socialno delo v štud. letu 2003/2004 kot redna študentka, izjavljam, da sem diplomsko delo z naslovom **Socialno in ekonomsko življenje migrantov iz nekdanje SFRJ v Berlinu pred padcem zidu in po tem** napisala samostojno s korektnim navajanjem virov ter ob pomoči mentorice **doc. dr. Mojce Urek** in somentorja **prof. dr. Jürgena Nowaka**. Za podpisnika te izjave zaradi bivanja v Berlinu pooblašчам svojega zakonitega soproga Miha Zadnikarja.

Datum:

Podpis: